

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXVII** številka **66** april **2011**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

Revijo izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Urednica / Editor

Valentina Hlebec

Uredniški odbor / Editorial board

Milica Antič Gaber

Karmen Erjavec

Maša Filipovič Hrast

Danica Fink Hafner

Matej Kovačič

Sonja Kump

Miran Lavrič

Majda Pahor

Gregor Petrič

Mateja Sedmak

Miroslav Stanojevič

Zdenka Šadl

Alenka Švab

Andreja Vezovnik (recenzija knjig)

Jezikovno svetovanje / Language editors

Nataša Hribar

Tina Verovnik

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles

Janez Jug

Pridruženi svetovalni uredniki / Advisory editors

Nina Bandelj, University of California, Irvine

Ladislav Cabada, Metropolitan University, Prague

Sonja Drobníč, University of Hamburg

Thomas Luckmann, Prof. Emeritus, University of Konstanz

Katarina Prpić, Institute for Social Research in Zagreb

Zlatko Skrbíš, University of Queensland

Zala Volčič, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice / Cover design:

Amir Muratović

Prelom / Text design and Typeset:

Polona Mesec Kurdija

Tisk / Print:

Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address

Revija Družboslovne razprave, Valentina Hlebec,

Fakulteta za družbene vede,

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. / Phone: (+386) 1 5805 284

Elektronska pošta / E-mail: valentina.hlebec@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: <http://www.druzboslovnerazprave.org/>

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by

Javna agencija za knjigo Republike Slovenije / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

COBIB.SI, CSA Sociological Abstracts, CSA Social Services Abstracts, CSA Worldwide Political Science Abstracts, Current Abstracts, SocINDEX, TOC Premier.

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

Kazalo

ČLANKI

Etika raziskovanja v družbeni areni Brina Malnar	7
Odnos med javnostjo in znanostjo: Nekateri konceptualni vidiki in odprta vprašanja ter vloga medijev pri oblikovanju odnosa med javnostjo in znanostjo Blanka Groboljšek	25
Podložiška politična kultura v postkomunističnih družbah: Primerjalna študija postjugoslovanskih študentov Andrej Kirbiš, Sergej Flere	45
Starševstvo v reorganiziranih družinah v Sloveniji Katja Pesjak	67
Vloga posameznikovega primarnega socialnega okolja v odnosu do vojaške organizacije: primer Slovenske vojske Janja Vuga, Jelena Juvan	89

RECENZIJ E KNJIG

Luthar, Breda in Maruša Pušnik (ur): Remembering Utopia, The culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia. Washington: New Academia Publishing. <i>Nina Vobič Arlič</i>	113
Tomaž Deželan: Relevantnost tradicij državljanstva. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV (knjižna zbirka politični procesi in institucije), 2009. <i>Tit Neubauer</i>	115
Vlasta Jalušič: Zlo nemišljenja: Arendtvske vaje v razumevanju posttotalitarne dobe in kolektivnih zločinov. Ljubljana: Mirovni inštitut, zbirka Politike, 2009. <i>Mirt Komel</i>	118
Maja Breznik: Kultura danajskih darov: od mecenstva do avtorstva. Ljubljana: Založba Sophia, 2009. <i>Ana Podvršič</i>	120
Michael Schudson: Why Democracies Need an Unlovable Press. Cambridge: Polity, 2008. <i>Dejan Jontes</i>	122
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	127

ČLANKI

Brina Malnar

Etika raziskovanja v družbeni areni

POVZETEK: Namen članka je podati pregled ključnih etičnih dilem v odnosu med raziskovalcem in družbo, izhajajočih predvsem iz pogostega konflikta med načeli znanosti, politike in ekonomije v raziskovalnem procesu in okolju. Izhodišče razprave je vztrajanje na »resnici« kot temeljnem znanstvenoraziskovalnem načelu, katerega vloga pa lahko postane sekundarna zaradi vpetosti raziskovanja v razmerja družbene moči. Poglavitno težišče članka je zato analiza načinov instrumentalizacije raziskovalnih praks in izsledkov kot posledica političnih, komercialnih ali kariernoeksistenčnih pritiskov. Članek sklene ugotovitev, da je pogoj družbeno odgovorne raziskovalne etike kritična refleksija osebne raziskovalne drže in družbenih učinkov znanstvenih izsledkov, poglavitni družbeno-etični problem sociološkega raziskovanja pa danes ni toliko v preveliki politizaciji spoznanj, temveč prej v njihovi premajhni družbeni odmevnosti.

KLJUČNE BESEDE: raziskovanje, družba, etika, politika

1 Etika raziskovanja v družbeni areni

Ko govorimo o raziskovalni etiki, navadno najprej pomislimo na dobrobit sodelujočih – tem raziskovanje ne sme prinesiti ali pustiti škodljivih posledic, če naj izpolnjuje etična merila, kot lahko razberemo iz etičnih kodeksov. Vendar pa že malo širši analitični razmislek, ki v »etično enačbo« vključi tudi družbeni kontekst raziskovanja, hitro pokaže, da je zožitev etične problematike na odnos s sodelujočimi neustrezna oziroma preozka. Definicija oziroma zamejitev posledic raziskovanja, škodljivih in drugih, namreč ni tako enostavna, kot se morda zdi na prvi pogled, s tem pa tudi ne dilema, kje so meje raziskovalne etike oziroma kako daleč naj sega etična odgovornost raziskovalca. Je odgovoren le za dobrobit sodelujočih v neposredni raziskovalni situaciji in znanstveno korektnost svojih izsledkov ali še za kaj več, denimo za to, kakšni bodo učinki teh izsledkov, ko pridejo iz kabineta v javni prostor, ki ga strukturirajo politični in ekonomski interesi ter odnosi moči?

Brinkmann in Kvale (2005: 167–168) v tem smislu razlikujeta med mikro- in makroetično ravno, ki nista nujno usklajeni. Raziskava je namreč lahko izvedena na etično korekten način, ko gre za odnos do sodelujočih, problematični pa so njeni družbeni cilji. In nasprotno, imamo raziskave, ki jih je mogoče upravičiti na ravni splošnih družbenih učinkov, a so etično vprašljive na mikroravni, kot velja za znane študije Milgrama, Zimbarda in drugih. Tak razcep je lahko že v samem začetku vir

etičnih in moralnih dilem. Ali naj denimo raziskovalec opravi raziskavo o komunikaciji morskih sesalcev, ki na ravni neposrednih postopkov ni sporna, če se ne strinja z verjetno uporabo rezultatov v vojaške namene (Bird in Housman 1997: 134–135)? Ali naj sodeluje pri sicer metodološko korektnem izvajanju ankete, katere cilj je odpraviti konfliktnost pri odpuščanju delavcev, kar naj bi omogočilo povečevanje dobička (Flere 2000: 58–59)? Odgovorov na taka vprašanja praviloma ne najdemo v etičnih kodeksih, saj so predvsem stvar etičnih, moralnih in političnih pogledov konkretnega raziskovalca ter njegove presoje relevantnega konteksta.

Vidimo torej, da dileme družboslovne etike segajo v dve smeri – na odnos med raziskovalcem in sodelujočimi, kjer je v središču pozornosti zaščita njihove dobrobiti z načeli obveščene privolitve, zaupnosti in anonimnosti, ter na odnos raziskovalca z družbo, kjer nas predvsem zanima, kako se v različnih fazah raziskovalnega procesa odrazijo širši družbeni odnosi, zlasti odnosi moči. Ker odnos raziskovalca s sodelujočimi obravnavamo na drugem mestu (Malnar 2010), je predmet pričujočega prispevka le druga raven, torej etika odnosa raziskovalec–družba.

Bridges (1998: 598–599) v izsledkih družboslovnega raziskovanja prepozna tri vrednosti oziroma razsežnosti: moralno, politično in ekonomsko. Če nekoliko parafraziramo, bi torej lahko rekli, da z raziskovanjem lahko obelodanimo znanstveno resnico, lahko pa tudi oslabimo ali utrdimo položaj nekoga na oblasti ali pa pomagamo ustvariti ali pridobiti materialno korist. Naš namen v nadaljevanju bo zato podrobneje pregledati ključne vidike pogosto »nelagodnega odnosa« med znanstvenimi, političnimi in ekonomskimi načeli oziroma najpogostejše načine, kako se trk teh načel odrazi v etičnih dilemah raziskovalne prakse.

2 Pristranskosti pod videzom znanosti

2.1 Objektivnost, ki to morda ni

Če bi iskali raziskovanju notranjo moralno razsežnost, potem je to gotovo vztrajanje na »resnici« kot temeljnem načelu, ki naj vodi ves raziskovalni proces, od zasnove raziskave do analize in publiciranja (za širšo analizo etosa znanosti glej Mali2002: 79–85). Objektivnost oziroma nepristranskost je zato bistveni del etike raziskovanja, pri čemer nepristranskost v najširšem smislu lahko razumemo kot zavestno in sistematično prizadevanje, da iz raziskovalnega postopka odpravimo vse elemente, katerih posledica bi lahko bilo hoteno »prirejanje izida« oziroma napeljevanje k temu.

Pristranskosti v raziskovalnem postopku, katerih končni učinek je zmanjšana veljavnost spoznanj, so lahko posledica neznanja, lahko pa so tudi namerne. Včasih so vložki veliki in s tem tudi skušnjava »nagniti« izid v določeno smer, pravi Meltzoff in navaja možnost dobre prodaje izdelka ali nadaljevanje financiranja programa kot možne dejavnike potencialnega pritiska na objektivnost raziskovalca (2005a: 320–321). Če pristranskosti izhajajo iz neznanja, je to predvsem problem neustreznosti mehanizmov strokovnega izobraževanja, kadrovanja in kolegialne kritike, če pa so rezultat zavestnih ravnanj, gre za hudo kršitev raziskovalne etike oziroma znanstveno goljufijo. Ta pomeni neposredni napad na duha znanosti in podira samopredstavo znanstvenikov o popolni

predanosti znanstveni resnici (Mali 2002: 86). Goljufige znanost spremljajo že od njenih začetkov, Babbage pa jih je že v 18. stoletju razvrstil v tri še vedno relevantne kategorije: ponarejanje (*forging*), manipulacijo oziroma precejanje (*trimming*) in utajo oziroma kuhanje (*cooking*) podatkov (za širši opis glej Mali 2002: 89).

Načinov »vgrajevanja« pristranskosti v raziskovalni načrt je načeloma torej veliko, če hoče raziskovalec svoje strokovno znanje uporabiti oziroma zlorabiti na tak način. Meltzoff (2005a: 323–328) navaja nekaj prijemov, značilnih za evalvacijske in druge raziskave, kot denimo, da pri oceni nove terapijske tehnike namesto po načelu naključnega izbora v eksperimentalno skupino uvrstimo posameznike z lažjimi primeri psiholoških težav, v kontrolno pa s težjimi, s čimer posledično »napihnemo« uspešnost nove tehnike. Raziskovalec lahko tudi z obrazno mimiko, obnašanjem, držo, pripombami ipd. vzpodbudi določene vrste odziva in odvrta druge. Pristranski izid lahko dobimo tudi z manipulacijo pri izbiri vzorca: na primer pri primerjavi intelektualne kompetence etničnih skupin vzorec domače populacije izberemo iz celotnega prereza socialne strukture, vzorec priseljencev pa prihaja pretežno iz segmenta revnih in neizobraženih. Podobno pristransko je dokazovanje večje uspešnosti zasebnih šol pri razvijanju intelektualnega potenciala učencev na podlagi primerjav rezultatov testiranja učencev iz zasebnih in javnih šol, saj tak raziskovalni načrt ne omogoča naključne porazdelitve sodelujočih (Rosenthal 1994: 127). Vemo namreč, da učenci javnih šol v večjem deležu prihajajo iz nižjih socialnih slojev, zato njihova manjša uspešnost ni nujno posledica slabšega dela javnih šol, pač pa morda za učenje manj ugodnega domačega socialnega okolja.

Tudi pri zasnovi anketnih raziskav obstajajo številni načini možnega vnosa pristranskosti, bodisi namernega ali nenamernega, od samega načina konceptualizacije raziskave, kot bodo pokazali primeri v nadaljevanju, do načina vzorčenja, zasnove vprašalnika in oblike posameznih vprašanj (za obširno analizo glej npr. Schuman 1996). Take kršitve dobre prakse in etike so pri anketah morda lažje ugotovljive oziroma nadzorljive, saj je na voljo veliko eksperimentalne literature, podatki o vseh vidikih izvedbe in metodologije pa so, vsaj pri »resnih« akademskih raziskavah, nujni del informacije za uporabnike.

Vnos pristranskosti se lahko zgodi ali nadaljuje tudi v analitičnem delu. Anketne podatke je denimo mogoče »prikrojiti« z načini rekodiranja, izborom spremenljivk, neuporabo testov in kontrolnih spremenljivk in podobno (De Vaus 2001: 341). Nekateri med etično sporne analitične prakse v kvantitativni paradigmi prištevajo tudi »gnetenje« ali »molzenje« podatkov, tj. njihovo obdelovanje z različnimi vrstami statističnih tehnik, dokler iz njih ne »iztisnemo« kakega ugodnega izida. Meltzoff (2005a: 331) v tej zvezi kritizira tudi »vohljanje« (*data snooping*) oziroma slepo iskanje zvez v podatkih z upanjem, da bomo našli kaj zanimivega. Tu je po njegovem mnenju etično sporna predvsem praksa, da se take naključne najdbe nato prikažejo kot potrditev že prej postavljenih hipotez, čeprav je bilo v resnici »vprašanje zastavljeno šele na podlagi strmenja v odgovor«. Takega mnenja ni Rosenthal (1994: 130–131), ki meni, da takšno »moraliziranje« vodi tako v slabo znanost kot v neetičnost. Prvič zato, ker »vohljanje po podatkih« pogosto razkrije kaj novega in pomembnega, drugič pa zato, ker so bila

v pridobivanje podatkov vložena sredstva, čas in napor, zato dogma »nevohljanja« vodi v zapravljanje teh virov. V tej zvezi govori tudi o etičnem potencialu metaanalize, torej povzemanja informacij iz velikega števila raziskav, ki prinaša boljši izkoristek informacij in s tem tudi vložka v raziskave.

Ugotavljanje pristranskosti pri izvedbi in analizi podatkov je še težavnejše pri kvalitativni paradigmi, saj je zanjo v primerjavi s kvantitativno značilna precej večja subjektivnost postopkov oziroma njihova manjša »nadzorljivost«. Četudi analiza temelji na terenskih zapiskih, so možni različni poudarki, netočen priklic, izpuščanja, dodajanja, pretiravanja, zmanjševanje pomena, popačenje in celo izmišljotine, ki jih avtor namerno ali nenamerno proizvede, da študija primera podpre njegovo teorijo, pravi Meltzoff (2005). Etika analize pri študiji primera zato temelji predvsem na uravnoteženosti in objektivnosti samega avtorja. Raziskave praktično ni mogoče ponoviti, s tem pa tudi ne preveriti podatkov – bralec mora zaupati v presojo avtorja o tem, kaj se je v raziskovalnem procesu dejansko dogajalo (Meltzoff 2005: 345). Tudi De Vause (2001: 340–341) poudarja, da sta načeli ponovljivosti in javne dostopnosti podatkov, ki naj bi sicer varovali proti različnim vidikom pristranskosti, pri različnih raziskovalnih metodah zelo različno izvedljivi, zato se moramo v mnogih primerih še vedno zanašati na poštenje raziskovalca.

Najpogosteje pa se hotene ali nehotene pristranskosti dogajajo v sklepni fazi, to je pri poročanju o rezultatih raziskav. Deloma zato, ker je ta z vidika odmevnosti izsledkov ključna, predvsem pa zato, ker gre tu že po logiki stvari za konstrukcijo podatkovne »zgodbe«, kjer se najhitreje odrazi partikularnost analitičnega branja. Podatkov v bodisi kvalitativnih ali kvantitativnih raziskavah je praviloma veliko, posledično pa tudi možnih analitičnih izrab in različnih interpretativnih poudarkov. Analize, poročila in drugi javni prikazi so zato vedno rezultat določene selekcije, ta pa postane etično sporna takrat, ko gre za namerno težnjo po prirejanju rezultata. Neetično je na primer poročanje le o pozitivnih rezultatih, tj. tistih delih študije, ki potrjujejo hipotezo raziskovalca. To je verjetno tudi najbolj pogosta oblika »prikrajanja« rezultatov, saj je potrditev hipoteze bistveno bolj prestižna kot njena zavrnitev (Meltzoff 2005: 347; De Vaus 2001: 341). V kliničnih študijah je glavni vzrok zamude ali sploh opustitve objave izsledkov prav negativen rezultat študije, ugotavlja Zwitter, kar v raziskovalni prostor vnaša precejšnjo publicistično pristranskost. To še toliko bolj velja, ker je pričakovana odmevnost člankov tudi uredniški kriterij, tu pa negativne klinične študije niso privlačne, ker so za bralce manj zanimive in se zato redkeje citirajo (Zwitter 2001: 487; Meltzoff 2005: 351; Rosenthal 1994: 133).

2.2 Igranje bibliometrične igre

Problematika etičnosti poročanja pa ni omejena le na odnos do podatkov, pač pa zadeva tudi odnos do drugih raziskovalcev in njihovih avtorskih prispevkov. Neetično namreč ni le pristransko prikazovanje izsledkov, pač pa tudi prikazovanje tujih izsledkov kot svojih. Znanstvena skupnost z avtorstvom meri »prispevek k skupni zalogi znanja«, zato se plagiatorstvo, torej navajanje spoznanj drugih brez omembe izvirnega avtorja, v znanosti pojmuje kot oblika kraje (Bird in Housman 1997: 128; Mali 2002: 89).

Precej razširjena neetična praksa je bolj ali manj odkrito prisvajanja avtorstva kot odraz asimetrije moči, na primer v odnosih, kot so profesor–študent, šef laboratorija–asistent ali zaposlovalec–zaposleni (Meltzoff 2005: 338–340; Bird in Housman 1997: 131; Mali 2002: 115). Seveda je neetično, če si nekdo prisvaja avtorstvo ali pomembnejši delež avtorstva le zaradi višjega delovnega položaja, toda ker v akademskem okolju obstajajo skupine z večjo in manjšo pogajalsko močjo, so nekatere sistematično prisiljene v nezaželene aranžmaje. Zanje obstajajo celo cinična poimenovanja, kot so »suženj« ali »pogodbeni služabnik«, kot navajata Weil in Arzbaeher (1997: 76–77), kar nakazuje, da je prisvajanje avtorstva »s pozicije moči« ponekod postalo del uveljavljene neformalne akademske kulture. Praviloma je (so)avtor znanstvenega prispevka sicer lahko le nekdo, ki je dal k izdelku »pomemben intelektualni prispevek«, zna javno pojasniti metodologijo in vsebino spoznanj ter zanje prevzema tudi del odgovornosti (Bird in Housman 1997: 129–130; De Vaus 2001: 343–345).

Za slovenski prostor specifičen vidik avtorsko spornega objavljanja je konec osemdesetih let prejšnjega stoletja omenjal Mlinar (1988: 553), ki pravi, da je pri nas povsem zamegljena meja med izvirnimi spoznanji in prispevki, ki dejansko le povzemajo, kar je bilo v svetovnem merilu že napisano. V kontekstu razmeroma zaprtega družbenega sistema se vsaka nova znanstvena publikacija obravnava tudi kot vsebinska inovacija, tak status pa si zagotovi že s tem, da je neka snov obravnavana »prvič pri nas«, čeprav gre z mednarodnega vidika le za povzetek splošno znanih stvari, tj. avtorska vloga je v bistvu prevajalska. Tu torej ne gre toliko za prisvajanje avtorstva kot za prisvajanje videza inovativnosti oziroma »hitropotezno« kopičenje domačega akademskega prestiža s povzemanjem tujih izsledkov.

Še en etično sporen vidik publiciranja je »napihovanje« svojega avtorskega kapitala oziroma dosežkov s pomnoževanjem vsebinsko podobnih bibliografskih enot ali manipulacijami s kazalci citiranosti (za poglobljeno razpravo o problematiki citiranja glej Mali 2002: 139–149). Bibliografija je ključna za kariero raziskovalca, saj je podlaga za napredovanje in pridobivanje projektov. To je tudi pglavitni motiv za povečevanje njenega obsega z večkratnim objavljanjem v bistvu enakega besedila, na primer kot konferenčnega prispevka, članka v reviji, knjižnega poglavja, ali pa z objavljanjem spoznanj po »kosih« oziroma po logiki »najmanjše objavljive enote« (Bird in Housman 1997: 127–128). Neetične prakse pri citiranju najpogosteje vključujejo citiranje na podlagi prijateljskih in delovnih zvez namesto po vsebinskih merilih, citiranje na podlagi predpostavke, kdo bo recenzent, organiziranje »klubov citiranja«, povečevanje citiranosti s pisanjem namerno kontroverznih člankov in podobno (JISC 2009: 29–31; Mali, 2002: 147). Ob tem velja omeniti – kot bomo videli v zadnjem poglavju – da gre pri naraščanju takih etično spornih praks predvsem tudi za potezo »socialne adaptacije« oziroma za prilagoditev akademskih raziskovalcev in njihovih ustanov obstoječemu sistemu vrednotenja znanstvenih dosežkov. Kot ugotavljajo avtorji obsežne študije vzorcev objavljanja in citiranja v Veliki Britaniji, bo namreč nujno prišlo do spremembe takih praks, če je sistem vrednotenja znanstvenih dosežkov vsaj deloma utemeljen na bibliometriji. Številni, zlasti mlajši raziskovalci ga že razumejo predvsem kot »igranje igre« in se mu ustrezno prilagodijo, tako s povečevanjem količine

objav na račun kakovosti kot z vzpostavljanjem krogov citiranja ali priključevanjem takim krogom (JISC 2009: 47). Podobno ugotavlja Mali (2002: 137), ki pravi, da ima lahko v postopkih ocenjevanja znanstvenikov upoštevanje zgolj količinskih meril prej negativne kot pozitivne učinke, saj strategije objavljanja, ki iz tega izidejo, niso nujno v korist dejanskemu napredku znanosti. Ena od posledic takega sistema je torej tudi vznik nečesa, kar bi lahko poimenovali »kultura racionalne neetičnosti« objavljanja.

Ob koncu razprave o nujnosti sledenja resnici kot znanosti notranjem etičnem načelu smo tako že zadeli na problematiko odnosa raziskovalca do zunanjih sistemov, konkretno sistemov znanstvenoizobraževalne birokracije. Ta je zgolj del širšega političnega in ekonomskega okolja, v katerem raziskovanje poteka, in prav neizogibna vpetost v logiko znanosti zunanjih načel in interesov je v raziskovanju neodpravljiv vir etičnih dilem. Trk z drugimi družbenimi sistemi se najpogosteje odrazi v obliki zunanjih ali notranjih pritiskov po prirejanju izida ter teženj po instrumentalizaciji znanstvenih spoznanj za doseganje političnih ciljev ali učinkov, o čemer bo tekla razprava v nadaljevanju.

3 Neetična političnost in politična etičnost

V vsakem procesu »produkcije« raziskovalnih izsledkov je neodpravljivo prisotna tudi politična razsežnost, ne glede na to, kako objektivni je bil proceduralno sam raziskovalni postopek. Družbeni kontekst raziskovanja je namreč vedno tudi političen, s tem pa postane političnost posredno ali neposredno notranja tudi vsem raziskovalnim odločitvam in postopkom, od izbire raziskovalnega problema in metode do konceptualne zasnove ter načina analize in publiciranja izsledkov.

3.1 Udobna privlačnost družbenega obrobja

Na političnost naletimo že v samem izhodišču, torej pri izbiri predmeta raziskovanja. To je zelo očitno v naravoslovju, kjer smo v zadnjih desetletjih priča ostrim političnim polemikam o dopustnosti raziskav na področju biotehnologije, na primer izvornih celic ali človeških zarodkov, in to predvsem zaradi nepredvidljivih družbenih in etičnih posledic njihovih rezultatov (za širšo razpravo glej Mali 2009). V družboslovju je političnost raziskovanja načeloma še bolj neposredna. Tu raziskovati posameznika ali neko družbeno skupino pomeni izpostaviti jo javnemu pogledu, s tem pa mu/ji potencialno tudi škodovati. Zato je prvo etično-politično vprašanje že, kam bomo usmerili svoj analitični pogled.

V družboslovju je že dolgo opazna pristranskost, ki jo sami družboslovci tudi kritično reflektirajo, da je namreč raziskujoči pogled nesorazmerno pogosto usmerjen na družbeno dno ali obrobje. Gusterson (1995: 187–190) na primer opozarja na usmerjenost ameriških etnografov k obrobnim skupinam, kot so mali preprodajalci drog, scientologi, Hare Krišna, istospolni, mladinske tolpe, mirovniške skupine, v nasprotju z upravami podjetij, zvezno birokracijo, direktorji televizijskih hiš ipd. Tudi v kriminologiji je poudarek na študiju navzdol, saj so pogosto predmet zanimanja kriminaliteta brezdomske mladine, male kraje, potepuštvu, le malokrat pa poneverbe,

finančne goljufije in nasploh kriminal poslovnežev in finančne elite (Hughes 2000: 240). Učinki teh na prvi pogled zgolj raziskovalnih odločitev so tudi politični, opozarja Gusterson na primeru raziskovanja jedrskega polja. Neugodne posledice neenakomerne analitične pozornosti so po eni strani simbolne, npr. stereotipizacija in »orientalizacija« mirovniških skupin, ki so poglavitni predmet proučevanja, po drugi pa je škoda tudi taktična, saj jih pretvori v transparentne objekte, ko gre za njihovo retoriko, strategije pridobivanja članov, organizacijo ipd., s čimer jih naredi potencialno ranljive. Temu učinku pa se izogne vojaška elita, saj je mnogo manj izpostavljena raziskovanju (Gusterson 1995: 192). Podobno tudi Ostranderjeva (1995: 133) meni, da pomanjkanje vednosti o elitah tem pomaga ohranjati njihov privilegiran položaj v družbi.

Toda kakšni so pravzaprav razlogi za to asimetrijo? Gusterson (1995: 187–190) jih po eni strani vidi v političnih simpatijah, saj si etnografi prizadevajo predstaviti stališča npr. mirovniških skupin in s tem okrepiti potencial demokratične politike, po drugi pa je njihova odločitev pragmatična, saj so mirovniške skupine mnogo lažje dostopne raziskovanju kot Pentagon. Tudi številni drugi avtorji izpostavljajo problematiko težavnejšega dostopa pri raziskovanju prostorov moči v primerjavi z družbenim obrobjem. Če ima pri obrobni populaciji raziskovalec večjo pogajalsko moč zaradi višjega socialnega položaja in pripisane vloge zastopnika sistema, v primeru močnih skupin te prednosti nima. Močne skupine in hierarhične institucije se pred raziskovanjem lahko zaščitijo, saj ga zaznavajo kot potencialno tveganje – raziskovalec je sorazmerno neobvladljiv element v sicer močno nadzorovanih birokratskih sistemih in odpor organizacij do neodvisnega raziskovanja je del nagnosti zaščite pred vdorom nepooblaščenega pogleda v potencialno občutljive zadeve (Lee 1993: 9; Yeager in Kram 1995: 41). Tak odpor lahko sega od zavrnitve ali pogojevanja vstopa do nadzora nad delom raziskovalca ali vmešavanja v zasnovu in metodologijo. Hierarhične organizacije so praviloma bolj naklonjene kvantitativnim kot kvalitativnim metodam, ker jih vidijo kot bolj nadzorljive ali celo vodljive k prikazu »ugodnih« rezultatov. Včasih pa iz previdnosti preverjajo življenjepis raziskovalca, npr. njegovo predhodno delo ali ideološko usmeritev (Hughes 2000: 240–241). »Vratarjenju« (*gatekeeping*) so močno podvržene zlasti raziskave v podjetjih, kjer morajo neodvisni raziskovalci za vstop pridobiti dovoljenja ključnih predstavnikov menedžmenta, sindikata in drugih, to pa pogosto spremlja tudi izrečeno ali neizrečeno »razumevanje« tega, kako naj se raziskava izvaja, marsikdaj pa tudi zahteva po predhodnem pregledu in odobritvi raziskovalnega poročila, preden je to objavljeno (Strauss in Whitfield 1998: 27–28).

Kot metodološko-politični upor proti takemu branjenju prostorov moči je zlasti v 70. letih nastalo nekaj radikalnih metodoloških gibanj. Izhajajoč iz ugotovitve, da raziskovalni prostor strukturirajo družbene neenakosti, ki raziskovalni pogled usmerjajo stran od močnih, so zagovarjali legitimnost uporabe cele palete praks in tehnik, s katerimi se je mogoče izogniti nadzoru vratarjev, kot na primer igranje vlog, podkupovanje, zavajanje, uporabo zvez, prikritih metod in podobno (Lee 1993: 150, 154; Yeager in Kram 1995: 44). Zagovorniki takih metod izhajajo iz strukturne kritike družbenih razmerij, v katerih naj bi bilo zavajanje že sicer prisotno na vseh drugih področjih, zanje pa je značilno tudi utilitaristično stališče, da so spoznavne in politične

koristi takega raziskovanja večje od povzročene škode, zato se celo ponašajo s kršenjem etičnih pravil (Lee 1993 147–154). Nasprotno pa kritiki v takem pristopu vidijo pretiran cinizem do sodelujočih, dolgoročno pa tudi zmanjšanje verodostojnosti raziskovanja, saj je eden od vidikov etike tudi odgovornost do raziskovalcev, ki pridejo za nami. Če namreč sodelujoči dobijo občutek, da je raziskovalec z njimi ravnal nekorektno, je manj verjetno, da bodo sodelovali pri prihodnjih raziskavah (Strauss in Whitfield 1998: 28). Tako kot pri obrobni skupini je tudi v primeru elit ali hierarhičnih ustanov potencialno najbolj občutljiva točka javna objava izsledkov, ki naredi njihove značilnosti ali prakse transparentne. Za razliko od obrobni skupin pa se močne te »nevarnosti« praviloma izrecno zavedajo in jo, kot smo videli, skušajo odpraviti že skozi vnaprejšnje ukrepe preprečevanja ali omejevanja dostopa, če to spodleti, pa tudi s poskusi omejevanja objave rezultatov. Hughes (2000: 244) tako navaja primer raziskave delovanja britanskega sodstva, ki je razkrila zaskrbljujočo raven neformalnega »pogajanja« o zapornih kaznih, a njeni izsledki so bili zaradi odpora pravosodne elite do publikacije, ki je pomenila kritičen vpogled v delovanje pravnega sistema, objavljeni z večletno zamudo. Za razliko od obrobni skupin imajo torej močne bistveno večjo možnost, da preprečijo ali ovirajo objavo komentarjev, ki jih vidijo kot kritične, ali pa, da zaradi take kritike preprečijo prihodnje poskuse raziskovanja. To in pa strah pred tožbami lahko privede do tega, da samocenzura postane ključni etični problem pri raziskovanju elit, ugotavlja Aldred (2008: 894).

3.2 Naj znanost osvobaja?

Kot posledica spoznanja o neodpravljeni političnosti raziskovanja in dejstva, da logika moči tudi tu deluje v korist močnih, si emancipatorične oziroma »osvobajajoče« raziskovalne usmeritve zavestno zastavijo cilj delovati v korist šibkih tako, da skušajo samo raziskovalno dejanje pretvoriti v dejanje politične emancipacije.

Akcijsko raziskovanje kot značilen zastopnik take metodološko-etične drže nase gleda kot na odkrito politično paradigmo, katere cilj je, da na enakopraven način poveže raziskovalce in obrobne skupine ter prek tega sodelovanja doseže učinek večje družbene pravičnosti (Lundy in McGovern 2006: 51). Hilsenova (2006) na podlagi lastne prakse ugotavlja, da raziskovanje sodelujočim lahko pomaga spremeniti njihovo delovno okolje, na primer zmanjšati pojave starostne diskriminacije, in ga zato opredeljuje kot reformistično, saj skuša spreminjati obstoječe odnose moči. »Raziskovalec ima možnost vplivati na življenje ljudi, zato mora delovati tako, da je to v najboljšem interesu vseh« (2006: 29–32).

Pri vseh oblikah emancipatoričnega raziskovanja, tudi npr. feminističnega, je torej ključna ideja emancipacije sodelujočih – ti morajo z raziskovanjem nekaj pridobiti, predvsem pa imeti v njem enakopravno vlogo (Goodley in dr. 2004: 60; Oakley 2000: 36). Iz teh paradigem je zato izšlo tudi spreminjanje izrazoslovja za sodelujoče, ki odraža domnevni premik njihovega statusa od objektov do subjektov raziskovanja (za povzetek tega procesa glej npr. Tancig 2009: 30).

Ideja emancipacije skozi raziskovalni proces pa ima tudi precej nasprotnikov, ki ji očitajo nekritično ujetost v lastne ideološke konstrukte, predvsem pa opustitev

metodoloških načel oziroma sprevračanje prioritete med znanstvenimi in etično-političnimi cilji. Tako se je na primer v praksi feminističnega raziskovanja pogosto pokazalo, da dodeljevanje analitične vloge sodelujočim hitro privede do zmanjšane veljavnosti ali uporabnosti podatkov oziroma do analitične izgube. Ko so na primer udeleženci raziskave o družinah z dvema zaposlenima zakoncema v skladu z demokratično prakso feminističnega raziskovanja dobili priložnost avtorsko urediti poročilo, so pravico do »veta« uporabili tako intenzivno, da sta dve od petih študij primera postali okrnjeni do meje neuporabnosti (Oakley 2000: 63). Težave so tudi z enakopravnim upoštevanjem interpretativne perspektive sodelujočih. Oakleyjeva v tem kontekstu omenja raziskavo žensk srednjih let, ki so bile večino življenja gospodinje, a so same sebe vztrajno opredeljevale kot »zelo neodvisne«. Raziskovalke, ki so videle njihovo očitno strukturno in osebno odvisnost, nikakor niso uspele razrešiti dileme med »demokratičnim izvajanjem raziskave« in lastnim analitičnim stališčem. Oakleyjeva ob tem ironično pravi, da je demokracijo »lažje pridigati kot prakticirati« (2000: 66). Podoben analitičen konflikt samokritično omenja tudi Davisova (v Warren in Hackney 2000: 54) v refleksiji svoje feministične raziskovalne prakse. Ženske v njeni raziskavi po lastnih trditvah v tradicionalni vlogi matere in žene niso vztrajale zgolj zaradi eksistencialne prisile, pač pa je bila ta vloga zanje tudi subjektivno »izpolnjujoča«, česar pa analitično nikakor ni mogla »pogoltniti«, kot pravi, čeprav so ji to nalagala načela participativne metodologije.

Načelo demokratičnosti, tako v smislu urejanja podatkov kot sprejemanja interpretativne pobude sodelujočih, je torej težko uskladiti z načeli spoznavne veljavnosti. Zdi se, da je cena prvega pogosto izguba slednjega, kar je tudi pglavilni očitek kritikov emancipatoričnih paradigem. Brinkmann in Kvale (2005) tako kritizirata izhodišče, ki na raziskovanje »gleda skorajda izključno skozi prizmo etike, kot da je smisel raziskovanja doseganje etičnih ciljev«, in ob tem opozarjata tudi na lažnost takšnega nereflektiranega »eticizma«. Neravnovesje moči namreč ostaja, saj je spraševalec tisti, ki sproži intervju, določi tematiko in pravila poteka, ga zaključi, dialog pa je enosmeren in služi predvsem namenom raziskovalca. Ugotavljata tudi, da so za kvalitativno raziskovanje, ki se največkrat opredeljuje kot emancipatorično, značilne celo bolj prikrite oblike manipulacije, kot so npr. »delanje na stiku«, »igranje prijateljstva« ter prilagajanje videza, vedénja in samopredstavljanja (Brinkmann in Kvale 2005: 162–165). Tudi Shaw (2008: 404–409) opozarja, da bližina z raziskovalcem, sodelujočim v kvalitativnem raziskovanju, prinaša tveganje izdaje zaradi »iluzije zaveznitva«, »prijateljske fasade« in s tem vtisa »psevdoimnosti«. Kritičen do drže, da mora raziskava prispevati k ustvarjanju pravičnejše družbe, je tudi Bridges (2001), ki meni, da je preskok od razumevanja sveta k njegovemu spreminjanju lahko »korak preveč«. Prva odgovornost raziskovalca je iskanje ali razumevanje resnice; način, s katerim lahko prispeva k popravni socialnih krivic, je, da jih javno obelodani. Zahteva, da se skozi sam raziskovalni proces dosega politične spremembe, pa presega kompetence raziskovalca, saj ta ni pravi naslov ne za določanje tega, kaj je pravično stanje, ne tega, kako to stanje doseči (Bridges 2001: 382–384).

3.3 Ko spoznanje uide iz kabineta

Doslej smo opazovali vidik političnosti na ravni samega raziskovalnega postopka, kjer raziskovalec učinke vsaj načeloma lahko obvladuje z izbiro raziskovalnega problema, oblikovanjem raziskovalnega načrta in načinom zastavitve odnosa s sodelujočimi. Ta nadzor pa se močno zmanjša, ko je raziskava končana in se izsledki posredujejo v širši družbeni oziroma javni prostor, saj lahko nastanejo politični učinki, ki so povsem zunaj območja vpliva raziskovalca. Vprašanje, ki se tu zastavlja, je, koliko lahko raziskovalec predvidi, kaj se bo s spoznanji dogajalo v širšem družbeno-političnem okolju, in koliko je za to etično odgovoren. Kimmel (1988: 121–123) meni, da raziskovalec nima neposrednih vzvodov, s katerimi bi lahko preprečil zlorabo znanstvenih izsledkov v drugih družbenih sistemih. Zato je najboljšo varovalo proti zlorabam široka diseminacija izsledkov, tako da ti ne ostanejo le privilegij elit, in kolektivna odgovornost profesionalnih organizacij, ki morajo javnost opozarjati na družbeno pomembne vidike spoznanj.

V družboslovju je problem politizacije znanstvenih spoznanj pogosto povezan z željo po legitimizaciji političnih ukrepov, saj imajo vsaj v zahodni kulturi ti ukrepi večjo težo, če za njimi stoji avtoriteta objektivne znanstvene presoje (Bird in Housman 1997: 102). Lahko bi rekli, da s tem ni načeloma nič narobe, saj je eden od ciljev družboslovnih raziskav političnemu sistemu oziroma oblikovalcem politik nuditi podlago za sprejemanje tehtnih oziroma »informiranih« odločitev. O politizaciji oziroma instrumentalizaciji pa lahko govorimo takrat, ko politični akterji znanstvenih spoznanj ne uporabljajo predvsem zato, da bi se informirali o družbenih dejstvih, pač pa zato, da bi z izrabo avtoritete znanosti partikularnim političnim projektom dali videz objektivne znanstvene presoje in s tem skušali doseči njihovo splošno sprejemljivost. Beck (1992: 172–173) v tej zvezi meni, da je že sama diferenciacija znanosti, in ne nujno kaki moralno sporni nameni, privedla do tega, da so znanosti postale »samopostrežne trgovine za finančno močne kupce«, ki potrebujejo argumente za svoje ukrepe. Hipertropična kompleksnost znanstvenih spoznanj tem »kupcem« omogoča, da izbirajo med ekspertnimi skupinami.

Eden od primerov, ki dobro prikaže bistvo »znanstvenega supermarketa«, je denimo raziskovalnopolitična polemika o odgovornosti televizije za širjenje nasilja v družbi. Del raziskav dokazuje, da je obilica nasilja, ki ga lahko vidimo na televizijskih ekranih, eden ključnih dejavnikov povečevanja nasilja v družbi nasploh. Najobsežnejša med njimi, *National TV Violence Study* (1998), ki temelji na kvantitativni analizi vsebine tisočev ur posnetega materiala in metaanalizi več desetih behavioralnih psiholoških eksperimentov, ugotavlja, da je omenjena povezava ključna in pereča, zato raziskovalna skupina poziva politiko, naj ukrepa in omeji prikazovanje nasilnih vsebin na televiziji. Nasprotno pa Hansen (Hansen in dr. 1998: 22–25) na podlagi pregleda sklopa kritičnih kvalitativnih raziskav navaja, kako ni najti nikakršnega zanesljivega empiričnega dokaza o vzročni povezanosti med televizijskim in družbenim nasiljem, ter poudarja, da takšno skrb navadno izražajo fundamentalistični moralisti, ki se zavzemajo tudi za smrtno kazen. Gre za taktiko iskanja grešnega kozla oziroma odvrčanja pozornosti od

drugih razlag nasilja v družbi, npr. ekonomskih in socialnih, oziroma za preusmerjanje reševanja problema s področja sociale na področje represije. Ob tem Hansen dodaja, da raziskave gledalstva kažejo, kako glavni učinek prikazovanja televizijskega nasilja ni posnemanje, pač pa povečevanje strahu in tesnobe, kar vodi v večjo pripravljenost sprejeti represivne rešitve.

Razlagi torej temeljita na zelo različnih konceptualnih zasnovah, empiričnih podlagah in metodologijah ter sta v sklepih povsem neskladni, vsaka zase pa lahko bodisi konservativnim ali liberalnim političnim akterjem služi kot strokovna podlaga njihovem ukrepanju. Med sorodne primere »nakupovanja« primernih teoretsko-empiričnih utemeljitev za legitimizacijo političnih rešitev lahko štejemo tudi financiranje raziskav, temelječih na teoriji priložnosti pri razlagi kriminalitete v ZDA v 50. letih 20. stoletja, ki odgovornost z družbenih okoliščin zvrča na posameznika, prav tako tudi individualizacijo odgovornosti kot konceptualno podlago raziskav trga dela (Lee 1993: 25) ter ne nazadnje individualiziran model zdravja, ki rešitev za pretežno strukturno povzročene zdravstvene težave prav tako vidi predvsem v »zdravem življenjskem slogu«, ki je stvar odgovornosti posameznika (Malnar 2002: 19–25).

Med družboslovnimi vedami je zaradi svoje aplikativne narave in tesne navezave na represivne sisteme med najbolj politično izpostavljenimi raziskovalnimi področji kriminologija, zato ni presenetljivo, da so kriminologi med najbolj samokritičnimi družboslovci, ko gre za refleksijo družbenih učinkov njihovih spoznanj. Kriminologija mora razumeti politični kontekst, v katerega posreduje svoje izsledke, da lahko predvidi njihove verjetne učinke, pravi Hudsonova in navaja primere zlorabe konceptov »podrejene maskuliniteti« in »povratništva« v kontekstu hitro naraščajočega število zapornikov, predvsem pripadnikov manjšin. Opozarja, da lahko politika tudi najbolj progresivno teorijo vulgarizira in uporabi kot del sistema nadzora, pri čemer se taki koncepti praviloma umestijo v ideološki kontekst družbe »reda in zakona«, kjer se problemi revščine, nezaposlenosti, brezdomstva in družbenega nezadovoljstva prevajajo v probleme kriminalitete (Hudson 2000: 176–186). Aldredova (2008: 989) pa za prikaz nevarnosti še bolj neposredne instrumentalizacije raziskovanja opisuje primer razpisa državne raziskovalne agencije na temo »boj s terorizmom skozi nasprotovanje radikalizmu«, v katerega je vladna stran vgradila pričakovanje, da bo imela sociologija vlogo v britanski protiteroristični politiki. Primer spominja na projekt Camelot, s katerim je nameravala vlada ZDA v 60. letih prejšnjega stoletja ob pomoči družboslovnih ved preprečevati pojav revolucionarnih gibanj v Latinski Ameriki, a je bil zaradi razkritja političnega ozadja in posledičnega negativnega odziva sociološke stroke ustavljen (Bailey 1988: 131).

Ni torej dvoma, da družboslovna spoznanja sprožajo take in drugačne družbene oziroma politične učinke, drugo vprašanje pa je, koliko je sploh v moči raziskovalcev, da bistveno vplivajo na medijskopolitične izrabe svojih izsledkov. Eden značilnih primerov je ekologija, kjer so poudarki v znanstveni javnosti povsem drugačni od poudarkov v medijih. Rothman in Lichter (1996: 231–242) sta v primerjalni študiji stališč 400 strokovnjakov in 1206 medijskih prispevkov na temo zveze med stanjem okolja in rakom ugotovila, da medijsko poročanje bistveno odstopa od prevladujočih

stališč strokovnjakov, zato pa je dokaj blizu stališčem okoljevarstvenikov. Tako je 85 % medijskih prispevkov navajalo, da Ameriki grozi »epidemija raka«, kar je menilo tudi 60 % okoljskih aktivistov in le 31 % strokovnjakov. Da so rakotvorne snovi nevarne tudi v najmanjših dozah, je navajalo 66 % medijskih prispevkov, več kot 50 % aktivistov in 28 % strokovnjakov, da je mogoče iz testov na živalih sklepati na stanje pri ljudeh, pa 50 % medijskih prispevkov in 27% strokovnjakov. Ugotavljata tudi, da imajo strokovnjaki, ki so bili v medijih najbolj izpostavljeni ali citirani v zvezi z omenjeno problematiko, v sami znanstveni skupnosti sorazmerno najmanjši ugled. Sklepali bi torej lahko, da je možnost vpliva raziskovalcev na javne poudarke rezultatov raziskav zelo omejena, zato ni presenetljivo, da se včasih odločijo, da raziskave sploh bodo delali, če presodijo, da bodo javni učinki politično neugodni. To še posebej velja za raziskave, katerih namen so primerjave med etničnimi skupinami, kulturami, spoloma, spolnimi usmeritvami ipd., ki lahko v slabo luč postavijo cel segment prebivalstva. V tem smislu nekateri etični kodeksi vključujejo tudi koncept »skupinske« kršitve zaupanja, kadar raziskava razkriva stvari, ki so lahko škodljive za neko skupino kot celoto (Meltzoff 2005a: 318). Vendar dilema ni tako enoznačna, saj je tudi odločitev o neizvajanju raziskave lahko etično vprašljiva, če bi npr. študija lahko vplivala na zmanjšanje nasilja, rasizma, seksizma. Kimmel (1988: 139–140) tako opozarja, da je treba pri »izračunu« upoštevati tudi etične stroške neopravljenih raziskav za žrtve.

Druga strategija omejevanja potencialne »politične škode« pa je neke vrste preventivna samocenzura pri objavi izsledkov. Lee (1993: 188) navaja primer takšne samocenzure, ko je šlo za razkrivanje rasizma azijskih priseljencev, kar bi v javnosti lahko poslabšalo podobo o tej skupini, Whittakerjeva (2005: 525) pa etične dileme raziskovalca, ki je ugotovil, da imigrantski očetje močno invalidnih otrok pogosto odkrito izrazijo upanje, da bo otrok umrl. Ker je ocenil, da bi publiciranje takih rezultatov lahko škodilo ugledu te skupnosti v očeh domačega prebivalstva, se je objavi najprej skušal izogniti, nato pa je rezultate vseeno vključil v poročilo, a v namerno neizpostavljeni obliki. Shaw (2008: 409) prav tako omenja skrb raziskovalke, da bo njena študija samoorganiziranih skupin za otroško igro v delavskem okolju, katerih način dela močno odstopa od »buržoaznih meril«, okrepila stereotipe o neustreznosti vzgojnih praks delavskih mater in jim tako posredno škodovala. Takšna samocenzura pa je zopet lahko etično dvoumna, če gre za izostanek izsledkov, ki sicer zavaruje ugled ali interese ene skupine, a potencialno povzroča »etične stroške« drugim, kot bi lahko ocenili v prvih dveh primerih.

Ob koncu razprave o politizaciji raziskovalnih izsledkov bi lahko rekli, da takšno tveganje potencialno vedno obstaja, pri čemer je takrat, ko do politizacije zares pride, možnost obvladovanja posledic omejena na javni in politični domet znanstvenega diskurza v konkretnem primeru. Iz tega lahko sledi sicer dokaj splošen etični napotek, prisoten tudi v kodeksih, naj raziskovalci in njihove profesionalne organizacije spremljajo načine politične izrabe svojih izsledkov in se v primeru etično spornih situacij ustrezno odzovejo.

4 Cena spoznanj

Podobno neodpravljen, kot je v raziskovanju učinek politične, je tudi učinek ekonomske razsežnosti. S tem imamo v mislih predvsem finančne cilje, pritisk ali interese, katerih posledica je zopet odmak od načela spoznavne resnice. Ti pritiski so lahko zunanji, na primer komercialni naročnik, ki zaradi zaščite dobička ali ugleda želi vplivati na zasnovo, rezultate ali prikaze izsledkov raziskave, lahko pa so tudi notranji, pri čemer gre predvsem za »nagon kariernega preživetja« raziskovalcev in njihovih ustanov.

4.1 Naročnik nima vedno prav

Finančni modeli raziskav so različni, kar lahko bistveno vpliva na metodološko, vsebinsko in publicistično avtonomijo dela. Kadar financier ni neposredni uporabnik rezultatov, kot denimo velja za neodvisne univerzitetne raziskave, katerih plačnik so javne raziskovalne agencije, je delo raziskovalca precej svobodno. Kadar pa raziskavo naroči podjetje ali organizacija, ki bo tudi uporabnik izsledkov, pa je plačnik praviloma bistveno bolj interesno vključen v sam raziskovalni proces (Majchrzak 1984: 16). Etično sporni vidik tu nastopi, kadar se interes naročnika prične neposredno odražati v »prirejanju izida« raziskave, bodisi skozi njeno konceptualno in metodološko zasnovo ali pa skozi ne celovit prikaz rezultatov. Pristanek raziskovalca na pogoje, kjer se naročnik odkrito vmešava v metodologijo ali nakazuje pričakovanje, kakšni naj bi bili izsledki, nedvomno predstavlja kršitev raziskovalne etike. Bolj mejne pa so situacije, ko naročnik zahteva pravico do odobritve merskega instrumenta ali delni poseg vanj, na primer izločitev določenih vprašanj. Tu je lahko tudi stvar konkretne presoje raziskovalca, ali so ti pogoji (še) sprejemljivi za korektnost izvedbe raziskave, kot meni De Vaus (2001: 347–348).

Takšnih dilem je pri »komercialnih« raziskavah veliko, saj je naročnik raziskave v tem primeru tudi neposredno zainteresiran uporabnik izsledkov, in situacija navzkrižja interesov je skorajda neizogibna. Značilen primer tega so klinične raziskave, zlasti raziskave učinka novih zdravil, katerih naročnik je farmacevtska industrija, kjer lahko zaradi velike komercialne vrednosti izsledkov hitro pride do tržno motiviranega naročniškega pritiska po potrjevanju raziskovalnih hipotez. Meltzoff (2005: 351–352) pa kot primer navaja hipotetičen primer raziskave, kjer je naročnik tobačni proizvajalec, ki bo javnosti želel posredovati ugodne rezultate študije in zadržati objavo neugodnih, kar lahko privede do pristranskosti v raziskovalnem načrtu, izvedbi ali publiciranju. Informacija o naročniku raziskave je zato nujen element njenega opisa, saj uporabnikom oziroma javnosti omogoči, da raziskavo postavijo v ustrezen kontekst oziroma jih opozori na morebitno prisotnost navzkrižja interesov – situacijo, ko določen rezultat ali poudarek naročniku prinese materialne ali druge koristi. Ali kot pravi De Vaus: če raziskava pokaže, da zdravniki ne napihujejo potreb po svojih storitvah, je dobro vedeti, ali je raziskavo naročila zdravniška zbornica. Mikuš Kosova (1996: 14) pa navaja primere raziskav vojnih beguncev, za katere so pogosto značilne posplošene ugotovitve o trajnih psihičnih posledicah vojne, ki vzdržujejo »psihotrg«, na katerem se zaposlujejo

številni strokovnjaki iz zahodnoevropskih držav. Dejansko ni epidemioloških podatkov, ki bi dokazovali, da je v generacijah, ki so v otroštvu doživele vojno, kasneje več psihičnih težav, alkoholizma ali delikvence.

Kot smo videli v uvodnem delu, je mogoče morebitni naročniški pritisk oziroma »napeljevanje« k določenemu izidu vgraditi že v samo zasnovno raziskave, bolj pogosto pa se pritisk odrazi pri politiki objavljanja izsledkov, pri čemer je vse več želje po nadzoru tudi pri naročnikih iz javnega sektorja. Bridges (1998: 599–606) tako na primeru lastne univerze svetuje, naj se raziskovalci temu trendu uprejo s členom pogodbe, ki vključuje zaščito pred »nerazumnim omejevanjem« neodvisnega publiciranja rezultatov, z grožnjo, da bodo obvestili javnost o morebitnih poskusih cenzuriranja ali tudi s »curljanjem poročil«. Obenem opozarja, da tak upor ne more ostati na ravni posameznega raziskovalca, pač pa morajo univerze razviti institucionalne strategije za ohranjanje neodvisnosti raziskovanja, na primer zaščititi raziskovalce pred prekinjenimi pogodbami, razpršiti svojo finančno odvisnost in podobno. Tudi če je nekdo plačal raziskavo, še zlasti, če gre za javna sredstva, to še ne pomeni, da ima izključno pravico do odločanja o publiciranju izsledkov, saj je izpostavljenost neodvisnim in javnim ocenam delovanja del demokratične odgovornosti sistema oziroma njegovih delov (Bridges, prav tam).

Ob tem velja poudariti, da je bistveni del raziskovalčeve odgovornosti tudi zaupno ravnanje s podatki, zato je njihovo obelodanjanje na načine, ki niso skladni z dogovorom z naročnikom ali sodelujočimi, kršitev raziskovalne etike in pogodbenih obveznosti, to pa je mogoče utemeljiti le v izjemnih primerih, zlasti takrat, ko s tem preprečimo nastanek še večje škode.

Prav tako velja opozoriti, da bi bila podoba nasprotja med brezobzirnimi naročniki in etičnimi raziskovalci vsekakor preveč poenostavljena, saj raziskovalec skorajda vedno nosi del odgovornosti za nastale pristranskosti, če ne drugače, že s tem, da na take raziskovalne pogoje sploh pristane. A četudi načela raziskovalne etike zahtevajo, da opravljanje vprašljivo objektivne raziskave odkloni, to ni nujno lahka odločitev, saj ta lahko predstavlja bistveni del finančnih dotokov raziskovalne skupine ali ustanove. Zato pristranskosti niso vedno posledica neposrednega zunanega pritiska, pač pa gre lahko tudi za oportunistično ravnanje samih raziskovalcev, katerega motiv je ohranjanje »dobrih odnosov« z naročniki in s tem izboljšanje pogojev za nadaljnje sodelovanje. S tem smo tudi prišli do sklepnega dela razprave, namreč že omenjenega imperativa kariernega preživetja.

4.2 Poblagovljenje raziskovanja?

Ko govorimo o notranjem ekonomskem pritisku v raziskovanju, imamo v mislih tiste neetične prakse, katerih motiv ni finančni interes naročnika, pač pa samega raziskovalca, njegove skupine ali institucije. Takšen notranji pritisk je lahko prisoten že v sami odločitvi, ali naj raziskavo sploh delamo. Dejstvo, da je raziskav veliko, namreč ni le posledica spoznavnega manka oziroma potrebe po svežih primarnih podatkih, pač pa je lahko tudi posledica eksistenčnih potreb raziskovalcev in univerz oziroma že omenjene adaptacije na sistem financiranja in vrednotenja, ki ga narekujejo javne

agencije. Bridges (1998: 593–596) sedanjo situacijo označuje z izrazom »poblagovljenje raziskovanja«, pri čemer ima v mislih vse večjo odvisnost univerz od »pogodbenih raziskav«. Te projekte univerze pridobivajo zato, da lahko ohranjajo raziskovalno osebje in izkazujejo uspešnost, kar jim pomaga pri temeljnem financiranju. Ob tem Bridges (prav tam) navaja mnenje Stronacha, da se dogaja premik od raziskovanja kot produkcije znanja k raziskovanju kot podjetniški dejavnosti oziroma premik od iskanja odgovorov na znanstvena vprašanja k iskanju finančnih sredstev. Tudi Cloke (Cloke in dr. 2000: 139) ugotavlja, da pritisk univerz, za katerega se je uveljavil izraz *grantsmanship*, ustvarja okolje, ki raziskovalce sili k pridobivanju projektov za vsako ceno, saj je to postalo eno ključnih meril za oceno njihove uspešnosti.

Etično sporen vidik takega »poblagovljenja« je torej predvsem v tem, da je primarni motiv za formuliranje raziskovalnih projektov vse manj potreba po znanstvenem spoznanju, vse bolj pa dotok finančnih sredstev in prestiža na univerzo ali v raziskovalno skupino. To samo po sebi še ne pomeni, da so ti projekti nujno neakakovostni, nepotrebni ali celo etično oporečni, je pa v takšno sistemsko okolje vgrajeno tveganje oziroma vzpodbuda, da bo takih projektov vse več. Kot pravi Rosenthal (1994: 127–129), smo namreč tem manj upravičeni, da zapravljamo čas sodelujočih, sredstva raziskovalnih agencij in prostor v znanstvenih revijah, kolikor nižja je kakovost raziskave, zato etični problemi nastanejo predvsem pri odločanju o izvedbi študij, kjer so stroški visoki in koristi majhne. Raziskovalci v »lovu« na projekte v pogojih konkurence z drugimi pogosto pretiravajo s pomenom raziskovalnega problema ali področja (Bird in Housman 1997: 102–103), prav tako pa tudi z dometom raziskave in svojimi sposobnostmi, da jo izvedejo. Neetično je na primer sodelujočim ali naročniku obljubljati vzročno razlago tam, kjer gre le za ugotavljanje zveze, kot smo videli v primeru javnih in zasebnih šol; prav tako je neprimerno sprejeti projekt, če je že vnaprej jasno, da finančna sredstva niso zadostna ali da je časa premalo (De Vaus 2001: 148). Tudi Majchrzakova (1984: 32) poudarja, da morajo biti za korektno izvedbo raziskave izpolnjeni ustrezni pogoji, ne le finančni, pač pa tudi strokovna usposobljenost, primerno osebje in oprema. Zato je neetično, če raziskovalec sprejme izvedbo projekta, ki ga strokovno ni sposoben izpeljati, ali če za izvedbo projekta najame asistente, ki ga niso sposobni izvesti na ustrezni kakovostni ravni, namesto da bi delo opravil sam (De Vaus 2001: 340). Odgovornost je še toliko večja, če je študija aplikativna, saj lahko na podlagi njenih rezultatov pride do ukrepov oziroma sprememb, ki bodo vplivale na blagostanje vpletenih, zato taka priporočila ne smejo temeljiti na nepopolnih ali nezadostnih podatkih (Strauss in Whitfield 1998: 28).

Vsi omenjeni vidiki etično korektnega odnosa do naročnikov in uporabnikov pa so, kot rečeno, vse bolj v senci cilja uspeti na razpisih. Roszak (v Bridges 1998: 604) je tako že pred nekaj desetletji ugotavljal, kako je bilo v Kantovih časih temeljno sporočilo učencem v akademskem okolju »upam si vedeti«, danes pa univerza študentom prek drže učiteljev sporoča predvsem »pridobi projekt« in »izpopolni bibliografijo«, kar nakazuje na »padec« iz intelektualne drznosti v akademski karierizem. A četudi je nostalgija po dobrih starih akademskih časih verjetno upravičena, rešitve ni mogoče iskati na ravni moralistične kritike ravnanj posameznega raziskovalca. Gre namreč predvsem

za strukturni učinek obstoječega sistema organizacije in financiranja raziskovanja, kot ga narekujejo javne agencije, katerih vloga je omogočanje neodvisnega akademskega raziskovanja – zahtev po vse večjem tržnem deležu v finančnih konstrukcijah raziskovalnih programov, vse večji neposredni uporabnosti izsledkov ter zaradi birokratizacije meril vrednotenja uspešnosti (za širši vpogled v te trende in merila glej Mali 2002: 122–125).

5 Sklep

Kakšne praktične nauke bi torej lahko potegnili iz opravljenega pregleda aktualnih dilem »družbeno odgovorne« raziskovalne etike? Prvi je vsekakor potreba po kritični refleksiji osebne raziskovalne drže in prakse, predvsem »politike« izbiranja raziskovalnih problemov in razumevanja realnega dometa dobljenih spoznanj. Vsaka nekakovostno ali nekorektno zasnovana ali izvedena raziskava namreč pomeni nezaželen prispevek k zmanjševanju ugleda in vpliva stroke v splošni in uporabniških javnostih. Drugi, bolj paradigmatški nauk zadeva dejstvo, da je političnost neizogibno prisotna v raziskovalnih odločitvah, kar pa ne pomeni, da je vnos neposredno političnih ciljev v raziskovanje prava rešitev. Ta namreč praviloma celo otopi znanosti notranjo in hkrati družbeno najbolj radikalno razsežnost – vztrajanje na »resnici« kot njenem temeljnem načelu. Tretji nauk, ki se tiče stroke kot celote, pa zadeva ugotovitev, da največja ovira pravkar omenjenemu radikalizmu obelodanjanja resnice danes niso zunanji pritiski, temveč prevlada kratkoročnih eksistencialnih interesov in birokratskih načel v polju samega akademskega raziskovanja. Zdi se, da poglobitveni »družbenoetični« problem sociološkega raziskovanja tako danes ni predvsem v preveliki politizaciji spoznanj, ampak v tem, da »ponudba« družbenih spoznanj praviloma sploh ne doseže zadostne splošne odmevnosti, da bi postala zanimiva za politizacijo. To seveda nakazuje na potrebo po kritični presoji tako teoretskih kot metodoloških in »piarovskih« orodij stroke, kar pa je razprava za kakšno drugo priložnost.

Literatura

- Aldred, Rachel (2008): Ethical and Political Issues in Contemporary Research Relationships. *Sociology*, 42 (5): 887–903.
- Bailey, Kenneth D.(1988): Ethical Dilemmas in Social Problems Research: A Theoretical Framework. *American Sociologist*, 19 (2): 121–137.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bird, Stephanie J., in Housman, David E. (1997): Conducting, Reporting, and Funding Research. V: D. Elliott in J. Stern (ur.): *Research Ethics*: 98–164. Hannover in London: University Press of New England.
- Bridges, David (1998): Research for Sale: Moral Market or Moral Maze? *British Educational Research Journal*, 24 (5): 593–607.
- Bridges, David (2001): The Ethics of Outsider Research. *Journal of Philosophy of Education*, 35 (3): 371–386.

- Brinkmann, Svend, in Kvale, Steinar (2005): *Confronting The Ethics Of Qualitative Research*. Journal of Constructivist Psychology, 18 (2): 157–181.
- Cloke, Paul, in dr. (2000): *Ethics, Reflexivity and Research: Encounters with Homeless People*. Ethics, Place and Environment, 3 (2): 133–154.
- De Vaus, David A. (2001): *Surveys in Social Research*. London: Routledge.
- Flere, Sergej (2000): *Sociološka metodologija*. Maribor: Pedagoška fakulteta.
- Goodley, Dan, in dr. (2004): *Researching Life Stories: Method, Theory and Analyses in a Biographical Age*. London in New York: Routledge Falmer.
- Gusterson, Hugh (1995): *Exploding Anthropology's Canon in the World of the Bomb: Ethnographic Writing on Militarism*. V R. Hertz in J. B. Imber (ur.): *Studying Elites Using Qualitative Method*: 187–205. London: Sage.
- Hansen, Anders, in dr. (1998): *Mass Communication Research Methods*. Houndmills and London: MacMillan.
- Hilsen, Anne Inga (2006): *And they Shall Be Known by Their Deeds: Ethics and Politics in Action Research*. Action Research, 4 (1): 23–36.
- Hudson, Barbara (2000): *Critical reflections as Research Methodology*. V V. Jupp in dr. (ur.): *Doing Criminological Research*: 175–192. London: Sage.
- Hughes, Gordon (2000): *Understanding the Politics of Criminological Research*. V V. Jupp in dr. (ur.): *Doing Criminological Research*: 175–192. London: Sage.
- Joint Information Systems Committee (2009): *Communicating knowledge: How and why UK Researchers Publish and Disseminate their Findings*. Dostopno prek: <http://www.jisc.ac.uk/media/documents/publications/communicatingknowledge.pdf> (dostop 18. 10. 2010).
- Kimmel, Allan J. (1988): *Ethics and Values in Applied Social Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Lee, Raymond M. (1993): *Doing Research on Sensitive Topics*. London: Sage.
- Lundy, Patricia, in McGovern, Mark (2006): *Action Research, Community 'Truth-Telling' and Post-Conflict Transition in the North of Ireland*. Action Research, 4 (1): 49–64.
- Majchrzak, Ann (1984): *Methods for Policy Research*. London: Sage.
- Mali, Franc (2002): *Razvoj moderne znanosti – socialni mehanizmi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mali, Franc (2008): *Bringing Converging Technologies Closer to Civil Society: The Role of the Precautionary Principle*. Innovation – The European Journal of Social Science Research, 22 (1): 53–75.
- Malnar, Brina (2002): *Sociološki vidiki zdravja*. V N. Toš in B. Malnar (ur.): *Družbeni vidiki zdravja*: 3–32. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Malnar, Brina (2010): *Raziskovalna etika med znanostjo, zasebnostjo in birokracijo*. Družboslovne razprave, 26 (64): 7–24.
- Meltzoff, Julian (2005): *Ethics in Publication*. Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 11 (3): 337–355.
- Meltzoff, Julian (2005a): *Ethics in Research*. Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 11 (3): 311–336.
- Mikuš Kos, Anica (1996): *Etika, duševno zdravje in vojna*. Razgledi, 5 (4): 14–15.
- Mlinar, Zdravko (1988): *Profesionalna kultura, družboslovno raziskovanje in družbena praksa: predlogi ukrepov za pospešeni razvoj (družbenih) znanosti posebno glede na sociologijo*. Teorija in praksa, 25 (5): 550–567.

- National Television Violence Study (1998). London: Sage.
- Oakley, Ann (2000): Experiments in Knowing. Gender and Method in the Social Sciences. Oxford: Polity Press.
- Ostrander, Susan A. (1995): 'Surely You're Not in This Just to Be Helpful': Access, Rapport, and Interviews in Three Studies of Elites. V R. Hertz in J. B. Imber (ur.): Studying Elites Using Qualitative Method: 133–150. London: Sage.
- Rothman, Stanley, in Lichter, Robert S. (1996): Is Environmental Cancer a Political Disease? V P. Gross in dr.: The Flight from Science and Reason. New York: Johns Hopkins University Press.
- Rosenthal, Robert (1994): Science and Ethics in Conducting, Analyzing, and Reporting Psychological Research. Psychological Science, 5 (3): 127–134.
- Schuman, Howard (1996): Questions and Answers in Attitude Surveys: Experiments on Question Form, Wording, and Context. London: Sage.
- Shaw, Ian (2008): Ethics and the Practice of Qualitative Research. Qualitative Social Work, 7 (4): 400–414.
- Strauss, George, in Whitfield, Keith (1998): Research Methods in Industrial Relations. V G. Strauss in K. Whitfield (ur.): Researching the World of Work: Strategies and Methods in Studying Industrial Relations. Cornell University Press.
- Tancig, Simona (2009): Etika raziskovanja v družboslovnih vedah. Kairos, 3 (1–2): 29–38.
- Warren, Carol B., in Hackney, Jennifer K. (2000): Gender Issues in Ethnography. London: Sage.
- Weil, Vivian, in Arzbaeher, Robert (1997): Relationships in Laboratories and Research Communities. V D. Elliott in J. Stern (ur.): Research Ethics: 69–97. Hannover in London: University Press of New England.
- Whittaker, Elvi (2005): Adjudicating Entitlements: The Emerging Discourses of Research Ethics Boards. Health, 9 (4): 513–535.
- Yeager, Peter C., in Kram, Kathy E. (1995): Fielding Hot Topics in Cool Settings: The Study of Corporate Ethics. V R. Hertz in J. B. Imber (ur.): Studying Elites Using Qualitative Method: 40–64. London: Sage.
- Zwitter, Matjaž (2001): Etika objav v medicini. Zdravstveni vestnik, 70 (9): 485–488.

Naslov avtorja:

dr. Brina Malnar

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, Ljubljana

telefon: 5805-287

e-mail: brina.malnar@fdv.uni-lj.si

Blanka Groboljšek

Odnos med javnostjo in znanostjo: Nekateri konceptualni vidiki in odprta vprašanja ter vloga medijev pri oblikovanju odnosa med javnostjo in znanostjo

POVZETEK: Prispevek se ukvarja s teoretskimi in empiričnimi vidiki preučevanja odnosa med javnostjo in znanostjo. Gre za razmeroma novo, multidisciplinarno polje preučevanja, zato je prvi del prispevka namenjen pregledu študij in pristopov na tem področju. V drugem delu je pozornost usmerjena na pregled rezultatov javnomnenjskih raziskav, ki kažejo na ambivalentnost stališč javnosti glede znanstveno-tehnoloških vprašanj. V osrednjem delu prispevka se osredotočam na vlogo medijev pri oblikovanju odnosa med znanostjo in javnostjo. V tem okviru je bila opravljena vrsta analiz medijskega oziroma časopisnega poročanja o znanosti in tehnologiji, ki kažejo na porast prispevkov s tega področja in poudarjajo pomen znanstvenih rubrik. Slednje potrjuje tudi opravljena vsebinska analiza tedenske priloge Znanost, ki je pomemben okvir popularizacije predvsem nekaterih področij znanosti in vzpostavljanja t. i. znanstvenega novinarstva v Sloveniji.

KLJUČNE BESEDE: javnost, znanost, mediji

1 Uvod

Človeštvo je zaradi hitrega razvoja in dosežkov na področju znanosti in tehnologije v razmeroma kratkem času doživelo korenite spremembe. Seveda so ti dosežki s seboj prinesli tudi nekatere nepredvidljive posledice. Tako se je kljub revolucionarnemu potencialu novih znanstvenih odkritij sčasoma povečala tudi javna občutljivost za negativne učinke in dolgoročne implikacije novih tehnologij. Zlasti od druge polovice 20. stoletja dalje javni diskurz o znanosti v veliki meri spremljata skepticizem in ambivalentnost, predvsem na posameznih področjih razvoja. Na strani znanstvene skupnosti pa se je povečalo zanimanje za vprašanja o odnosu javnosti do znanosti. Razlogov za to je več. Opravljene so bile številne študije, ki so se ukvarjale z vprašanjem odnosa med znanostjo in javnostjo in ki so z različnimi disciplinarnimi pristopi skušale pojasniti ključne dejavnike, ki zadnjih nekaj desetletij ključno zaznamujejo ta odnos. Vse od sredine osemdesetih let 20. stoletja je tem vprašanjem na splošno namenjene več pozornosti kot v preteklosti. Zlasti v Veliki Britaniji, ki ima na področju t. i. javnega

razumevanja znanosti najdaljšo tradicijo, je še vedno zaznati največ aktivnosti: obstajajo številne študije, raziskave, poročila in pobude, ki kažejo na veliko angažiranost za ta vprašanja tako na strani političnih akterjev kot tudi znanstvenikov. Te pobude kažejo tudi na to, da je v sicer razmeroma kratki zgodovini preučevanja odnosa javnosti do znanosti prišlo do pomembnega premika: sprva se je na vlogo laične javnosti gledalo nekoliko podcenjevalno, danes pa je mogoče zaslediti vrsto študij, ki izstopajo iz t. i. enosmernega, deficitnega modela preučevanja odnosa med laiki in strokovnjaki ter izpostavljajo prednosti vključevanja širše javnosti kot aktivnega akterja pri oblikovanju strategij in politik na področjih, povezanih z znanostjo in tehnologijo. Pojavljajo se namreč tudi številne kritične analize, znotraj katerih smo priča vedno bolj pogostim argumentiranjem, ki želijo strogo polarizacijo med strokovnjaki (znanstveniki) in laiki (javnostjo) ukinjati. Laikom pripisujejo neko posebno refleksijo, ki sicer ni podprta z jasnimi argumenti, vendar pa kaže na večjo družbeno senzibilnost. V nadaljevanju bodo tako predstavljeni nekateri osrednji koncepti, ki so se uveljavili med preučevanji na tem področju, ter njihove prednosti in pomanjkljivosti. Izpostavljena bo tudi vloga množičnih medijev, ki igrajo pomembno vlogo pri informiranju družbe o številnih vidikih vsakdanjega življenja, tudi o napredku na področju znanosti in tehnologije.

V zadnjem delu bodo predstavljeni rezultati empiričnega pregleda medijskega poročanja o tematikah s področja znanosti in tehnologije v prilogi, namenjeni poročanju o razvoju in dosežkih s področja znanosti in tehnologije. V časopisu Delo namreč že več kot dve desetletji izhaja *Znanost*, ki je ena redkih tovrstnih prilog v dnevnih časopisih. Namen analize te priloge je ugotoviti, kako je to področje portretirano v enem od časopisov, ki zaradi visoke naklade in branosti v slovenskem medijskem prostoru nedvomno zaseda pomembno mesto.

2 Pregled družboslovnega preučevanja odnosa javnosti do znanosti

Zadnjih dvajset let se je naše razumevanje odnosa javnosti do znanosti in tehnologije ter družbenih vprašanj, ki jih ta odnos sproža, močno spremenilo. Prve raziskave, ki so se ukvarjale s poznavanjem znanosti in tehnologije v javnosti, so se izvajale že v šestdesetih letih, bolj sistematično pa so se strokovnjaki teh vprašanj lotili sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja. V Veliki Britaniji so že leta 1985 objavili poročilo z naslovom *Public Understanding of Science*, ki je bilo zaradi poenostavljenega pojmovanja javnosti in nenazadnje tudi same znanosti sprva predmet številnih kritik, v širšem smislu pa je spodbudilo strokovne razprave in utrlo pot vrsti interdisciplinarnih študij tega odnosa v širšem evropskem prostoru (Felt 2005).

Oblikovali so se različni koncepti in pristopi¹ (javno razumevanje znanosti, znanstvena pismenost, znanstvena kultura, znanstveno komuniciranje ...), ki jih v grobem

1. Bauer in dr. (2007) v svoji razpravi o razvoju raziskovanja na tem področju v zadnjih 25 letih govorijo o oblikovanju teh pristopov kot paradigem: paradigme znanstvene pismenosti (scientific literacy), javnega razumevanja (public understanding) ter paradigme o znanosti in družbi (science and society).

lahko razdelimo na dve prevladujoči perspektivi: pozitivistično in konstruktivistično (Edmund in Mercer 1997). Pozitivistična se osredotoča na »pravilno« javno razumevanje ter uporabo znanstvenih in tehničnih vedenj. Gre za dominanten pristop na področju raziskav o javnem razumevanju znanosti, ki je pogosto označen tudi kot deficitni model. Ta model izhaja iz serije predpostavk o javnosti in znanosti ter je zaradi favoriziranja znanstvenega vedenja kot superiornega, edinega in pravega pogosto predmet kritike. Skladno s to perspektivo je javnost percipirana kot homogena, nediferencirana enota, ki je pri prejemanju znanja in informacij, ki jih v poenostavljeni obliki prek posrednikov (običajno medijev, ki so v vlogi prevajalca) posredujejo znanstveniki, izrazito pasivna. Slabost te perspektive se kaže v tem, da je odnos med znanostjo in javnostjo v tem primeru neuravnotežen in neenak, komuniciranje znanosti pa zreducirano na proces prevoda (Felt 2005). Gre torej za izrazito hierarhičen model, ki znanstveno vedenje strogo ločuje od laičnega. Vendar pa meja med laično javnostjo in znanostjo zaradi vedno večje vpletenosti slednje v politično, ekonomsko in družbeno sfero postaja vedno bolj zabrisana (Felt 2005: 11). S tem pa je po mnenju nekaterih avtorjev (Felt 2005; Shapin 1990; Wynne 1995) pod vprašaj postavljena sama legitimnost strokovnjakov. Moč ekspertize znanstvenikov je pogojena ravno z ločenostjo sistema znanosti oziroma možnostjo dostopa do tega sistema (Felt 2005: 11). Ena osrednjih predpostavk pozitivistične perspektive, ki je hkrati tudi najbolj sporna, je linearna odvisnost javnih drž in poznavanja znanosti – z izboljšanim javnim razumevanjem znanosti naj bi se povečala tudi spoštovanje in podpora znanstvenemu delu. V skladu s to predpostavko se javno nasprotovanje nekaterim novim tehnologijam še danes pogosto pripisuje nerazumevanju in nepoznavanju področja, ne pa aktivni drži zainteresiranih segmentov javnosti.

Druga, konstruktivistična perspektiva je osredotočena na vpliv družbenega konteksta na javne percepcije o znanosti. V tem okviru je pomembna ugotovitev, da ljudje znanstvenih dognanj ne ocenjujejo izolirano od lastnih izkušenj, zlasti na področjih, ki jih osebno zadevajo. Wynne (1995) opozarja, da je treba upoštevati razliko med vedenjem o določenih področjih znanosti ter bolj splošnimi percepcijami o znanosti in tehnologiji (*science in general vs. science in particular*), saj so ljudje običajno bolj informirani o znanstvenih področjih, za katera se zanimajo iz osebnih razlogov. Z drugimi besedami: napačno je sklepati, da gre za eno javnost; gre za raznolike javnosti, ki se oblikujejo znotraj različnih kontekstov, so »opremljene« z različnimi znanji in ki so bolj ali manj zainteresirane za posamezna znanstveno-tehnološka področja.

Če se vrnemo k značilnostim pozitivistične perspektive, je treba reči, da je ta kljub številnim kritikam – predvsem zaradi poudarjanja kognitivne dimenzije in pripisovanja deficita – vodila k vzpostavitvi dveh vplivnih pristopov: t. i. znanstvene pismenosti (uveljavila se je pretežno v ZDA) in javnega razumevanja znanosti (v Veliki Britaniji). V zadnjih nekaj letih pa se vprašanja, povezana z vpetostjo znanosti in tehnologije v širšo družbo, predvsem v britanskem prostoru in nenazadnje tudi v okviru EU (več o tem v *EU Science in Society*), združujejo pod skupnim pojmom znanost in družba. V nadaljevanju bomo na kratko predstavili osrednje tri pristope, ki so se uveljavili na področju preučevanja odnosa znanosti in javnosti: znanstvena pismenost, javno razumevanje znanosti ter znanost in družba.

2.1 Znanstvena pismenost

Znanstvena pismenost je konceptualizirana kot minimalna stopnja razumevanja znanosti in tehnologije. V okviru tega pristopa se znanstveno nepismeni javnosti največkrat pripisuje pomanjkanje vedenja o osnovnih znanstvenih dejstvih (npr. DNK, molekulah, radioaktivnosti, kislem dežju, ozonski plasti) in metodah (kot je eksperiment). Jane Gregory in Steve Miller (1998: 8) navajata, da znanstvena pismenost vključuje tri dimenzije: razumevanje in poznavanje dejstev o znanosti in tehnologiji, načina produkcije znanstvenega vedenja in načina odločanja znanstvene skupnosti, kaj znanost je oziroma ni.² Glavna kritika tega pristopa se nanaša ravno na zelo poenostavljeno enačenje znanstvenega vedenja zgolj s poznavanjem dejstev in metod ter na neustreznost merjenja znanja v obliki kviza (Bauer in dr. 2007: 81).

Argumente, ki govorijo v prid pomenu znanstvene pismenosti za posameznika in družbo nasploh, je Laugksch (2000: 84–86) strnil v dva vidika:

- makrovidik se nanaša na povezavo med znanstveno pismenostjo in gospodarskim blagostanjem. Višja raven znanstvene pismenosti je povezana z večjo podporo znanosti nasploh ter nenazadnje tudi z nacionalnimi raziskovalnimi in razvojnimi programi, ki so ključni za ohranjanje mednarodne konkurenčnosti (z visokotehnološkimi proizvodi), ter z zadostnim prilivom znanstveno in tehnološko usposobljenega kadra; z višjo stopnjo znanstvene pismenosti in poznavanjem realnih zmožnosti znanosti bi bila tudi sama pričakovanja javnosti glede prednosti razvoja precej bolj realna, kar bi povrnilo zaupanje in podporo;
- mikrovidik je povezan z neposrednimi koristmi za posameznika, ki bi se v znanstveno in tehnološko dominantnem svetu lažje orientiral in izkoristil vse prednosti, ki jih prinaša razvoj na tem področju.

2.2 Javno razumevanje znanosti

Pojem javno razumevanje znanosti je bil prvič predstavljen v poročilu, ki ga je leta 1985 objavila britanska Royal Society. Razumljivo je torej, da se je ta pristop najbolj uveljavil prav v Veliki Britaniji, saj je bilo v tej državi narejenih največ študij na tem področju. Velik poudarek tega pristopa je na stališčih širše javnosti glede znanosti in tehnologije oziroma korelaciji med poznavanjem znanstvenih dejstev in oblikovanjem stališč. Thomas in Durant (v Gregory in Miller 1998: 10–16) sta identificirala serijo argumentov, ki se pojavljajo v študijah javnega razumevanja znanosti in govorijo v prid večje angažiranosti na tem področju. Poudarek je predvsem na prednostih, ki jih

2. Znanstveno pismenost, ki je sicer predmet različnih pomenov in interpretacij, je prvi podrobneje opredelil Jon D. Miller (1983: 36–41). V analizi raziskav o znanstveni pismenosti v ZDA je ravno tako definiral tri dimenzije (razumevanje znanstvenega pristopa oziroma raziskovanja, razumevanje osnovnih znanstvenih konceptov ter razumevanje posameznih vprašanj s področja znanstveno-tehnoloških politik. Millerjevo opredelitev navaja tudi Laugksch (2000: 78) – znanstvena pismenost sestoji iz treh dimenzij: razumevanje norm in metod znanosti, ključnih znanstvenih izrazov in konceptov ter vpliva znanosti in tehnologije na družbo.

višja stopnja javnega razumevanja znanosti prinaša tako družbi kot posamezniku. Vsem argumentom pa je skupno dejstvo, da znanost in tehnologijo postavljajo v samo središče razvoja družb, informiranost javnosti pa pojmujejo kot ključni dejavnik tega razvoja, pri čemer se problematizira predvsem javno nerazumevanje in nesprejemanje znanosti, ki je domnevno posledica bodisi javne nezainteresiranosti bodisi iracionalnosti (Irwin 1995).

2.3 Znanost in družba

Ta pristop izhaja iz kritike prvih dveh; v prvi vrsti namreč postavlja pod vprašaj tradicionalno ločevanje sistema znanosti od preostale družbe ter spodbuja k večji transparentnosti, odprtosti in vzpostavljanju zaupanja v odnosu med javnostjo in znanostjo. Poleg prej omenjenih deficitov (na strani javnosti v smislu pomanjkljivega vedenja o znanosti in zaupanja v razvoj na tem področju) je sedaj prepoznan deficit tudi na strani znanstvene skupnosti, in sicer zaradi predsodkov o domnevno nevedni javnosti (Bauer in dr. 2007: 85). Ta pristop torej izhaja iz konstruktivistične perspektive, ki javnosti pripisuje večji pomen kot prejšnja dva pristopa. Poudarek je predvsem na vzpostavitvi dialoga z javnostjo in ustreznih institucionalnih instrumentov za javno participacijo pri pomembnih vprašanjih, povezanih z znanostjo in tehnologijo. Enega takih primerov predstavlja razvoj novih tehnologij (kot sta denimo bio- in nanotehnologija), ki zaradi svoje kompleksne narave zahtevajo vključevanje širše javnosti v razprave o morebitnih družbenih in etičnih posledicah tega razvoja. Kot že rečeno, je Velika Britanija ena najbolj dejavnih evropskih držav na področju preučevanja odnosa med znanostjo in javnostjo, zato je ta pristop tam že dodobra uveljavljen. Nenazadnje je k temu prispevalo tudi poročilo House of Lords z naslovom *Science and Society* iz leta 2000, katerega osrednji poudarek se nanaša na medsebojno soodvisnost znanosti in družbe, ki morata »skupno delovati na način, ki bo pozitiven, vključujoč in produktiven« (Burns in dr. 2003: 190). Poleg tega je v Veliki Britaniji moč zaslediti tudi vrsto dejavnosti, ki naj bi prispevale h krepitvi odnosa med znanostjo in javnostjo: od t. i. znanstvenih središč in festivalov do posvetovanj, aktivnega dialoga in drugih načinov vključevanja širše javnosti v oblikovanje znanstvenih politik. Tudi v okviru EU je na tem področju zaznati posamezne pobude za spodbujanje dialoga med znanostjo in javnostjo (Descartesova nagrada za komuniciranje v znanosti, European Science Week ...), obstajajo pa tudi številna priporočila v obliki brošur, kako komunicirati z mediji (npr. *Guidelines for scientists on communicating with the media; Communicating Science*).

Kljub trem osrednjim pristopom, ki so se oblikovali v okviru preučevanja odnosa med javnostjo in znanostjo, pa je v strokovni literaturi mogoče zaslediti tudi druge koncepte, ki se nanašajo na to obsežno multidisciplinarno področje raziskovanja. V določenem smislu je multidisciplinarna narava preučevanja odnosa javnosti do znanosti nedvomno prednost, saj z različnih zornih kotov osvetljuje številne probleme in družbena vprašanja, ki se ob tem porajajo, na drugi strani pa prispeva h nekonsistentnosti temeljnih konceptov tega polja preučevanja. Poleg že omenjenih pristopov se v tem sklopu pojavljajo še koncepti, kot so javna zavest o znanosti (*public awareness of science*), komuniciranje v znanosti ali znanstveno komuniciranje (*science commu-*

nication), znanstvena kultura (*scientific culture*), popularizacija znanosti itn. Vsem pa je skupno, da z uporabo različnih metodoloških orodij in pristopov (kvantitativne raziskave, študije primerov, analize medijskih vsebin) skušajo ugotoviti in pojasniti, zakaj javnost postaja vedno bolj kritična oziroma v številnih primerih celo nenaklonjena sodobnemu razvoju znanosti in tehnologije.

3 Znanost in javnost v praksi

Kljub številnim prizadevanjem in pristopom na tem področju je še vedno precej nejasnosti – namreč trditve o tem, kaj konstituira razumevanje znanosti oziroma kaj naj bi člani javnosti vedeli o znanosti, so predmet različnih kriterijev (odvisno od tega, kdo podaja te definicije, za kakšne interese gre ipd.). Druga težava v zvezi z bolj aktivnim pristopom k izboljšanju odnosa med javnostjo in znanostjo se pojavlja na strani same znanstvene skupnosti; zdi se, da odobravanje raznih popularizacijskih dejavnosti in naklonjenost tem dejavnostim obstajata zgolj na načelni ravni, saj so te dejavnosti v okviru akademskih pravil v primerjavi s strokovnim in znanstvenim publiciranjem neenakomerno vrednotene. Vendar pa je popularizacija le eden od segmentov, ki ga je treba obravnavati pri vprašanju odnosa znanost–javnost. Popularizacija znanosti ima sicer že dolgo tradicijo – vse od institucionalizacije in avtonomizacije sfere znanosti so strokovnjaki svoje rezultate javnosti predstavljali na različne načine – z javnimi predavanji, razstavami, poljudnimi članki v tiskanih medijih ipd. Ideja promoviranja dejavnosti na področju javnega razumevanja znanosti je bila, da bi poleg spodbujanja večjega zanimanja za znanstveno-tehnološka vprašanja na strani javnosti prispevali tudi k izboljšanju standardov in prakse znanstvenega komuniciranja tako znotraj znanstvene skupnosti kot tudi navzven. Tudi Ziman (v Allan 2002: 56) ugotavlja, da vrzel med znanostjo in preostalimi deli družbe ni nobena novost, saj se znanstvena skupnost zadnji dve stoletji na različne načine ukvarja s premostitvijo te vrzeli. V tej luči je torej bolj sistematično preučevanje tega odnosa zgolj ena od serij poskusov približevanja sfere znanosti širšim javnostim. Problematičnost t. i. deficitnega modela preučevanja odnosa med znanostjo in javnostjo pa Ziman vidi predvsem v napačnem pojmovanju same znanosti, ki je ne moremo obravnavati kot koherentno entiteto, ki bi bila bolj ali manj razumljiva; vprašanje, kaj je znanost, je stvar različnih interpretacij. V tem modelu pa se to pogosto zanemarja, in tako se znanstvenike postavlja na mesto glavnega arbitra tega, katere informacije je treba posredovati širši javnosti (Ziman v Allan 2002: 56). Allan (prav tam) ugotavlja, da je ta model za zagovornike deficitnega modela in nenazadnje tudi same znanstvenike privlačen iz treh razlogov: znanstvenike pozicionira na sam vrh, vodi k jasnemu programu (to je informirati nepoučeno javnost), rezultate same dejavnosti pa je mogoče empirično preveriti s kvantitativnimi raziskavami. Podobnega mnenja je tudi Brian Wynne (v Allan 2002: 60), ki ugotavlja, da je ponovno izpostavljanje vprašanja odnosa znanosti in javnosti rezultat izgube družbene legitimnosti, s katero se je sredi osemdesetih let soočila znanstvena skupnost. Wynne (v Allan 2002: 60) meni, da na neki način to predstavlja ironično situacijo, saj gre za rezultat »kulturne alienacije«, ki jo je znanost v preteklosti aktivno promovirala.

Znanost se je s procesom institucionalizacije v 17. stoletju in vzpostavitvijo specifičnih pravil in praks ločila od preostalih segmentov družbe ter na ta način tudi omejila vlogo javnosti (na soglašanje in podporo znanstveni dejavnosti) kot pogoj za produkcijo zanesljivega in objektivnega znanstvenega vedenja (Shapin 1990: 991–992). S profesionalizacijo moderne znanosti je bilo hkrati sprejeto družbeno soglasje o tem, kdo je strokovnjak in kdo laik (Shapin 1990: 994). Skozi čas se je t. i. vedenjska vrzel med znanstveniki in širšo javnostjo nenehno poglobljala, čeprav ne na vseh področjih znanosti enakomerno. Nekateri znanstveniki so jo skušali premostiti s popularizacijo svojih izsledkov v obliki javnih predavanj ter objav v časopisih in poljudnih knjigah. Tako je bil skorajda vse obdobje moderne znanstveni razvoj sprejet z zaupanjem in spoštovanjem. Po drugi svetovni vojni pa je pri odnosu javnosti do znanosti prišlo do prvega večjega preobrata (Miller in Pardo 2005; Pardo in Calvo 2002). Opozorila o dolgoročnejših vplivih razvoja v znanosti in tehnologiji so postajala vse glasnejša in so pomembno vplivala na javni diskurz o znanstveno-tehnoloških vprašanjih. Zadnjih nekaj desetletij smo priča razvoju novega družbenozgodovinskega konteksta, ki znanost postavlja v dvojno vlogo: na eni strani so sodobne družbe v veliki meri odvisne od znanosti in tehnologije, na drugi strani pa se soočajo s pojavom stranskih učinkov oziroma tveganj, ki jih razvoj na tem področju prinaša. To je bržkone tudi eden izmed razlogov, da je bilo še pred časom v javnosti zaznati izrazito ambivalentna stališča o vprašanjih v zvezi z znanostjo in tehnologijo. Podatki iz kvalitativne raziskave o podobi znanosti in raziskovalnih politikah EU v 27 državah članicah iz leta 2008 kažejo, da ljudje znanost cenijo in jo povezujejo z idejo napredka, hkrati pa se porajajo dvomi o potencialni napačni uporabi v smislu namerne manipulacije, tveganj in učinkov, ki jih ni moč nadzorovati, ali pa vprašljivega komercialnega izkoriščanja, ki ga vodi zgolj dobiček (*Qualitative study* ... 2008: 8). Pričakovanja in strahovi v zvezi z znanostjo in tehnologijo se nanašajo predvsem na tista področja, za katera se meni, da bodo neposredno vplivala na vsakdanje življenje (prav tam). Tako tudi ni presenetljivo, da je večina Evropejcev v Eurobarometrovi raziskavi *Znanstvene raziskave v medijih* najbolj zainteresirana za novice, ki se v okviru znanstvenega raziskovanja nanašajo na področje medicine (62 %) in okolja (43 %). V Sloveniji je ta interes nekoliko manjši: za novice s področja medicine se je izreklo 48 % vprašanih, okolja 71 %, vesolja 27 %, biologije 22 %, informacijske tehnologije 18 % in energetike 16 % (več o tem v *Scientific research* ... 2007).

Javnomnenjske raziskave Eurobarometra so se v zadnjem desetletju uveljavile kot pomemben vir informacij o stališčih javnosti o znanosti v evropskem prostoru. Raziskave na to temo so bile v okviru Eurobarometra izvedene v letih 2001 (zajemala je 15 držav članic), 2005 (v to raziskavo je bilo vključenih 32 evropskih držav, vključno s Slovenijo) in 2010 (vključenih je bilo ravno tako 27 držav članic EU, dve kandidatki za članici in tri evropske države, ki niso članice EU). Rezultati omenjenih raziskav kažejo, da v širši evropski javnosti prevladuje ambivalenten odnos do znanosti in tehnologije. Ambivalentnost se kaže na eni strani predvsem v splošnem pozitivnem odnosu, optimizmu ter zaupanju do posameznih vprašanj in področij v znanosti (v smislu trditve, da znanost zagotavlja več priložnosti, omogoča bolj zdravo in udobno

življenje), ter na drugi strani v skeptičnosti do razvoja na nekaterih drugih področjih (na primer eksperimentiranja na živalih, vplivanja znanosti na hitre spremembe v vsakdanjem življenju ipd.). V tem smislu zadnja raziskava v splošnem ni pokazala kakih bistvenih sprememb v primerjavi z letom 2005. Z vidika vsakdanjega življenja Evropejce najbolj zanimajo okoljski problemi (88 %), odkritja na področju medicine (82 %) ter nova znanstvena odkritja in tehnološki razvoj (79 %). Slovenci so glede zadnjega še nekoliko bolj zainteresirani (82 %).³ Na drugi strani pa se Evropejci o znanstvenih odkritjih in tehnološkem razvoju čutijo manj informirane kot denimo o okoljskih problemih (78 % jih je informiranih o tem področju), politiki (73 %), športnih novicah (68 %) in odkritjih v medicini (65 %). Informiranost o znanstvenih odkritjih in tehnološkem razvoju je pri Evropejcih z 61 % na predzadnjem mestu (na zadnjem sta kultura in umetnost z 59 %), kar je nekoliko slabše kot v letu 2005. V Sloveniji je odstotek (64 %) tistih, ki menijo, da so zelo dobro ali razmeroma dobro informirani o novih znanstvenih odkritjih in tehnološkem razvoju, blizu evropskemu povprečju. Obenem pa je zanimiv podatek, da kar 66 % Slovencev meni, da se znanstveniki ne trudijo dovolj pri informiranju javnosti o razvoju na področju znanosti in tehnologije (podobno meni tudi več kot polovica Evropejcev, natančneje 57 %), čeprav je večina Evropejcev mnenja, da so znanstveniki, ki delujejo na univerzah ali v državnih laboratorijih, najbolj kvalificirani za pojasnjevanje vpliva znanosti in tehnologije na družbo (63 %), kar je za 10 % več kot v raziskavi iz leta 2005. Na drugi strani pa je v tem smislu zaznati upad vloge časopisnih novinarjev (s 25 % v letu 2005 na 16 % v 2010). Za Slovenijo veljajo podobni podatki: 68 % Slovencev meni, da so znanstveniki najbolj primerni za pojasnjevanje vpliva, 20 % pa se jih je izreklo za časopisne novinarje (več o tem v *Science and Technology* 2010).

Glede na posamezne vrste množičnih medijev večina Evropejcev (61 %) kot najpogostejši vir informacij o znanstvenih raziskavah navaja televizijo, skoraj polovica pa jih bere članke o znanosti v časopisih in revijah (49 %). Internet kot vir informacij o znanstvenih novicah uporablja 28 % vprašanih, vendar pa uporaba tega vira ni ustaljena praksa med Evropejci, saj jih je večina (57 %) odgovorila, da ga ne uporabljajo v ta namen.⁴ Sicer pa je večina (56 %) Evropejcev zadovoljna z medijskim poročanjem o znanosti, Slovenci celo s precej višjim odstotkom (kar 75 %). Anketirani hkrati menijo,

3. V splošnem so stališča in percepcije Slovencev glede znanosti – sodeč po opravljeni meta-analizi podatkov iz javnomnenjskih raziskav s tega področja (Ivanišin 2008) – razmeroma pozitivni, kar je v hipotetičnem smislu lahko tudi zasluga načina medijskega poročanja o znanosti in tehnologiji.
4. Pomen svetovnega spleta kot enega od virov informacij s področja znanosti in tehnologije v kontekstu odnosa med znanostjo in javnostjo še ni zadostno empirično raziskan, čeprav je izobraževalno funkcijo množičnih medijev mogoče aplicirati tudi na internet (Lee in Scheufele 2006: 822). Kot tak ima svetovni splet velik potencial za spreminjanje odnosa med ključnimi akterji znanstvene komunikacije (več o tem v Weigold 2001: 172). Internet se pogosto uporablja kot komplementarno sredstvo pridobivanja informacij (Lee in Scheufele 2006) oziroma preverjanja zanesljivosti znanstvenih novic, ki jih je moč zaslediti v bolj tradicionalnih medijih (Anderson in dr. 2009: 37–39).

da so informacije, ki jih o znanstvenih raziskavah posredujejo mediji, zanesljive (65 %), objektivne (63 %) in tudi uporabne (60 %), obenem pa menijo, da so včasih težko razumljive in nezanimive, vendar pa v splošnem medijsko poročanje ocenjujejo kot zadovoljivo (*Scientific research ... 2007*). Kot rečeno, raziskava kaže, da so časopisi oziroma revije drugi najbolj zaupanja vreden vir informacij o znanstvenih raziskavah, pri čemer je večina Evropejcev (53 %) mnenja, da je bolje, če se znanstvene novice nahajajo v posebni rubriki. Slovenci so temu naklonjeni v še večji meri (61 % jih meni, da je posebna rubrika najbolj primerna, le 9 % pa, da je bolje, če so take novice razpršene po časopisu oziroma reviji) (več o tem v *Scientific research ... 2007*).

Raziskave javnega mnenja torej kažejo na interes širše javnosti za novice s področja znanosti in tehnologije. S tega vidika je torej pomembno, kako so informacije in novosti s tega področja prek medijev posredovane širši javnosti, o čemer bo govor v naslednjem poglavju.

4 Znanost, javnost in mediji

Obstaja več argumentov, ki kažejo na velik pomen medijev pri oblikovanju in razumevanju odnosa med znanostjo in javnostjo. Pellechia (1997) ugotavlja, da medijsko poročanje o znanosti lahko vpliva tako na javno vedenje kot stališča javnosti o posameznih znanstvenih vprašanjih. Weingart in dr. (2008) ugotavljajo, da imajo mediji vlogo foruma, ki odraža širše javno mnenje in ga hkrati tudi oblikuje. Gre za neke vrste javno areno, v okviru katere se diskutira o družbenih, etičnih in pravnih vidikih implementacije novih tehnologij (Niedhart v Weingart in dr. 2008: 382). Glede na svoj domet, osrednje mesto v modernih družbah in vlogo pomembnega vira informacij s področja znanosti in tehnologije so torej mediji pomemben mehanizem »umeščanja novega znanja v družbo« (Weingart in dr. 2008).

Dejstvo, da imajo mediji močan vpliv na javno percepcijo znanosti in tehnologije, kaže tudi pregled medijskega pristopa, ki se je spreminjal skozi čas in ki pravzaprav sovпада z manifestacijo javnega skepticizma in kritičnosti glede znanstveno-tehnoloških vprašanj. Nelkinova (1995: 9–10, 87–90) navaja štiri prelomna obdobja po drugi svetovni vojni. Šestdeseta leta 20. stoletja so bila obdobje naglih znanstvenih in tehnoloških odkritij. V medijih so se pojavljale optimistične novice, povezane z vesoljskim programom ter odkritji v fiziki in medicini. V sedemdesetih letih se je tudi v medijih že pojavila zaskrbljenost zaradi posledic okoljskih tveganj in kritične refleksije o težavah, povezanih s tehnološkimi spremembami ter družbenimi posledicami razvoja znanosti in tehnologije. V osemdesetih je prišlo do ponovnega tehnološkega entuziazma, čeprav je bila zaskrbljenost zaradi tveganj še vedno prisotna, še posebej zaradi katastrof. Devetdeseta leta so prinesla medijsko osredotočenost na biološke znanosti in globalne implikacije tehnoloških sprememb, o znanosti in tehnologiji pa se je pričelo poročati bolj kritično. Novejše analize medijskih vsebin pa razkrivajo, da je prvo desetletje novega tisočletja zaznamovano predvsem s poročanjem o tematikah s področja biomedicine in biotehnologije (Weingart in dr. 2008: 392) oziroma o etičnih dilemah, povezanih z razvojem na omenjenih področjih.

Danes smo priča tudi nekaterim negativnim vidikom medijskega poročanja o znanosti in tehnologiji. Eden od očitkov se nanaša na slabo medijsko pokritost tematik s tega področja oziroma pretirano izpostavljanje posameznih področij znanosti (kot je na primer biomedicina), razen ko gre za velika odkritja, dramatične in senzacionalne dogodke ter razne polemike (Nelkin 1995: 3). Dogaja se tudi, da se kot komentatorji posameznih tematik, povezanih z znanostjo in tehnologijo, pojavljajo izbrani znanstveni strokovnjaki, ki pa niso nujno vedno kvalificirani za posamezno področje (Bucchi 2004: 110). Gre za znanstvenike, ki so iz različnih razlogov »vidni« (Goodel v Lewenstein 1995: 348; Gregory in Miller 2000: 83) tudi zunaj okvira znanstvene skupnosti. V nekoliko starejši študiji Nelkinova (1995) ugotavlja, da se je zanimanje znanstvenikov za večjo medijsko pozornost zadnja desetletja znatno povečalo, kar avtorica povezuje z iskanjem možnosti za povečanje javnih sredstev za raziskave (to označuje kot »prodajanje znanosti«), hkrati pa je še vedno moč zaslediti precejšnjo kritičnost zaradi domnevne netočnosti, pristranskosti in poudarka na senzacionalnosti pri medijskem poročanju (Nelkin 1995: 7–8). Tudi Weingart (1998: 872) v svoji tezi o t. i. medializaciji znanosti povzema dva pomembna vidika znanosti v medijih: mediji imajo velik vpliv pri oblikovanju javnega mnenja in percepcij o znanosti, zato slednja postaja vedno bolj medijsko usmerjena, saj je z javnim sprejemanjem in prepoznavanjem ključnih področij znanstveno-tehnološkega raziskovanja povezano tudi pridobivanje javnih resursov. Seveda pa na drugi strani to lahko pomeni tudi posreden vpliv na osredotočenost medijev na določene tematike s področja znanosti in tehnologije (prav tam). Zainteresiranost znanstvenikov za medijsko pozornost se kaže tudi v porastu tiskovnih konferenc, razkrivanjem raziskovalnih rezultatov pred objavo v znanstveni publikaciji in pojavom znanstvenikov kot medijskih zvezd (Weingart v Rodder 2009: 453). Hkrati se tudi sami novinarji neredko soočajo s kompleksnimi informacijami in z nasprotujočimi si znanstvenimi interpretacijami, zato je poročanje o področju znanosti in tehnologije ter z njima povezanimi tveganji nedvomno ena bolj napornih tematik medijskega poročanja (Nelkin 1995: 47). Ni torej presenetljivo, da se je v zahodnem svetu z ekspanzijo popularizacije znanosti v 20. stoletju oziroma natančneje med obema svetovnima vojnoma oblikoval profil t. i. znanstvenih novinarjev (Gregory in Miller 2000: 26–27; Lewenstein 1995: 344), ki predvsem v tiskanih medijih pokrivajo izključno področje znanosti in tehnologije. T. i. znanstveno novinarstvo se je najbolj uveljavilo v ZDA ter delno tudi v Veliki Britaniji, in sicer v tridesetih in štiridesetih letih prejšnjega stoletja. Podobno kot Nelkinova tudi Lewenstein ugotavlja, da so bili znanstveni novinarji sprva zelo optimistični glede odkritij v znanosti in tehnologiji oziroma so verjeli, da »je njihova naloga prepričati javnost, da sprejme znanost kot odrešiteljico družbe« (Lewenstein v Rensberger 2009: 1055). Poudarek njihovega poročanja je bil torej na »čudežih, ki jih prinaša znanost«, ter na spoštovanju znanstvenikov. Takšen stil poročanja se je ohranil vse do šestdesetih let prejšnjega stoletja, ko so se pojavila prva opozorila o negativnih vplivih razvoja na posameznih znanstvenih področjih – eden takih primerov je knjiga Rachel Carson, v kateri je opozorila na učinke pesticida DDT na živali (Rensberger 2009: 1056). Sedemdeseta leta so bila zaznamovana z vedno večjo evidentnostjo potencialno negativnih učinkov razvoja, zato ni bilo več

mogoče »ignorirati družbenih in političnih implikacij znanosti in tehnologije« (prav tam) – pričelo se je novo, t. i. »watchdog« obdobje znanstvenega novinarstva v ZDA, ki je postalo bolj kritičarsko kot poprej.

Na drugi strani pa nekatere analize medijskih vsebin razkrivajo bolj zmerno podobo znanosti in tehnologije v medijih. Obstaja namreč vrsta študij o medijskem poročanju o znanosti in tehnologiji v splošnem ter poročanju o posameznih disciplinah oziroma znanstvenih odkritjih. Večina jih izhaja iz vsebinskega analiziranja znanstvenih novic, objavljenih v dnevnem tisku v večjih nacionalnih časopisih (Brajdič Vuković in Šuljak 2005; Bucchi in Mazzolini 2003; Hijmans in dr. 2003; Lewenstein 1995: 346). Nekateri avtorji namreč menijo, da so dnevni časopisi za večji del javnosti pogosto eden osrednjih virov informacij o znanstvenih raziskavah in tehnološkem razvoju (Becker, Schnabel in Bouman v Hijmans in dr. 2003: 153; Lee in Scheufele 2006: 821). Ena bolj odmevnih študij o časopisnem poročanju je opravila Pellechia (1997). Analiza, ki je zajemala tri večje ameriške časopise v tridesetletnem časovnem obdobju, je pokazala na stalno povečevanje člankov s področja znanosti in tehnologije, zlasti v devetdesetih letih 20. stoletja. Glede na znanstvena področja je bilo v vseh treh desetletjih največ člankov povezanih z medicino in zdravjem (več kot 70 %). Podobno se je izkazalo tudi v študiji o poročanju britanskih medijev (Hansen in Dickinson v Hijmans in dr. 1990: 161) in nekaterih drugih študijah o ameriških tiskanih medijih (Suleski in Ibaraki 2010). Hijmans in dr. (2003) pa so v analizi nemških časopisov ugotovili največjo prisotnost prispevkov s področja družbenih znanosti (kar 56 %). Zanimiv je podatek, da je glede na razdelitev vsebine časopisov na novičarske rubrike, znanstvene rubrike in druge priloge v tej analizi slika precej drugačna. Namreč: Hijmans in dr. (2003) so preverjali, ali morda obstaja razlika med poročanjem o znanstvenih raziskavah s posameznih znanstvenih disciplin v rubrikah, namenjenih temu področju, in poročanjem v drugih delih časopisov. Analiza je pokazala, da v znanstvenih rubrikah izbranih nemških časopisov prevladujejo naravoslovne znanosti (52 %) in medicina (21 %), v okviru preostale vsebine časopisov pa je bilo prispevkov s teh področij bistveno manj (10 %). Družbene znanosti so bile v teh rubrikah precej slabše zastopane (12 %). Podatki iz nekoliko novejših študij o distribuciji posameznih znanstveno-tehnoloških področij v okviru znanstvene priloge New York Timesa kažejo na sorazmerno bolj uravnoteženo pokritost posameznih področij, čeprav je bilo v obdobju dvajsetih let največ prispevkov s področja zdravja in medicine (42,6 %), sledijo naravoslovne znanosti (31,1 %), tehnologija in inženiring (20,6 %) ter zgodovina in kultura (3,5 %) (Clark in Illman 2006).

Posebne rubrike in priloge dnevnih časopisov, ki so namenjene področju znanosti in tehnologije, so pomemben segment časopisnega poročanja o tej tematiki. Baderjeva (1990) ugotavlja, da se z dodatkom znanstvene rubrike v časopisju poveča število člankov s tega področja in tudi časopisnega prostora, namenjenega znanosti (Bader 1990: 91). Vendar pa obstaja bojazen, da znanstvene rubrike bere le tisti segment javnosti, ki je za to tematiko najbolj zainteresiran, drugi pa te strani preskočijo. Vendar pa Baderjeva ugotavlja, da je na ta način zadoščeno več različnim segmentom javnosti, saj tisti bolj zainteresirani pridobijo informacije s številnih področij znanosti in orientacijo o

trenutnih raziskovalnih trendih. Tisti segmenti, ki jih ta tematika ne zanima, pa lahko na teh straneh najdejo daljše zgodbe z več informacijami o ozadju raziskovalnega procesa, predvsem s področja medicine in okoljskih znanosti. Največkrat so znanstvene rubrike tudi v večji meri ilustrirane, da pritegnejo več pozornosti (Bader 1990).

Znanost in tehnologija predstavljata zelo široko področje, ki zajema številne znanstvene discipline in vede, zato mediji, predvsem tiskani, težko pokrivajo vse novosti, četudi imajo za to namenjene posebne rubrike in priloge. Na izbiro tematik, o katerih poročajo mediji, pa vpliva vrsta dejavnikov, vključno z interesom, izkušnjami in odločitvami novinarjev in urednikov ter težavami pri pridobivanju informacij (Clark in Illman 2006: 497). Nenazadnje so množični mediji dinamičen in nenehno spreminjajoč se sistem, znotraj katerega lahko različni akterji (javnost, različne vrste medijev, družbene in politične institucije ter odločevalci) vplivajo na vsebino, produkcijo in sprejemanje medijskega poročanja (Holliman 2004: 109). Nenazadnje imajo različne vrste medijev in posamezne medijske vsebine različne javnosti, interese in agende (Miller v Clark in Illman 2006: 497). S tega vidika lahko vsaka oblika medijskega poročanja ponuja zgolj delček tega, kar zajema široko področje znanosti in tehnologije, in sicer tako, kot jo je mogoče videti skozi posamezne »institucionalne leče« (Clark in Illman 2006: 498). Clarkova in Illmanova sta pogled na znanost in tehnologijo raziskovali skozi institucionalno lečo tedenske priloge *Science Times* v časopisu New York Times. Na podoben, vendar ne tako obširen način je bila analizirana tudi slovenska priloga v časopisu Delo, namenjena znanosti in tehnologiji.

5 Znanost in mediji v Sloveniji – rezultati vsebinske analize priloge *Znanost*

Tematike s področja znanosti in tehnologije v Sloveniji tako kot večinoma tudi drugod po svetu le redko zaidejo na naslovnice dnevnih časopisov. Pogosto so novice s tega področja razdrobljene po preostali vsebini in tematskih rubrikah. Posebnost v slovenskem prostoru je časopis Delo s prilogo *Znanost*.

Tedenska priloga *Znanost* v dnevnem časopisu Delo izhaja vse od leta 1986 (sprva kot *Znanje za razvoj*). Zaradi visoke naklade časopisa tudi sama priloga dosega širok krog bralcev po vsej Sloveniji ter je kot taka pomembno stično mesto znanstvenoraziskovalne in javne sfere. Tovrstne priloge pa so zanimive tudi za znanstvenike same, ki se tako lahko informirajo o novostih na znanstvenih področjih, ki so zunaj okvira njihove dejavnosti (Clark in Illman 2006: 496), obenem pa tudi sami na poljuden način predstavijo svoje raziskovalno delo. Pričakovati je torej, da Delova priloga poroča o vrsti znanstvenih tematik različnih disciplin in ved. Glede na podobne študije (npr. Hijmans in dr. 2003) predpostavljamo, da bo največ pozornosti namenjene področju medicinskih in naravoslovnih ved, nekoliko manj pa družbenim vedam. Nenazadnje tudi javnomnenjske raziskave kažejo na večje zanimanje za znanstvene novice s področja medicine (*Science and Technology* 2010).

Podobno kot v analizi znanstvene priloge New York Timesa (Clark in Illman 2006) je bilo tudi v pričujočo analizo zajetih več vrst prispevkov, ki so se pojavljali v prilogi, saj

različne vrste tekstov lahko kažejo na različne vpoglede v svet znanosti (prav tam: 501). V analizo so bili poleg člankov in intervjujev zajeti tudi kratke novice, rubriki odziv oziroma replika, mnenje, predstavitev življenja in dela ob jubileju ali smrti, pojasnilo ali popravek, predstavitev knjig in esej. Analiza se nanaša na vse izvode Delove priloge *Znanost*, ki so bile izdane v letu 2009. V skupno 53 izvodih te priloge je bil objavljen 601 prispevek, in sicer: 339 člankov, 71 rubrik (*Znanost napoveduje* ali *Novi doktorji znanosti*), 61 kratkih novic (posamezno ali več skupaj kot rubrika), 57 intervjujev, 22 mnenj, 17 predstavitev knjig, 17 predstavitev življenja in dela znanstvenikov ob jubileju ali smrti, 10 odzivov oziroma replik, 4 popravki oziroma pojasnila in 3 eseji. Osrednji del prispevkov torej predstavljajo članki, ki so običajno večjega obsega, zlasti če vsebujejo slikovno gradivo (fotografije, grafe, sheme, zemljevide, računalniške prikaze ipd.); to ima pogosto vlogo dodatne predstavitev tematik s področja znanosti in tehnologije, ki se običajno pojmujejo kot težje razumljive in nezanimive. Pogosto so bili na fotografijah prikazani tudi znanstveniki, ki so bili v večini primerov oblečeni v vsakdanja oblačila, in ne v bele halje ter v laboratoriju, kot si jih sicer stereotipno predstavljamo. Tudi Bucchi in Mazzolini (2003) v svoji analizi ugotavljata, da se s takim portretiranjem znanstvenike skuša prikazati čim bližje vsakdanji realnosti.

Avtorji prispevkov so bili razdeljeni v tri kategorije: novinarji, znanstveniki oziroma strokovnjaki in neopredeljeni. Večji del prispevkov so objavili novinarji (46,2 %), pri čemer bi glede na število objav v prilogi leta 2009 (20 prispevkov in več) vsaj štirim lahko pripisali status t. i. znanstvenega novinarja. Znanstveniki oziroma strokovnjaki se kot avtorji ali soavtorji (z navedbo matične institucije ter nazivom, imenom in priimkom) pojavljajo v 139 prispevkih (23,1 %). Ta podatek kaže na razmeroma visoko angažiranost znanstvenikov in drugih strokovnjakov za predstavljanje svojega dela širši javnosti ter do neke mere posledično tudi za sooblikovanje vsebine priloge. Opazno prisotnost znanstvenikov in drugih strokovnjakov kot avtorjev člankov, in ne zgolj kot virov informacij v novinarskih prispevkih razkrivajo tudi nekatere druge tovrstne raziskave (Bucchi in Mazzolini 2003: 9, 21). Avtorji, ki so kategorizirani kot neopredeljeni (bodisi so označeni s kraticami, ki jih ni mogoče identificirati, ali pa so bili podpisani s celim imenom in priimkom, ne poznamo pa njihove matične institucije in jih zato ni bilo mogoče uvrstiti v katero od zgornjih dveh kategorij), predstavljajo preostali del avtorjev oziroma soavtorjev prispevkov (30,7 %). V to kategorijo je bilo uvrščenih tudi 9 prispevkov, ki jih zaradi mešanega avtorstva (novinar in znanstvenik ali novinar in neopredeljeni avtorji) ni bilo mogoče razporediti v eno izmed dveh preostalih kategorij (gre za rubriko *Kratke novice*, ki jo sestavlja več krajših, iz tujih medijev povzetih novičk, avtorji pa so razen redkih izjem podpisani s kratico). Na tem mestu velja še omeniti, da – z izjemo dveh rubrik, ki sta bolj informativne narave (*Znanost napoveduje* in *Novi doktorji znanosti*) – noben prispevek ni bil nepodpisan, kar nakazuje na kakovostno poročanje. Poleg tega je bil v večini prispevkov naveden vir informacij: bodisi kot sklic in/ali citat ali pa kot lastno mnenje (kolikor je šlo za avtorja prispevka, ki je bil identificiran kot strokovnjak ali znanstvenik). V samo 9 % prispevkov ni bilo nobene navedbe vira informacij (tukaj so izvzete rubrike in eseji), kar je razmeroma malo in kaže na verodostojno poročanje priloge o novicah s področja

znanosti in tehnologije, tako domačih kot tujih, čeprav se večina prispevkov nanaša na dogajanja v Sloveniji (50 % se jih nanaša na nacionalni kontekst).

Gledano z vidika strukture avtorjev glede na razdelitev prispevkov na posamezne znanstvene vede je zanimiv podatek, da so se znanstveniki oziroma strokovnjaki kot avtorji največkrat pojavili pri poročanju s področja sicer v prilogi slabše zastopanih kmetijskih (50 %) in humanističnih ved (40 %). Novinarji kot avtorji prispevkov pa izrazito prevladujejo pri poročanju o medicinskih vedah (70,1 %) (Tabela 1). Velik delež neopredeljenih avtorjev interdisciplinarno obarvanih prispevkov pa gre pripisati predvsem obema rubrikama.

Tabela 1: Avtorji prispevkov v Delovi prilogi Znanost glede na znanstvene vede (v %).

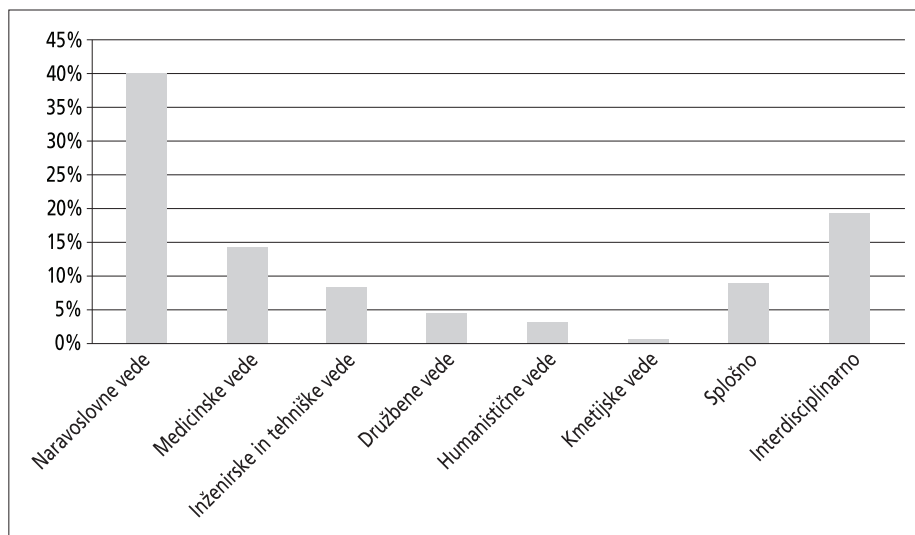
	Naravosl. vede	Inženir- ske in tehniške vede	Medicin. vede	Kmeti- jske vede	Družbene vede	Humanist. vede	Splošno	Inter- disc.
Novinarji	50,2	45,1	70,1	0,0	25,0	45,0	57,4	21,5
Znanstveniki/ strokovnjaki	34,4	25,5	13,8	50,0	14,3	40,0	25,9	2,6
Neopredeljeni	15,4	29,4	16,1	50,0	60,7	15,0	16,7	75,9
SKUPAJ	100	100	100	100	100	100	100	100

Namen analize je bil tudi ugotoviti, kakšna je distribucija prispevkov v prilogi glede na posamezna znanstvena področja. Do sedaj opravljene analize medijskega poročanja prispevke po znanstvenih disciplinah razvrščajo različno. V pričujoči analizi so razvrščene skladno s klasifikacijo po Frascatem priročniku, ki področja znanosti in tehnike deli na šest ved (naravoslovne, inženirske in tehniške, medicinske, kmetijske, družbene in humanistične vede; glej *Področja znanosti in tehnike po Frascatem priročniku*). Dodani sta bili še kategorija splošno, in sicer v primerih, ko se prispevek ni nanašal na nobeno od znanstvenih ved, in kategorija interdisciplinarno, ko se je prispevek nanašal na več znanstvenih disciplin oziroma ved hkrati (dve in več).

V prispevkih je bila največkrat zastopana znanstvena disciplina astronomija (11 %), kar je mogoče pripisati dejstvu, da je bilo leto 2009 proglašeno za mednarodno leto astronomije. Sledita medicina (10 %) ter okolje in ekologija (8 %). Slednji znanstveni področji kažeta na skladnost z rezultati nekaterih drugi raziskav (npr. Clark in Illman 2006), na drugi strani pa razmeroma majhne razlike med odstotki kažejo na razpršenost tematik, ki jih ta znanstvena priloga pokriva. Nekoliko drugačno sliko dobimo, če znanstvena področja združimo v vede. Namreč, gledano z vidika znanstvenih ved so bile največkrat (40,1 %) predstavljene naravoslovne vede (predvsem že omenjene astronomija, okolje in ekologija, fizika ter zoologija), sledijo medicinske vede s 14,5 % (izstopajo medicina, biotehnologija in biomedicina), inženirske in tehniške vede z 8,5

% (izstopajo elektrotehnika in energetika, gradbeništvo in informacijske tehnologije), družbene vede s 4,7 % ter humanistične vede s 3,3 % (Graf 1). Najslabše so zastopane kmetijske vede (ne dosegajo niti odstotka). O znanosti na splošno je bil govor v 9 %, več znanstvenih disciplin hkrati pa je bilo moč zaslediti predvsem v rubrikah, čemur gre pripisati tudi dokaj visok odstotek interdisciplinarno obarvanih prispevkov (19,3 %).

Graf 1: Zastopanost znanstvenih ved.

V primerjavi z nekaterimi analizami in študijami, ki se nanašajo na poročanje v časopisnih znanstvenih rubrikah (Clark in Illman 2006; Bader 1990; Hijmans in dr. 2003), lahko ugotovimo, da med njimi obstaja določena skladnost glede vsebinske osredotočenosti na posamezne znanstvene vede. Pričakovano je precej slabšo zastopanost zaslediti na področju družbenih ved in humanistike. Razlogov za to je lahko več. V prvi vrsti javnomnenjske raziskave kažejo na večje zanimanje javnosti za tematike s področja naravoslovja in medicinskih ved, zaradi česar so te vsebine bolj privlačne. Poleg tega je pogosta tudi predpostavka, da so pojavi, s katerimi se ukvarjajo družbene vede, lažje razumljivi in jih v tem smislu ni treba dodatno pojasnjevati. Na drugi strani pa – kot ugotavljajo Hijmans in dr. (2003) – ne gre zanemariti, da se z uvedbo znanstvene priloge časopisa na teh straneh pogosteje pojavljajo novice s področja naravoslovnih ved, medtem ko so družbene vede v večji meri prisotne v drugih rubrikah in vsebinah dnevnih časopisov. Vendarle pa v konkretnem primeru priloge *Znanost* to tezo lahko zgolj predpostavimo, kajti za potrditev bi bila potrebna analiza znanstvenih člankov v celotni vsebini in prilogah časopisa Delo, za bolj obširno in tudi natančno sliko pa bi bilo treba narediti še primerjavo z drugimi slovenskimi dnevnimi časopisi.

Če torej povzamemo izsledke vsebinske analize priloge *Znanost*, lahko rečemo, da ta vključuje širši pogled na znanost, saj vključuje tematike različnih znanstvenih ved, čeprav neenakomerno. V prilogi tudi ni bilo zaslediti kakih senzacionalističnih

vidikov poročanja o znanosti, zato lahko rečemo, da gre v tem primeru za zmerno medijsko predstavljanje znanosti, ki ne izpostavlja stereotipnih podob znanosti in znanstvenikov. Priloga *Znanost* je nedvomno pomembno mesto tako popularizacije znanosti kot vzpostavljanja znanstvenega novinarstva v Sloveniji. Seveda pri tej oceni ne gre zanemariti nekoliko bolj kritičnih stališč, ki jih je moč najti v odzivih nekaterih bralcev omenjene priloge; ti ji na vsebinski ravni očitajo nezanimivost ter razen redkih izjem preveč poenostavljene in okrnjene povzetke dela znanstvenikov, ki kljub temu niso niti razumljivi niti privlačni (Krnel 2006). Predlog za izboljšanje v smislu preseganja zgolj »informatijske« ravni pisanja na tem področju gre torej v smeri večje privlačnosti pri poročanju tako novinarjev kot tudi znanstvenikov. Vendar pa ne glede na to lahko rečemo, da priloga, namenjena izključno znanosti in tehnologiji, sledi sodobnim trendom, ki znanstvenikom narekujejo javno poročanje o rezultatih svojega raziskovalnega dela, obenem pa v veliki meri prispeva k temu, da to področje v slovenskem medijskem prostoru ni eno bolj ali manj marginaliziranih področij v poplavi drugih, »zanimivejših« novic.

6. Sklep

Namen prispevka je bil predstaviti osrednje koncepte s sicer obsežnega področja preučevanja odnosa med javnostjo in znanostjo, ki vključuje različne akterje, od znanstvene skupnosti do političnih odločevalcev in širše javnosti. Eden pomembnejših segmentov tega odnosa je tudi medijsko poročanje o znanosti, saj gre za enega ključnih dejavnikov oblikovanja javnih stališč o znanosti in tehnologiji. Čeprav ni konkretnih dokazov, da so medijske vsebine neposredni indikator javnega mnenja, vsaj ne v kratkoročnem smislu (Hornig Priest 2001: 60; McInerney in dr. 2004: 45), pa poudarek na pomenu množičnih medijev v veliki meri izhaja iz percepcije, da sta javno razumevanje znanosti in podpora dejavnostim na tem področju povezana ravno z medijskim poročanjem. Vendar obstaja vrsta analiz, ki so se bolj podrobno ukvarjale s poročanjem o znanosti in tehnologiji v tiskanih medijih in preverjale, kako so informacije o razvoju in odkritjih na tem področju diseminirane v družbi.

Kaj lahko na podlagi opravljene empirične analize rečemo o odnosu med javnostjo in znanostjo v Sloveniji? Zgolj na podlagi vsebinske analize prispevkov v Delovi tedenski prilogi *Znanost* je o tem težko karkoli sklepati; nenazadnje to tudi ni bil naš namen, saj je – kot je bilo že rečeno – to vprašanje treba obravnavati z več vidikov. Vendar pa smo z analizo pridobili vsaj delno sliko o popularizaciji znanosti v enem najbolj branih slovenskih dnevnikih časopisov, za širši vpogled v oblikovanje javnega diskurza o znanosti v Sloveniji pa bi bilo treba zajeti tudi druge množične medije (vključno z internetom, vendar pa raziskovanje pomena interneta v danih okvirih predstavlja raziskovalni problem, ki zahteva samostojno študijo, zato se je na tem mestu nisem lotila). Popularizacija znanosti namreč zajema različne oblike, in časopisni članki so le ena od teh. Na tem mestu velja tudi opozoriti, da bi bilo za ugotavljanje konkretnega učinka priloge *Znanost* na širšo javnost ta vidik treba še dodatno raziskati. Kljub temu pa lahko na podlagi ugotovitev, ki izhajajo iz analize priloge, rečemo, da v tem smislu

še nismo presegli informacijske ravni poročanja o znanosti in tehnologiji širši javnosti, sicer značilne za pristop javnega razumevanja znanosti, ki poudarja informiranje, ne pa tudi kritično reflektiranje znanosti same. Vendar pa bo za to potreben premik na več ravneh, ne zgolj v smislu medijskega poročanja.

Literatura

- Allan, Stuart (2002): *Media, Risk and Science*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Anderson, Alison (2009): *Nanotechnology, Risk and Communication*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Bader, Renate G. (1990): How Science News Sections Influence Newspaper Science Coverage: A Case Study. *Journalism Quarterly*, 67 (1): 88–96.
- Bauer, Martin W., in dr. (2007): What Can We Learn from 25 years of PUS Survey Research? Liberating and Expanding the Agenda. *Public Understanding of Science*, 16 (1): 79–95.
- Brajdčič Vuković, Marija, in Šuljak, Adrijana (2005): Slika znanosti u dnevnom tisku: popularizacija ili marginalizacija? V K. Prpić (ur.): *Elite znanja u društvu (ne)znanja*: 291–322. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Bucchi, Massimiano, in Mazzolini, Renato G. (2003): Big Science, Little News: Science Coverage in the Italian Daily Press, 1946–1997. *Public Understanding of Science*, 12: 7–24.
- Bucchi, Massimiano (2004): *Science in Society: An Introduction to Social Studies of Science*. London, New York: Routledge.
- Burns, T. W., in dr. (2003): Science Communication: A Contemporary Definition. *Public Understanding of Science*, 12: 183–202.
- Clark, Fiona, in Illman, Deborah L. (2006): A Longitudinal Study of the New York Times Science Times Section. *Science Communication*, 27: 496–513.
- Edmond, Gary, in Mercer, David (1997): Scientific Literacy and the Jury: Reconsidering Jury »Competence«. *Public Understanding of Science*, 6: 329–357.
- Felt, Ulrike (2005): Why Should the Public »Understand« Science? A Historical Perspective on Aspects of Public Understanding of Science. V M. Dierkes in C. Von Grotte (ur.): *Between Understanding and Trust: The Public, Science and Technology*: 7–38. London, New York: Routledge.
- Gregory, Jane, in Miller, Steve (1998): The Public Understanding of Science. V A. Wilson, J. Gregory, S. Miller in S. Earl (ur.): *Handbook of Science Communication*, 3–16.
- Gregory, Jane, in Miller, Steve (2000): *Science in Public: Communication, Culture, and Credibility*. Cambridge: Basic Books.
- Hijmans, Ellen, in dr. (2003): Covering Scientific Research in Dutch Newspapers. *Science Communication*, 25 (2): 153–176.
- Holliman, Richard (2004): Media Coverage of Cloning: A Study of Media Content, Production and Reception. *Public Understanding of Science*, 13: 107–130.
- Hornig Priest, Susanna (2001): Cloning: A Study in News Production. *Public Understanding of Science*, 10: 59–69.
- Irwin, Alan (1995): *Citizen Science: A Study of People, Expertise and Sustainable Development*. London, New York: Routledge.

- Ivanišin, Marko (2008): Slovenci in znanost: rezultati in zaključki obstoječih empiričnih raziskav o odnosu Slovencev do znanosti, tehnologije in tehnike. *Teorija in praksa*, 45 (5): 480–498.
- Krnel, Dušan (2006): Čestitka in kritika. *Delo, priloga Znanost* (12. 10. 2006): 19.
- Laugksch, Rüdiger C. (2000): Scientific Literacy: A Conceptual Overview. *Science Education*, 84 (1): 71–94.
- Lee, Chul-Joo, in Scheufele, Dietram (2006): The Influence of Knowledge and Deference toward Scientific Authority: A Media Effects Model for Public Attitudes toward Nanotechnology. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 83 (4): 813–834.
- Lewenstein, Bruce V. (1995): Science and the Media. V S. Jasanoff, G. E. Markle, J. C. Petersen in T. Pinch (ur.): *Handbook of Science and Technology Studies*: 343–360. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Mcinerney, Cleire, in dr. (2004): The Flow of Scientific Knowledge from Lab to the Lay Public: The Case of Genetically Modified Food. *Science Communication*, 26 (1): 44–74.
- Miller, Jon D. (1983): Scientific Literacy: A Conceptual and Empirical Review. *Daedalus*, 112: 29–48.
- Miller, Jon D., in Pardo, Rafael (2005): Civic Scientific Literacy and Attitude to Science and Technology: A Comparative Analysis of the European Union, the United States, Japan, and Canada. V M. Dierkes in C. Von Grotte (ur.): *Between Understanding and Trust: The Public, Science and Technology*: 81–130. London, New York: Routledge.
- Nelkin, Dorothy (1995): *Selling Science: How the Press Covers Science and Technology*. New York: W. H. Freeman and Company.
- Pardo, Rafael, in Calvo, Félix (2002): Attitudes toward Science among the European Public: A Methodological Analysis. *Public Understanding of Science*, 11: 155–195.
- Rensberger, Boyce (2009): Too Close for Comfort. *Nature*, 459: 1055–1056.
- Pellechia, Marianne G. (1997): Trends in Science Coverage: A Content Analysis of Three US Newspapers. *Public Understanding of Science*, 6: 49–68.
- Rodder, Simone (2009): Reassessing the Concept of a Medialization of Science: A Story from the »Book of Life«. *Public Understanding of Science*, 18: 452–463.
- Shapin, Steven (1990): Science and the Public. V R. C. Olby (ur.): *Companion to the History of Modern Science*: 990–1007. London, New York: Routledge.
- Suleski, Julie, in Ibaraki, Motomu (2010): Scientists are talking, but Mostly to Each Other: A Quantitative Analysis of Research Represented in Mass Media. *Public Understanding of Science*, 19 (1): 115–125.
- Weigold, Michael F. (2001): Communication Science. A Review of the Literature. *Science Communication*, 23 (2): 164–193.
- Weingart, Peter (1998): Science and the Media. *Research Policy*, 27: 869–879.
- Weingart, Peter, in dr. (2008): The Social Embedding of Biomedicine: An Analysis of German Media Debates 1995–2004. *Public Understanding of Science*, 17: 381–396.
- Wynne, Brian (1995): Public Understanding of Science. V S. Jasanoff, G. E. Markle, J. C. Petersen in T. Pinch (ur.): *Handbook of Science and Technology Studies*: 361–388. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.

Spletne strani

Science and Society in the UK. Dostopno prek: <http://interactive.bis.gov.uk/scienceandsociety/site/download/> (4. 1. 2010).

EU Science in Society. Dostopno prek: <http://ec.europa.eu/research/science-society/index.cfm?fuseaction=public.topic&id=781&CFID=1826734&CFTOKEN=1046abe1e03c828d-0C73F3EB-C685-6D67-43C8CC673C72A7BE&jsessionid=b20142e3aef4224222627d4e217958681a68TR> (6. 1. 2010).

Guidelines for scientists on communicating with the media. Dostopno prek: http://www.sirc.org/messenger/messenger_guidelines.pdf (16. 12. 2009).

Communicating Science. Dostopno prek: http://ec.europa.eu/research/science-society/pdf/communicating-science_en.pdf (16. 12. 2009).

House of Lords: Science and Society (2000). Dostopno prek: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld199900/ldselect/ldsctech/38/3801.htm> (26. 9. 2010).

Qualitative study on the image of science and research policy of the EU (2008). Dostopno prek: http://ec.europa.eu/public_opinion/quali/ql_science_en.pdf (5. 1. 2010).

Scientific research in the media, Eurobarometer (2007). Dostopno prek: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_282_sum_en.pdf (3. 12. 2009).

Science and technology, Eurobarometer (2010). Dostopno prek: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_340_en.pdf (20. 7. 2010).

Področja znanosti in tehnike po Frascatskem priročniku. Dostopno prek: <http://www.arrs.gov.si/sl/gradivo/sifranti/sif-frascati.asp> (22. 3. 2010).

Naslov avtorja:

Blanka Groboljšek

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

e-mail: blanka.groboljsek@fdv.uni-lj.si

Andrej Kirbiš, Sergej Flere

Podložniška politična kultura v postkomunističnih družbah: primerjalna študija postjugoslovanskih študentov

POVZETEK: V raziskavi so bili na vzorcu študentov družboslovja preučeni nekateri elementi politične kulture v osmih postjugoslovanskih državnih entitetah ($N = 2178$, M -starost = 19,8 leta, $SD = 1,89$). Rezultati so pokazali, da so v socioekonomsko manj razvitih okoljih v povprečju bolj prisotni elementi t. i. podložniške politične kulture, ki jo označujejo avtoritarnost, splošni tradicionalizem, zavezanost tradicionalnim spolnim vlogam, državni paternalizem in posplošeno nezaupanje. Izjema od te tendence je bil kazalec ekonomskega egalitarizma, kjer razlike med vzorci niso bile statistično značilne. Avtorji ugotavljajo, da skoraj dve desetletji po razpadu Jugoslavije v njenih naslednicah še vedno ostajajo prisotne nekatere vrednotne razlike, in sklenejo, da proces demokratične konsolidacije v postjugoslovanskih družbah še ni končan, da pa je temu cilju s politično-kulturnega vidika najbližje Slovenija.

KLJUČNE BESEDE: politična kultura, podložniške politične vrednote, postjugoslovanske družbe, demokratizacija, mladina

1 Uvod

Raziskave kažejo, da so postkomunistične demokracije pogosto nestabilne (Przeworski 1991; Schedler 2001), politična kultura, tj. politične vrednote, stališča in vedenje državljanov pa odločilnega pomena za obstoj in učinkovitost demokracije (Dalton 2006; Inglehart in Welzel 2007; Jacobs in dr. 2003). Čeprav nekateri institucionalni pogoji, kot so npr. splošna in enaka volilna pravica, mehanizmi nadzora nad izvršilno oblastjo, svoboda izražanja idr., pomenijo obstoj *formalne* demokracije, pa sami po sebi še ne zagotavljajo tudi *učinkovite*, *vsebinske* oz. *dejanske* demokracije (Putnam in dr. 1993; Rose in Shin 2001; Welzel in dr. 2003: 350). Učinkovita demokracije je tista, kjer lahko državljani formalne pravice dejansko izvršujejo. Nasprotno pa je demokracija neučinkovita, če obstajajo neformalni družbeni mehanizmi, ki državljanom dejansko izvajanje danih pravic preprečujejo. Med neformalnimi mehanizmi, ki učinkovitosti demokracij škodujejo, je ključnega pomena korupcija elit, slednja pa je močno odvisna od politične kulture prebivalcev (Welzel 2002: 318).

Namen naše raziskave je zato bil preučiti in primerjati politično kulturo v osmih postjugoslovanskih entitetah.¹ Natančneje, osredotočili smo se na vrednotno komponento politične kulture (Inglehart in Welzel 2007; Pantić in Pavlović 2009; Vujčić 2001; Welzel 2007) ter ugotavljali meddržavne podobnosti in razlike povprečnih ravni nekaterih kazalcev politične kulture ter njihovo povezanost z dvema makrokazalcema ekonomske in politične razvitosti. V prispevku so nas zanimali tisti elementi politične kulture, ki jih avtorji izpostavljajo kot posebej relevantne in pereče za uspešen proces demokratizacije v posttotalitarnih sistemih; gre predvsem za avtoritarne, tradicionalne, egalitarne in paternalistične vrednotne usmeritve, ki sestavljajo t. i. *podložniško* politično kulturo (glej Almond in Verba 1963, 1989; Dalton 2006; Diamond 1994; Golubović 2004; Inglehart 1997; Vrcan 1986).

2 Konceptualizacija politične kulture

Politična kultura je eden osrednjih konceptov v politološki, političnosociološki, pa tudi širši družboslovni znanosti. Nanaša se na skupek političnih vrednot, prepričanj, stališč in vedenj, ki so značilna za določeno politično skupnost (državo, regijo, družbeno skupino, politično elito idr.). Sam termin je prišel v uporabo šele sredi 20. stoletja, medtem ko njegova zasnova sega že v čas pred starimi Asirci, Babilonci, Grki in Rimljani (Almond in Verba 1989). Do sredine 20. stoletja avtorji niso govorili o *politični kulturi*, temveč o *duhu zakonov* (Montesquieu), *tradiciji in navadah* (Burke), *nacionalnem duhu* (Herder), *ideologiji* (Marx, Gramsci) ipd. kot kulturni podlagi političnega življenja. Ne glede na uporabljeni termin pa praviloma obstaja konsenz o osrednjem pomenu *vrednot in prepričanj* državljanov za obstanek političnega sistema. Zasnova politične kulture v sodobni družboslovni znanosti sega že v Webrovo klasično študijo (1921/1972) o pomenu kalvinizma za razvoj kapitalizma in ekonomsko uspešnost družb. Pionirja empiričnega preučevanja politične kulture, G. Almond in S. Verba, pa sta v svoji klasični študiji *The Civic Culture* (1963) definirala *politično kulturo* kot »psihološke orientacije do družbenih objektov«, »orientacije posameznikov do političnih sistemov, njegovih posameznih delov in dojemanje posameznikove lastne vloge znotraj političnega sistema« ter kot »subjektivne orientacije do politike« (Almond in Verba 1963: 12–14; 1989).

Glede na raznovrstnost pojmov in konceptov, ki jih avtorji uvrščajo v koncept politične kulture, ter pogosto arbitrarnost pri analizi empiričnih kazalcev v pričujočem prispevku zaradi večje konceptualne jasnosti sledimo strukturalni klasifikaciji politične kulture (npr. Pantić in Pavlović 2009; glej tudi Almond in Verba 1963; Vujčić 2001), v okviru katere avtorji ločijo štiri komponente. Za namene pričujoče študije smo analizirali le vrednotno komponento, saj raziskave kažejo, da so vrednote državljanov

1. Čeprav v nadaljevanju govorimo tudi o »državah«, nastalih iz nekdanjih republik SFRJ, se zavedamo neustreznosti izraza za nekatere postjugoslovanske tvorbe.

osrednjega pomena za obstoj demokracije (Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007; Welzel 2007).²

3 Pomen politične kulture za demokratične politične sisteme

Če so že zgodnejše verzije modernizacijske teorije predvidevale, da tehnološki napredek in posledični ekonomski razvoj s seboj prineseta tudi širše strukturne/institucionalne spremembe (Inkeles in Smith 1974; Lerner 1958), pa empirične raziskave šele v zadnjih desetletjih dejansko potrjujejo, da ekonomski razvoj ni zadosten pogoj za uveljavitev demokratičnih političnih institucij. O tem med drugim pričajo mnoge z naravnim bogastvom bogate države, predvsem na Bližnjem vzhodu in v Aziji, ki se kljub visokemu BDP-ju ne uvrščajo med demokratične sisteme (Goehring 2008). Jasno je torej, da med ekonomskim razvojem in politično strukturo nastopi še ključna vez – politična kultura.

Tako sta bili že temeljni tezi Almonda in Verbe (1963): 1) da je vsak politični sistem postavljen v določen kontekst, ki ga določajo stališča do politike, politične vrednote, znanja; skratka v določeno politično kulturo; 2) da politična kultura *določa* politični sistem. Nekaj desetletij kasneje, z razvojem kvantitativnih metod in na podlagi opravljenih analiz v družbah, ki so zajele skoraj 90 % svetovne populacije, najnovejše empirične študije Ingleharta, Klingemanna, Welzla, Daltona in sodelavcev kažejo, da politična kultura in vrednote dejansko *vplivajo* na nastanek, obstoj (dolgotrajnost) in učinkovitost demokracij, tudi ob rigoroznem nadzoru preostalih relevantnih spremenljivk (socioekonomskega razvoja, preteklih stopenj demokracije, komunistične preteklosti itd.; npr. Inglehart in Welzel 2007; Welzel 2007; Welzel in dr. 2003). Tako sta omenjena avtorja v veliki meri ovrgla kritike nekaterih raziskovalcev, ki so podvomili v vzročno-posledičnost omenjene zveze, tj. od politične kulture k političnemu sistemu (Barry 1988; Jackman in Miller 1996; za novejšo kritiko glej Fails in Pierce 2010).

Natančneje, Inglehart in sodelavci ugotavljajo, da ekonomski razvoj in višanje življenjskega standarda v družbah prispevajo k širjenju »vrednot samoizražanja, ki dajejo prednost individualni svobodi nad kolektivnim delovanjem, človeški raznolikosti nad skupinsko konformnostjo in civilni avtonomiji nad državno avtoriteto« (Inglehart in Welzel 2007: 300). V takih družbah posledično prihaja tudi do upadanja povprečnih ravni nasprotnega vrednotnega pola – tradicionalnih, avtoritarnih in »preživetvenih« vrednot (Halman 2007; Inglehart in Baker 2000; Welzel in dr. 2003), tj. do upada podložniške politične kulture. Skupek slednjih (sorodnih in medsebojno povezanih) vrednotnih usmeritev predstavlja oviro demokratizaciji in nevarnost za konsolidacijo novih demokracij. Študije tako kažejo, da postkomunistične države dosegajo višje povprečne ravni na kazalcih številnih avtoritarnih, tradicionalnih, nedemokratičnih politično-kulturnih usmeritev (Inglehart 2002; Inglehart in Welzel 2007; Klingemann

2. Poleg vrednotne komponente koncept politične kulture zajema še vedenjsko (npr. politično vedenje in udeležba), kognitivno (npr. politično znanje in kompetenca) in motivacijsko (npr. pripravljenost za politično udejstvovanje, politično zanimanje itd.). Zadnje tri se nanašajo na ožjo sfero *političnega*, prva pa na sfero *vrednot*.

in dr. 2006). Vendar se posttranzicijske države ne razlikujejo le od zahodnih držav, ampak tudi med seboj; in ne le po političnovrednotnih usmeritvah prebivalcev, temveč tudi po nekaterih bistvenih makrokazalcih razvoja.

4 Proces demokratizacije in nekatere razlike med posttranzicijskimi državami

Almond in Verba (1963) pojasnjujeta, da z demokracijo najbolj skladna politična kultura (državljska oz. civilna politična kultura) nastane kot rezultat stikov modernih in tradicionalnih elementov v daljšem časovnem obdobju, skozi postopne gospodarske in političnoinstitucionalne spremembe. Nasprotno pa nenadne spremembe lahko povzročijo družbeno dezintegracijo, ki ima negativen vpliv na razvoj demokracije (Almond in Verba 1989: 5; Pantić in Pavlović 2009; Rose in dr. 1996). Ko so se države vzhodne, srednje in jugovzhodne Evrope konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja podale na pot »trojne tranzicije«, ³ se je proces zamenjave političnih sistemov odvijal vse prej kot postopno. Za razliko od zahodnoevropskih držav, od katerih se jih je skoraj polovica postopoma razvila v demokratično ureditev, so postkomunistične države nastale »v nekaj tednih ali mesecih« (Rose in dr. 1996: 62). Dinamika političnih in družbenih sprememb je bila še posebej visoka v takratnih jugoslovanskih republikah. Več desetletij enoten družbenopolitični sistem je razpadel na več političnih enot, proces pa ni potekal gladko. Po razpadu Jugoslavije je na njenem ozemlju potekalo pet vojn (Haus 2005), nekatere na novo nastale državne tvorbe imajo atipične oblike in vsebine, kažejo pa tudi na nestabilnost (Ramet 2002).

Kot pravi Rupnik (1999), nam dejstvo, da so sedanje postkomunistične države pred procesom tranzicije delile »skupno« postkomunistično usodo, pove le malo o poteh, po katerih so stopale po osamosvojitvi. Z drugimi besedami, kljub temu da se postjugoslovanske države s svojimi političnimi in gospodarskimi institucijami približujejo Zahodu (Bideleux 2007), pa vendarle ne gre spregledati medsebojnih »objektivnih« posttranzicijskih razlik. Tako entitete dosegajo različne stopnje ekonomskega in družbenega razvoja (BDP, indeks človekovega razvoja HDI; glej United Nations Development Programme, 2009). Najvišje mesto na indeksu človekovega razvoja (HDI) zaseda Slovenija (29. mesto), najnižje pa Makedonija (72.).⁴ Da so novonastale države različno hitro napredovale tudi v institucionalnem vidiku demokratizacije, pričajo podatki *Nations in Transit* (Goehring 2008), ki posttranzicijske države uvršča na »lestvico demokratičnosti« po kriteriju institucionalne razvitosti demokracij. Povprečna ocena v sedmih ocenjevalnih kategorijah kaže, da izmed nekdanjih jugoslovanskih republik le Slovenija dosegata status »konsolidirane demokracije«, medtem ko preostale dosegajo nižje stopnje demokratične razvitosti. Glede na omenjene podatke ne prese- nečajo trditve, da slabi dve desetletji po korenitih družbenopolitičnih spremembah v

3. Gre za politično, ekonomsko in družbeno tranzicijo. Slovenija je celo primer štirikratne tranzicije – poleg omenjenih sprememb ob razpadu Jugoslavije slovenska tranzicija zajema še izgradnjo nacionalne države (Rizman 2002: 138).

4. Kosovo (zaenkrat) na lestvico ni uvrščeno.

velikem delu Evrope »postsocialistična tranzicija še ni dočakala konca« (Vihalemm in Kalmus 2008: 901). Kot glavno oviro omenjenemu objektivnemu političnemu in gospodarskem razvoju pa avtorji najpogosteje omenjajo nasprotje med hitrimi in globokimi institucionalnimi spremembami ob koncu 1980-ih na eni ter počasnostjo sprememb oz. »inercijo« kulturnih procesov na drugi strani (Vihalemm in Kalmus 2008: 901; glej tudi Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007: 99) oz., z drugimi besedami, med kontinuiteto in statičnostjo politične kulture (Agh 1996: 127). V tej luči Rose in Munro (2003) poudarjata, da svobodne volitve (politična struktura) še ne pomenijo spremembe politične kulture oz. »sofwara« (Agh 1996: 127), ki pa je bistven za utrditev in konsolidacijo novih demokracij.

5 Podložniška politična kultura (post)komunističnih držav

Almond in Verba (1963) sta v eni najbolj znanih tipologij ločila tri osnovne tipe politične kulture: parohialno, podložniško in participativno. Čeprav v vsaki družbi obstajajo trije tipi hkrati, avtorji v kontekstu (post)totalitarnih držav poudarjajo predvsem osrednjo vlogo podložniške⁵ politične kulture (Dyker 1979; Fink - Hafner in Kropivnik 2006; Miheljak 2002; Pantić 1998; Pantić in Pavlović 2009; Popović in dr. 1977; Tomšič 2002), ki je v svojem bistvu nedemokratična, pri njej pa gre za obstoj jasno določene hierarhije in enosmeren tok vpliva od političnega vrha do družbene baze, medtem ko so državljani do politične elite in politike nasploh v odnosu pasivnosti, nezanimanja in podrejenosti (Južnič 1989). Občutki notranje politične kompetence (občutek lastnega vpliva na politične in družbene dogodke) pri državljanih niso razviti, pogosto zaradi posledic represivne države nekdanje države. Ljudje so »podložniki«, in ne »državljani«. Čeprav se navedene orientacije dojemajo predvsem kot posledica komunistične preteklosti (Rose in Shin 2001), pa ne gre pozabiti, da je bil v omenjenih družbah takšen tip politične kulture prisoten že pred nastopom komunizma. Slednji je torej podložniško politično kulturo le nadaljeval (Gallagher 1998: 44–45; Tomšič 2002: 146).

Osrednjo vlogo v (post)komunističnih političnih kulturah igrajo predvsem naslednje podložniške vrednotne usmeritve, ki spadajo v t. i. »avtokratsko« (Novak 1996) politično kulturo: *avtoritarnost* kot vrednotno-osebnostni pol izkazovanja podredljivosti zunanji avtoriteti, agresije do podrejenih, nagrajevanja poslušnosti in kaznovanja neposlušnosti (Flere in Molnar 1994; Novak 1996; Pantić in Pavlović 2009; Rot in Havelka 1973; Šiber 1998); *tradicionalizem* kot vrednotno-vedenjska usmeritev, po kateri posameznik živi v skladu z ustaljenimi vzorci in idealizira preteklost ter s pomočjo katere osmišlja svet (Flere in Lavrič 2007; Golubović 2004; Inglehart 2006: 69; Pantić in Pavlović 2009; Radin 1986), *ekonomski egalitarizem* kot zahteva po bolj ali manj enakomerni porazdelitvi ekonomskih in družbenih dobrin med posamezniki, kljub temu da ti zasedajo različne položaje (Bernik in Malnar 2003: 181; Lazić in Cvejić

5. Poleg »podložniška« kultura se v literaturi pojavlja tudi termin »podaniška« (Fink - Hafner in Kropivnik 2006); ustrezen izraz bi bil še »tlačanska« politična kultura.

2007; Novak 1996; Pantič 1980: 31–34; Županov 1970)⁶ in *paternalizem*,⁷ stališče, da je država dolžna poskrbeti za posameznikovo blagostanje (Agh 1996; Bernik 1997: 85; Bideleux 2007; Kolenc 2002; Plasser in Ulram 1996; Pribersky 1996; Tomšič 2002; Vassilev 1999; Županov 1983). Ob teh orientacijah avtorji v okviru postkomunističnih držav poudarjajo še pomen nizkih stopenj *posplošenega (generaliziranega) nezaupanja* drugim ljudem, ki jih izkazuje prebivalstvo postkomunističnih držav (Adam in dr. 2005; Almond in Verba 1963; Bjørnskov 2007; Inglehart 1997; Newton 2007; Sztompka 1999; Uslaner 2003b; za Slovenijo glej Iglič 2004; Makarovič 2004) in ki se je izkazal kot močan korelat dolgotrajnosti demokratičnih sistemov (Inglehart 1997: 173–174). Kot povzame Tomšič (2002: 145), podložniško politično kulturo (post)tranzicijskih družb označujejo hierarhičnost družbe, avtoritarne vrednote ter podredljiv in pasiven odnos prebivalcev, ki nimajo občutka možnosti vpliva na oblast. Ker torej omenjene podložniške vrednotne usmeritve predstavljajo oviro vsebinski demokraciji, jih bomo v nadaljevanju podrobneje analizirali.

6 Teoretični okvir in hipoteze

Teoretični okvir za analizo politične kulture na agregatni meddržavni ravni nam predstavlja modernizacijska teorija, iz katere izhaja, da je demokracija praviloma učinkovitejša v socioekonomsko bolj razvitih državah, saj socioekonomski razvoj vodi do »ustrezne« demokratske politične kulture, ta pa nadalje v nastanek (in obstanek) demokratičnih političnih institucij (Dalton 2000; Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2003; 2007; Lipset 1959; Welzel 2007).

Tako lahko na podlagi preteklih primerjalnih raziskav ekonomsko razvite zahodne in manj razvite postkomunistične Evrope (npr. Bashkirova 2002; Fuchs in Klingemann 2006; Inglehart 2002; Janmaat 2006; Uslaner 2003a) v postkomunističnih družbah predvidimo relativno visoke povprečne ravni podložniške politične kulture (H1). Kot »visoko« raven pojmujeemo tiste povprečne vrednosti, ki so nad normativnim povprečjem šestih posameznih sumiranih kazalcev (avtoritarnost, tradicionalistične vrednote, paternalizem, tradicionalne spolne vloge, ekonomski egalitarizem in splošno družbeno nezaupanje).⁸

Nadalje, v postjugoslovanskem kontekstu je glede na različne stopnje socioekonomskega (kazalec BDP) in političnega razvoja držav (vrednotenje držav na lestvici Freedom

6. Naj poudarimo, da gre pri ekonomskem egalitarizmu za prisilno distributivno normo egalitarnosti, in ne za normo politične enakosti državljanov.

7. Imenovan tudi »statizem« oz. »etatizem« (Lazič in Cvejić 2007; Tomšič in Rek 2006: 39).

8. Zavedamo se, da je takšni opredelitvi mogoče očitati arbitrarnost, saj je potencialno odvisna od zastavitve merskih instrumentov (trditvev). Vendar kljub temu menimo, da smo se (glede na to, da je večina spremenljivk sumiranih in povzetih iz dosedanjih primerjalnih raziskav) v veliki meri tej omejitvi izognili. Takšna zastavitev se prav tako ne razlikuje od raziskav tistih avtorjev, ki respondente npr. klasificirajo med »demokrate« in »nedemokrate« glede na seštevek točk na izbranih trditvah o oceni demokracije kot najboljše politične ureditve oz. zavrnitvi avtokracije kot najslabše (npr. Bashkirova 2002) ali npr. delitev na politične in apolitične respondente z vmesnimi mešanimi tipi (npr. Miheljak 2006).

House; glej npr. Fink - Hafner in Haček 2001; Goehring 2008) mogoče predvideti obstoj razlik med povprečnimi ravnmi merjenih elementov politične kulture v obravnavanih okoljih. Natančneje, izhajajoč iz modernizacijske teorije predvidevamo obstoj višjih povprečnih ravni podložniških orientacij v gospodarsko manj razvitih entitetah oz. negativno povezanost med socioekonomskim in političnim razvojem držav na eni ter povprečnimi vrednostmi podložniške politične kulture na drugi strani (H2). To so pokazale že pretekle študije v bivši Jugoslaviji, ki so ugotavljale, da je bila republiško-pokrajinska pripadnost najpomembnejša determinanta vrednotnih razlik, slednje pa so v veliki meri sovpadale z razlikami v socioekonomski razvitosti (Mihailović 1986; Pantić 1988, 1998; Radin 1986; Rot in Havelka 1973; Vasović 1991). H2 izhaja tudi iz del tistih avtorjev, ki poudarjajo (relativno) počasnost kulturnih sprememb (Inglehart in Welzel 2007; Južnič 1989; Lipset 1959; Lukšič 2006; Thompson in dr. 1992: 508), iz ugotovitev novejših primerjalnih postjugoslovanskih raziskav (Flere in Lavrič 2007) in iz študij v posameznih postjugoslovanskih okoljih (Pantić in Pavlović 2009; Stevanović 2006; Šram 2007).

Glede na povedano ostajajo številna vprašanja o vsebini sedanje politične kulture postkomunističnih držav neodgovorjena. Kot opozarja Rose, so vprašanja politične kulture bistvena za obstoj novih demokracij. Vnaprejšnje predvidevanje, da bodo tranzicijske spremembe, ki smo jim (bili) priča, nujno pomenile obstanek in stabilnost postkomunističnih demokracij, bi namreč pomenilo »zamenjavo družbene znanosti s političnim upanjem« (Rose in dr. 1996: 8; glej tudi Rohrschneider 2003: 66).

7 Načrt analize

V pričujoči študiji smo preučili podložniško politično kulturo postjugoslovanskih držav kot bistven dejavnik razvoja in obstoja demokracije. Najprej smo analizirali povprečne ravni posameznih podložniških elementov politične kulture v osmih okoljih in preučili razlike med vzorci, slednje pa nato pojasnjevali v okviru modernizacijske teorije.

8 Metoda

8.1 Vzorec

V raziskavi so bili v vzorec zajeti dodiplomski študenti prvih in drugih letnikov družboslovnih študijskih smeri v osmih različnih okoljih: v Federaciji Bosni in Hercegovini (Sarajevo, $n = 254$), Črni gori (Podgorica, $n = 251$), na Hrvaškem (Split, $n = 294$), Kosovu (Pristina, $n = 288$), v NJR Makedoniji (Skopje, $n = 263$), Republiki srbski (Banja Luka, $n = 294$), Sloveniji (Maribor, $n = 264$) in Srbiji (Niš, $n = 270$). Povprečna starost v vzorcih se je gibala od 19,09 leta v srbskem ($SD = 0,70$) do 21,96 leta v kosovskem ($SD = 2,24$). Celoten vzorec je sestavljalo 60 % žensk (od 52 % v slovenskem do 66 % v črnogorskem vzorcu; Tabela 1). Študentje so vprašalnike izpolnjevali pri predavanjih pod nadzorstvom za anketiranje usposobljenih predavateljev in raziskovalcev, zaradi česar je bila možnost predhodne samoselekcije izključena. Čeprav smo v svoji raziskavi analizirali vzorec študentov, pa so nas zanimale predvsem medkulturne/medentitetne razlike.

Na tem mestu velja omeniti, da uporabo študentskih vzorcev nekateri raziskovalci problematizirajo, predvsem v zvezi z njihovo zunanjo veljavnostjo (glej Sears 1986). Študentje se namreč od preostale populacije v mnogih pogledih razlikujejo: sestavljajo npr. ozko starostno skupino, vključeni so v izobraževalni sistem in v njem zasedajo razmeroma visok položaj (prav tam: 521). Naš namenski neverjetnostni vzorec družboslovnih študentov nam tako ne omogoča posploševanja na širšo populacijo, vendar pa nam zaradi primerljivosti vseh osmih posameznih vzorcev omogoča veljavno primerjalno analizo. Anketiranci so namreč homogeni glede na nekatere ključne družbene dejavnike (starost, izobrazba, družbeni status, tip študija) in so tako posledično primerljiva enota (v našem primeru gre za t. i. ujemalni vzorec /angl. *matched sample*/). Uporaba homogenega (npr. študentskega) vzorca poveča verjetnost, da so razlike med vzorci dejansko odraz nacionalnih/kulturnih razlik (Schwartz 1999: 34; Reynolds idr. 2000; Van de Vijver in Leung 1997).

Dodatno dimenzijo o uporabnosti študentskih vzorcev je dala tudi raziskava Flereta in Lavriča (2008), kjer avtorja pri primerjavi študentskih in nacionalnih vzorcev iz *Evropske raziskave vrednot (EVS)* triindvajsetih evropskih držav ugotavljata, da je, kadar je obstajala statistično značilna povezanost med proučenimi spremenljivkami v obeh vzorcih (nacionalnem in študentskem) hkrati, bila ta povezanost vselej istosmerna. Prav tako sta analizirala povprečne vrednosti in ugotovila, da obstaja močna povezanost (Pearsonovi in Spearmanovi koeficienti povezanosti) med rangom študentskih in nacionalnimi vzorci. Z drugimi besedami: države, ki imajo z mednarodnoprimerjalnega vidika npr. visoko religiozne študente, imajo tudi visoko religiozno celotno populacijo. Avtorja tako priznavata, da študentski vzorci resda niso reprezentativni za splošno prebivalstvo, saj se študentje razlikujejo od preostale populacije, a hkrati dodajata, da je mogoče predpostaviti, da se študentje v različnih kulturnih okoljih od preostale populacije razlikujejo v *podobnih pogledih* – so npr. sistematično bolj postmaterialistično usmerjeni, bolj permissivni glede pravice do splava in manj religiozni kot preostala populacija. Glede na rezultate svoje raziskave skleneta, da so študentski vzorci primerni in veljavni za meddržavne ter medkulturne primerjave. Uporaba homogenih (predvsem študentskih) vzorcev z neverjetnostnim vzorčenjem je zaradi omenjenih lastnosti tako v starejših kot tudi novejših primerjalnih raziskavah posledično pogosta praksa številnih raziskovalcev (med drugim glej npr. DeJong idr. 1976; Forgas idr. 1977; Hofstede 1980; Darley in Johnson 1993; McClenon 1993; Burton idr. 2000; Hoellinger in Smith 2002; Soares 2004). Skladno z ugotovitvami o ustreznosti študentskih vzorcev tako npr. Hoellinger in Smith pri primerjalnem proučevanju religioznosti in novodobništva na študentskih vzorcih ne podajata sklepov le o študentski populaciji, ampak tudi o »religioznih vrednotah celotne populacije« (2002: 245). Podobno tudi Schwartz v svojih raziskavah vrednot na podlagi homogenih vzorcev sklepa o »nacionalnih vrednotah« (1999: 45). Če sklenemo: avtorji pričujočega prispevka izhajamo iz predpostavke, da so študentski vzorci veljavni in zanesljivi za analizo meddržavnih razlik, čeprav je jasno, da so za namen posploševanja na splošne populacije najbolj primerni reprezentativni nacionalni vzorci.

8.2 Merski instrument

Analizirali smo mere podložniške politične kulture, ki so se v dosedanjih študijah izkazale za relevantne in ki jim avtorji v (post)tranzicijskih družbah pripisujejo osrednji pomen. Tako smo se osredotočili na naslednje podložniške vrednotne usmeritve: avtoritarnost, splošni tradicionalizem, tradicionalne spolne vloge, ekonomski egalitarizem, državni paternalizem in posplošeno družbeno nezaupanje.

Večina analiziranih spremenljivk (razen kjer je navedeno drugače) je bilo merjenih v obliki trditev Likertovega formata (1 = popolno nestrinjanje, 5 = popolno strinjanje). Višja povprečna vrednost pri vseh instrumentih pomeni višjo vrednost na posamezni lestvici. Trditve analiziranih instrumentov so bile podvržene eksploratorni faktorski analizi, na podlagi katere smo v sumacijske lestvice združili trditve, ki so obtežile faktorje z vrednostmi višje od 0,3. Vsi analizirani instrumenti so predstavljali enofaktorsko rešitev. Podatki o številu trditev v posamezni lestvici, povprečne vrednosti, standardni odkloni in Cronbachove alfe so predstavljeni v Tabeli 1. Cronbachove alfe so pokazale sprejemljivo stopnjo notranje konsistentnosti lestvic tako v posameznih kot tudi na celotnem vzorcu.

Avtoritarnost smo merili z modificirano Funkejevo (2005) pozitivno usmerjeno (angl. *pro-trait*) lestvico avtoritarnosti, sestavljeno iz šestih trditev. Primeri trditev so: »Poslušnost in spoštovanje avtoritete so najpomembnejše vrednote, ki se jih otroci morajo naučiti«, »Kar naša država potrebuje, je močan predsednik, ki bo zatrl zlo in nas ponovno popeljal na pravo pot« in »Namesto ‚človekovih pravic‘ naši državi primanjkuje vpeljevanje strogega reda«.

Tradicionalistične vrednote so bile opazovane prek lestvice, sestavljene iz treh predhodno medkulturno apliciranih trditev (Flere in Lavrič 2007), kjer se je že izkazala njena psihometrična ustreznost. Uporabljena lestvica se je nanašala na t. i. *splošni tradicionalizem*, in ni zajela bolj ozkega področja specifičnih oblik tradicionalizma (prim. spodaj in z Miheljak 2002: 152).

Tradicionalne spolne vloge smo merili z modificirano verzijo lestvice po Amni (Amnā in dr. 2007). Lestvica se je nanašala na ožje področje tradicionalizma, tj. na odnose med spoloma oz. percepcijo spolnih vlog in spolne neenakosti. Poleg zgoraj omenjenega splošnega tradicionalizma smo dodali še to bolj specifično obliko tradicionalizma, in sicer zaradi pomena, ki jo vrednotnim stališčem glede spolne (ne)enakosti pripisujejo mnogi avtorji (Inglehart 2006; Inglehart in Welzel 2007), prav tako pa je pojem soroden še enemu osrednjemu elementu demokratične kulture – tolerantnosti.

Ekonomski egalitarizem smo merili s trditvijo »Državna oblast bi morala zmanjšati dohodkovne razlike med bogatimi in revnimi«, *državni paternalizem* pa s pomočjo semantičnega diferenciala na 10-stopenjski lestvici, uporabljenega v številnih primerjalnih empiričnih raziskavah⁹ (1 = »Ljudje bi morali sami bolj poskrbeti za svojo

9. Npr. raziskavi vrednot *World Values Survey (WVS)* in *European Social Survey (ESS)*.

blaginjo«, 10 = »Država bi morala bolj poskrbeti za blaginjo ljudi«).¹⁰ Slednji indikator smo rekodirali na 5-stopenjsko Likertovo lestvico (1 = zavračanje paternalizma, 5 = sprejemanje paternalizma).

Družbeno nezaupanje smo prav tako preučevali prek dveh semantičnih diferencialov, povzetih po Rosenbergu (1956): »Če govorimo na splošno, ali bi rekli, da večini ljudi lahko zaupamo, ali menite, da je treba biti z ljudmi zelo previden?« (1 = treba je biti zelo previden, 10 = večini ljudi lahko zaupamo) ter »Ali menite, da bi vas večina ljudi skušala izkoristiti, če bi za to dobila priložnost, ali pa bi večina skušala ravnati pošteno?« (1 = večina bi me skušala izkoristiti, 10 = večina bi skušala ravnati pošteno).¹¹ Oba indikatorja smo modificirali v obliko Likertove lestvice, rekodirali v obratno smer in sumirali v en sam indikator (1 = družbeno zaupanje, 5 = družbeno nezaupanje). Višja vrednost torej pomeni večjo stopnjo posplošenega nezaupanja.¹²

9 Rezultati

Tabela 1 prikazuje opisno statistiko sociodemografskih spremenljivk in povprečne vrednosti preučevanih spremenljivk politične kulture. Rezultati v Tabeli 1 (zadnji stolpec) kažejo, da se pet od šestih mer politične kulture postjugoslovanskih držav medsebojno statistično značilno razlikuje (izvedena je bila analiza variance; $p < 0,001$) in da je edina izjema mera ekonomskega egalitarizma, kjer razlike niso statistično značilne.

10. Čeprav obe trditvi vsebujeta besedo »država«, prvi kazalec eksplicitno poudarja zmanjšanje dohodkovnih razlik, drugi pa *aktivno* vlogo države pri skrbi za ljudi. S tega vidika meri sicer ustrezata teoretični zastavitvi, vendar je treba dodati, da omenjena indikatorja avtorji v nekaterih raziskavah uvrščajo tudi v koncept intervencionizma oz. etatizma. Ker sta bila oba kazalca merjena v obliki semantičnega diferenciala na lestvici od 1 do 10, smo rezultate zaradi primerljivosti z drugimi konstrukti rekodirali v lestvico od 1 do 5, in sicer tako: vrednosti 1 in 2 smo rekodirali v 1; 3 in 4 v 2; 5 in 6 v 3; 7 in 8 v 4; ter 9 in 10 v 5.

11. Rosenbergova lestvica je pogosto uporabljena v empiričnih raziskavah, med drugim v WVS (tudi SJM) in European Social Survey.

12. Rekodiranje spremenljivk je bilo izvedeno po ključu iz opombe 10.

**Tabela 1: Opisna statistika demografskih spremenljivk
in preučevanih elementov politične kulture po posameznih vzorcih**

Mere	F BiH N = 252	ČRNA GORA n = 245	HRVAŠKA n = 293	KOSOVO n = 283	NJR MAKE- DONIJA n = 263	REPUBLIKA SRBSKA n = 290	SLOVENIJA n = 262	SRBIJA n = 269
Starost (M/SD)	19,9/1,55	19,43/2,76	19,87/2,03	21,06/2,24	19,45/1,54	20,01/1,04	19,82/1,29	19,09/0,70
Spol (%)								
Moški	41,9	34,0	47,6	41,2	45,2	35,5	38,5	38,3
Ženski	58,1	66,0	52,4	58,8	54,8	64,5	61,5	61,4
Družinska struktura (%)								
Tradicio- nalna (2 biološka starša)	67,9	78,0	80,5	83,6	87,4	78,8	77,1	88,4
Netradicio- nalna (drugo)	32,1	22,0	19,5	16,4	12,6	21,2	22,9	11,6
Družinski SES (%)								
Nižji	2,4	0,8	0,7	1,8	1,1	0,7	1,1	1,1
Nižji srednji	10,4	11,7	9,9	18,5	9,9	17,0	14,5	23,2
Srednji	47,8	47,6	56,7	44,7	51,9	48,8	46,6	47,9
Višji srednji	31,7	35,1	27,6	28,4	30,2	29,4	33,6	25,1
Višji	7,6	4,8	5,1	6,5	6,9	4,2	4,2	2,6
Kraj bivanja (%)								
Podeželje/ vas	4,4	5,3	15,7	18,7	8,4	11,4	42,4	17,2
Manjše mesto (1000– 10.000 preb.)	13,7	11,9	19,5	17,2	10,3	8,3	21,4	16,1
Srednje mesto (< 50.000 preb.)	23,7	31,6	19,1	16,8	18,3	24,9	11,8	25,8
Večje mesto (> 50.000 preb.)	58,2	51,2	45,7	47,4	63,0	55,4	24,4	40,0

Mere (min-max)/ št. trditev v sumacijski lestvici	F BiH n = 252		ČRNA GORA n = 245		HRVAŠKA n = 293		KOSOVO n = 283		NJR MAKE- DONIJA n = 263		REPUBLIKA SRBSKA n = 290		SLOVENIJA n = 262		SRBIJA n = 269	
	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α
Avtoritar- nost (1-5)/6	3,79 ^{ad} (0,81)	0,76	3,34 ^b (0,82)	0,64	3,36 ^b (0,78)	0,73	3,87 ^d (0,74)	0,57	3,65 ^a (0,73)	0,63	3,25 ^b (0,86)	0,70	2,99 ^c (0,66)	0,61	3,40 ^b (0,77)	0,66
Tradicio- nalizem (1-5)/3	3,19 ^a (0,93)	0,61	2,73 ^{bc} (0,96)	0,56	2,94 ^b (0,84)	0,51	3,26 ^a (0,98)	0,40	3,37 ^a (0,88)	0,48	2,94 ^b (0,92)	0,54	2,64 ^c (0,73)	0,41	2,81 ^{bc} (0,83)	0,40
Tradicio- nalne spolne vloge (1-5)/3	2,13 ^a (1,10)	0,69	1,96 ^a (1,04)	0,64	1,89 ^a (1,04)	0,76	2,59 ^b (1,22)	0,66	2,50 ^b (1,31)	0,78	1,97 ^a (1,16)	0,78	1,63 ^c (0,88)	0,75	1,87 ^{ac} (1,08)	0,75
Ekonomski egalita- rizem (1-5)/1	3,89 ^a (0,93)		4,07 ^a (0,87)		3,97 ^a (0,89)		4,03 ^b (1,29)		3,91 ^b (0,94)		3,91 ^a (0,92)		3,94 ^c (1,01)		3,91 ^{ac} (0,96)	
Paternal- lizem (1-5)/1	3,65 ^a (1,24)		3,47 ^{ab} (1,40)		3,56 ^{ab} (1,24)		3,48 ^{ab} (1,41)		3,76 ^a (1,36)		3,45 ^{ab} (1,27)		3,44 ^{ab} (1,32)		3,23 ^b (1,37)	
Družbeno nezaupanje (1-5)/2	3,91 ^{ab} (1,06)	0,75	3,95 ^{ab} (1,09)	0,67	3,77 ^{ab} (0,94)	0,64	3,93 ^{ab} (1,15)	0,67	4,01 ^{ab} (1,04)	0,64	3,94 ^{ab} (1,08)	0,77	3,66 ^a (0,96)	0,75	4,01 ^b (1,01)	0,69

Opomba: Povprečne vrednosti spremenljivk, označene z različno nadpisanimi črkami, se med seboj statistično značilno razlikujejo. Izvedena je bila analiza variance.

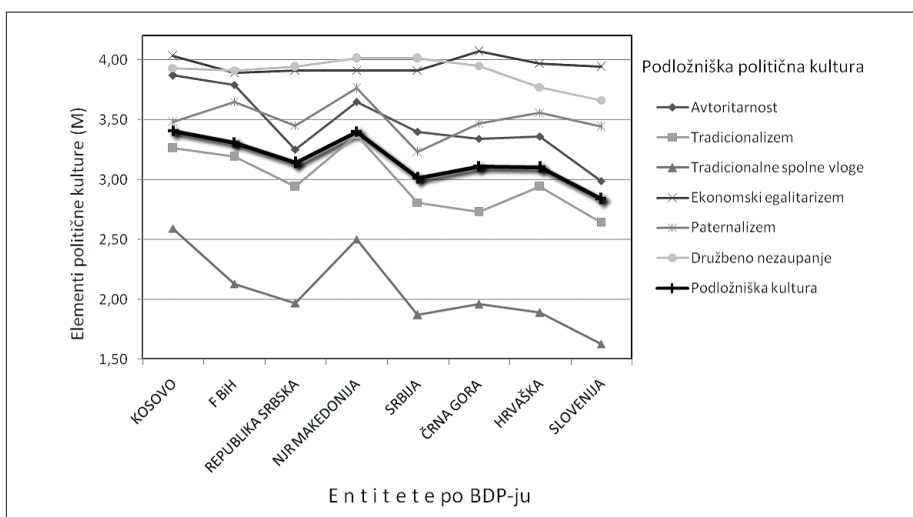
**p < 0,001

Če na Tabeli 1 in Sliki 1 podrobneje primerjamo povprečja posameznih vzorcev, vidimo, da je večina povprečnih vrednosti podložniških orientacij nad normativnim povprečjem (3,0) in da so v vseh vzorcih pod njim le povprečne vrednosti kazalca spolnega tradicionalizma. Na kazalcu splošnega tradicionalizma entitete dosegajo nekoliko višje vrednosti, tri izmed njih so nad normativnim povprečjem (Kosovo, Makedonija in F BiH). Od preostalih vrednosti je pod normativnim povprečjem le slovenski vzorec na kazalcu avtoritarnosti, povprečne vrednosti vseh preostalih mer pa so v vseh okoljih nad vrednostjo 3,0. Najvišje ravni dosegata ekonomski egalitarizem in družbeno nezaupanje s povprečnima vrednostma 3,95 in 3,91. Zanimiva ni le ugotovitev, da na kazalcu ekonomskega egalitarizma razlike med vzorci niso statistično značilne, temveč tudi, da so vrednosti visoke v vseh okoljih. Podobno velja tudi za posplošeno družbeno nezaupanje, kjer sta edini statistično značilni razliki le med slovenskim in srbskim vzorcem.¹³ Nekoliko nižje povprečne vrednosti so na kazalcih paternalizma (3,50) in

13. Za razlike med vzorci glej Tabelo 1, kjer se povprečne vrednosti spremenljivk, označene z različno nadpisanimi črkami, med vzorci statistično značilno razlikujejo.

avtoritarnosti (3,45), a še vedno nad normativnim povprečjem. Na podlagi rezultatov tako lahko potrdimo H1 o razmeroma visokih povprečnih vrednostih elementov podložniške kulture, še posebej, če upoštevamo, da naša analiza temelji na študentskih vzorcih, ki so, kot smo omenili, v primerjavi s splošno populacijo bolj liberalno oz. manj tradicionalno, avtoritarno in podložniško usmerjeni. Povedano drugače, analiza reprezentativnih vzorcev bi bržkone pokazala še višje vrednosti podložniške kulture.

Slika 1: Povprečne ravni elementov podložniške politične kulture v osmih postjugoslovanskih entitetah

Opombe: BDP-podatki (PPP v letu 2007) za razporeditev držav povzeti po United Nations Development Programme (2009), podatki za Kosovo (PPP v letu 2007) povzeti po CIA Fact Book (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>).

Slika 1 nazorneje kaže, da so povprečne vrednosti vrednotne podložniške politične kulture praviloma višje v ekonomsko manj razvitih državah; običajno namreč prva tri mesta zasedajo najmanj razvita okolja (Kosovo, Makedonija in F BiH). Slovenija kot socioekonomsko najbolj razvita na štirih od šestih mer dosega najnižje povprečje. Tudi Kosovo kot najmanj razvita entiteta dosega 1. ali 2. mesto na štirih od šestih indikatorjih. Vendar na drugi strani rezultati kažejo tudi, da obe ekonomski vrednotni orientaciji (ekonomski egalitarizem in paternalizem) z razvitostjo nista povezani tako izrazito kot drugi kazalci »neekonomskih« orientacij. Še več, paternalizem je v nekaterih primerih v povprečju celo višji v ekonomsko bolj razvitih državah.

Če natančneje primerjamo povprečja entitet na analiziranih kazalcih, prav tako vidimo nekatera odstopanja. Respondenti iz Republike srbske tako praviloma dosegajo nižje vrednosti pri merah podložniške politične kulture v primerjavi z respondenti iz F BiH, in to kljub enotnemu BDP-ju znotraj BiH, kar verjetno kaže na pomen, ki ga

imajo neekonomski dejavniki za politično kulturo.¹⁴ Nadalje, povprečne vrednosti NJR Makedonije, tretje najmanj razvite, pogosto prekašajo vrednosti od nje manj razvitih entitet, Kosova in obeh entitet BiH. Podobno je mogoče reči tudi za Črno goro in Hrvaško: obe sta po podatkih Human Development Report (2009) sicer ekonomsko bolj razviti od Srbije, a imata praviloma višje povprečne vrednosti na merah podložniške kulture (glej tudi sumacijsko mero vseh šestih elementov na Sliki 1).

Naši rezultati torej v veliki meri (a z nekaterimi izjemami) dajejo podporo H2 o negativni povezanosti med razvitostjo in podložniško subjektivnimi orientacijami, ki izhaja iz modernizacijske teorije (Dalton 2000; Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007), rezultati pa so prav tako primerljivi z rezultati raziskav iz nekdanje Jugoslavije (Mihailović 1986; Pantić 1988, 1998; Rot in Havelka 1973) ter z nekaterimi novjšimi raziskavami v postjugoslovanskih okoljih (Flere in Lavrič 2007; Flere in Klanjšek 2009).

10 Razprava in sklep

V pričujoči raziskavi smo preučili povprečne vrednosti nekaterih osrednjih elementov podložniške politične kulture v postjugoslovanskih entitetah. Predvideli smo razmeroma visoke ravni povprečnih vrednosti podložniških vrednotnih orientacij, obstoj razlik med vzorci in negativno povezanost podložniške kulture z obema kazalcema družbene razvitosti. Posledično smo ugotavljali tudi pojasnjevalno vrednost modernizacijske teorije v postkomunističnem kontekstu.

Naši rezultati na ravni vrednotne komponente kažejo na obstoj statistično značilnih razlik med obravnavanimi okolji in dajejo podporo modernizacijski teoriji, saj so bile višje vrednosti podložniške kulture praviloma izmerjene v manj razvitih državah. Naši rezultati tako kažejo na ohranitev trenda iz časa bivše Jugoslavije, kjer so manj razvite republike in pokrajine praviloma dosegale višje ravni pri kazalcih podložniške, tradicionalne, avtokratske, nedemokratske politične kulture (Bačević in dr. 2001; Mihailović 1986). Čeprav zaradi narave naše raziskave ugotovljenih korelacij ni mogoče tolmačiti kot vzročno-posledičnost, pa rezultati v pretežni meri dajejo podporo modernizacijski tezi o osrednjem pomenu subjektivnih orientacij za razvoj družbe (Inglehart in Welzel 2007; Lipset 1959; Welzel in dr. 2003).

Kljub ugotovljenim tendencam pa obstajajo tudi nekatera odstopanja. Razmeroma visoke ravni podložniške kulture v NJR Makedoniji gre verjetno pripisati visoki latentni etnični konfliktnosti te družbe in zgodovinski novosti Makedonije, konstituirane kot demokratične in samostojne politične entitete, vsekakor pa to zahteva nadaljnja raziskovanja. Do neke mere je podobno mogoče reči tudi za Kosovo, ki je sicer tudi socioekonomsko najmanj razvito. Naši rezultati bistveno ne odstopajo od nekaterih raziskav, opravljenih po razpadu Jugoslavije. Če jih npr. primerjamo s študijo nekaterih podložniških kazalcev v letu 1992 (Flere in Molnar 1992), vidimo, da sta tudi takrat vzorca iz Kosova in Makedonije povečini dosegala najvišje povprečne vrednosti. Zaznane razlike med Srbijo in Hrvaško so bile majhne, višje vrednosti

14. Ugotovitev, da je Republika srbska po povprečjih podložniške politične kulture praviloma bližje Srbiji kot F BiH, kaže tudi na upravičenost ločene analize obeh entitet BiH.

pa je praviloma dosegala Srbija. Čeprav ne moremo dati dokončne ocene današnjih razmeroma visokih ravni podložniške kulture na Hrvaškem, bi institucionalne teorije to pripisovale odsotnosti radikalnega pretrganja vezi obstoječe politične ureditve s Tuđmanovo avtoritarno ureditvijo. Politično-kulturni pristop bi to izhodišče seveda obrnil: avtoritarna Tuđmanova vlada je bila mogoča ravno zaradi visokih ravni podložniške politične kulture na Hrvaškem. Vsekakor se zdijo verjetne še številne druge hipoteze, tudi zgodovinske. Možno je tudi, da so vojni spopadi v večji meri povzročili porast nekaterih podložniških orientacij na Hrvaškem kot pa v Srbiji. Naši rezultati torej kažejo, da socioekonomska razvitost ne more pojasniti vseh medentitetnih razlik v podložniški kulturi. Zato velja pri pojasnjevanju orientacij upoštevati tudi nekatere druge potencialno pomembne dejavnike. Če to prikažemo z nekaj primeri: nekatere študije kažejo, da etnične manjšine v primerjavi z etničnimi večinami izkazujejo nižje stopnje demokratične politične kulture, zaradi česar je proces demokratizacije v etnično heterogenih državah lahko oviran (Dowley in Silver 2002). Tudi družbene krize (npr. vojni spopadi in konflikti) se izkazujejo kot dejavnik, ki lahko bistveno zavira proces demokratizacije (gl. Horowitz 2003).

Glede na rezultate v zvezi z obema ekonomskima vrednotnima orientacijama je mogoče izpeljati dva sklepa. Ugotovitev, da imajo postjugoslovanske države najvišje povprečne vrednosti pri merah ekonomskega egalitarizma in paternalizma, lahko pomeni, da predvsem »ekonomska kultura« (Tomšič in Rek 2006) izkazuje največjo statičnost in da je komunistična preteklost pustila daljnosežne politično-kulturne posledice tudi na mlajših generacijah. V prihodnje bi veljalo ugotavljati, kateri dejavnik politične socializacije (starši, mediji, šola idr.) so tisti, ki k ohranitvi visokih ravni te dimenzije kulture najbolj prispevajo.

Po drugi strani pa se glede na ugotovitve o nepovezanosti med kazalcema razvitosti ter egalitarizmom in paternalizmom poraja dvom o smiselnosti nadaljnjega zajemanja ter klasificiranja ekonomskega egalitarizma in paternalizma v koncept podložniške politične kulture, še posebej, če vemo, da so npr. prebivalci skandinavskih držav, ki sicer spadajo med ekonomsko najbolj razvite države sveta, visoko na lestvici ekonomskega egalitarizma in vrednot redistribucije (Svallfors 1999). Če predvidevamo, da skandinavski model države blaginje med drugim temelji tudi na egalitaristični orientiranosti prebivalstva, imajo lahko rezultati naše raziskave pomembne implikacije za postjugoslovanske države, tudi za Slovenijo. Tako ne preseneča, da se prebivalstvo na preteklo (in prihodnje?) poskuse nekaterih institucionalnih ukrepov v smeri liberalnega tipa kapitalizma v preučeni okoljih ni in ne bo odzvalo tako, kot bi si želele politične in ekonomske elite, saj takšni ukrepi nimajo vrednotne in politično-kulturne podlage za njihovo »uspešno« izvajanje.

Naše ugotovitve utegnejo imeti tudi pomembne implikacije za nadaljnje približevanje nekaterih postjugoslovanskih držav EU. Če je »sprejemanje evropskih vrednot« eden izmed kriterijev, ki ga predstavniki EU najpogosteje omenjajo pri približevanju nečlanic, potem je jasno, da utegnejo imeti tri najmanj razvite entitete (Kosovo, F BiH in NJR Makedonija) s procesom približevanja še posebej velike težave. Vendar je glede na pomen socioekonomske razvitosti za razvoj demokratičnih vrednot jasno tudi, da

bodo omenjene entitete potrebovale »pomoč« Zahoda. Tukaj velja razmisliti predvsem o gospodarskih investicijah, ki pa morajo nujno, če želijo imeti posledice za politično kulturo prebivalcev, izboljšati življenjske razmere večini prebivalcev najmanj razvitih držav. Ozko usmerjeni korporativni ukrepi, ki bi prinesli dobičke le elitam, bi stanje le poslabšali, saj bi posledično večanje neenakosti in nezadovoljstva pomenilo dodatno naraščanje podložniških, avtoritarnih in nedemokratskih teženj.

Na koncu je treba omeniti še nekatere pomanjkljivosti naše raziskave, ki ne ugotavlja kavnosti med preučeni koncepti, temveč le povezanost med njimi. Prav tako je omejitev uporabljeni vzorec, ki ni bil reprezentativen. Povezanost med elementi politične kulture in socioekonomsko razvitostjo bi zato veljalo v prihodnje preučiti tudi na reprezentativnih vzorcih vseh kulturnih in političnih postjugoslovanskih okolij, tudi v longitudinalnih raziskavah.¹⁵

V naši raziskavi tudi nismo analizirali demokratičnih in participativnih elementov – državljanske politične kulture – niti nevrednotnih komponent politične kulture (politična participacija, občutek politične kompetence, politično zaupanje idr.), zato bi omenjene pomanjkljivosti morale preseči prihodnje raziskave. Postavlja se namreč vprašanje, ali v obravnavanih okoljih obstaja koherentna celota podložniške in demokratične politične kulture na ravni posameznikov. To bi dalo odgovor o pomenu visokih ravni podložniških elementov v nekaterih okoljih – ali so npr. posamezniki z višjimi vrednostmi podložniške politične kulture tudi bolj politično angažirani. Slednje bi namreč lahko pomenilo odmik s poti demokratizacije in ponovno retradicionalizacijo, kar so za čas po razpadu že ugotavljale nekatere študije (Flere in Molnar 1992; Pantić in Pavlović 2009), in posledično krhanje demokracije ravno v najmanj razvitih državah z najbolj podložniško usmerjenim prebivalstvom.

Sklenemo lahko, da so razlike v vrednotni komponenti politične kulture med postjugoslovanskimi okolji v precejšnji meri skladne s predvidevanji teorije modernizacije. Posledično se tudi zdi, da je cilju konsolidacije demokracije v politično-kulturnem pogledu v primerjavi s preostalimi nekdanjimi republikami trenutno najbližje Slovenija in da glede na rezultate dosedanjih analiz zaenkrat ni pričakovati bistvenih sprememb zaznanih trendov.

Literatura

- Adam, Frane, Makarovič, Matej, Rončević, Borut, in Tomšič, Matevž (2005): *The challenges of sustained development: The role of socio-cultural factors in East-Central Europe*. New York, Budimpešta: Central European University Press.
- Agh, Attila (1996): *Political Culture and System Change in Hungary*. V F. Plaser in A. Priber-sky (ur.): *Political Culture in East Central Europe*: 127–148. Aldershot: Avebury. Almond,

15 Vendar pa slednjega v segmentu, ki se nanaša na celoten postjugoslovanski vzorec, npr. raziskavi vrednot WVS in ESS še ne omogočata. V peti val raziskave vrednot WVS (2005–2008) sta bili izmed postjugoslovanskih entitet zajeti le Slovenija in Srbija; zadnji razpoložljivi podatki za vse entitete segajo v četrti val, natančneje v leta 1999–2001, vendar v raziskavo ni bilo vključeno Kosovo. Zadnji primerljivi podatki (brez Kosova) so tako stari že dobro desetletje, zaradi česar jih je nujno treba dopolnjevati z analizami pričujočega tipa.

- Gabriel A., in Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Almond, Gabriel A., in Verba, Sidney (1989): *The Civic Culture Revisited*. New York: Sage Publications.
- Amnå, Erik, Ekman, Tiina, in Almgren, Ellen (2007): *The End of a Distinctive Model of Democracy? Country-diverse Orientations among Young Adult Scandinavians*. *Scandinavian Political Studies*, 30 (1): 61–86.
- Bačević, Liljana J., in dr. (1991): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Barry, Brian (1988): *Sociologists, Economists, and Democracy*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Bashkirova, Elena (2002): *Political Participation in Central and Eastern Europe. Results of the 1999 European Values Surveys*. V D. Fuchs in dr. (ur.): *Burger und Demokratie in Ost und West*: 319–332. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Bernik, Ivan (1997): *Dvojno odčaranje: sedem socioloških razprav o nastajanju postsocialističnih družb* (Zbirka Znanstvena knjižnica, 23). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Bernik, Ivan, in Malnar, Brina (2003): *Political culture in post-communist Europe: radical cultural change or adaptation on the basis of old cultural patterns?* V D. Pollack in dr. (ur.): *Political culture in post-communist Europe. Attitudes in new democracies*: 181–205. Aldershot: Ashgate.
- Bideleux, Robert (2007): *„Making democracy work“ in the eastern half of Europe: Explaining and conceptualising divergent trajectories of post-communist democratisation*. *Perspectives on European Politics and Society*, 8 (2): 109–130.
- Bjørnskov, Christian (2007): *Determinants of generalized trust: A cross-country comparison*. *Public Choice*, 130 (1–2): 1–21.
- Burton, Brian K., Farh, Jiing-Lih, Hegarty, Harvey W. (2000): *A Cross-cultural Comparison of Corporate Social Responsibility Orientation: Hong Kong vs. United States Students*. *Teaching Business Ethics*, 4: 151–167.
- Dalton, Russell J. (2000): *Citizen Attitudes and Political Behavior*. *Comparative Political Studies*, 33 (67): 912–940.
- Dalton, Russell J. (2006): *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies* (4th ed.). Washington DC: CQ Press.
- Darley, William K., in Johnson, Denise M. (1993): *Cross-National Comparison of Consumer Attitudes Toward Consumerism in Four Developing Countries*. *The Journal of Consumer Affairs*, 27 (1): 37–54.
- Diamond, Larry (ur.) (1994): *Political culture and democracy in developing countries: textbook edition*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- DeJong, Gordon, Faulkner, Joseph, Warland, Rex (1976): *Dimensions of Religiosity Reconsidered*. *Social Forces*, 54: 866–889.
- Dowley, Kathleen M., in Silver, Brian D. (2002): *Social Capital, Ethnicity and Support for Democracy in the Post-Communist States*. *Europe-Asia Studies*, 54 (4): 505–527.
- Dyker, David A. (1979): *Yugoslavia: Unity out of Diversity?* V A. Brown in J. Gray (ur.): *Political Culture and Political Change in Communist States*: 66–100 (2nd edition). London: Macmillan.

- Fails, Matthew D., in Pierce, Heather, N. (2010): Changing Mass Attitudes and Democratic Deepening. *Political Research Quarterly*, 63 (1): 174–187.
- Fink - Hafner, Danica, in Haček, Miro (ur.) (2001): Demokratični prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Fink - Hafner, Danica, in Kropivnik, Samo (2006): Politična udeležba v posocializmu: med deformirano modernostjo, novo modernizacijo in postmodernostjo. *Družboslovne razprave*, 22 (51): 55–72.
- Flere, Sergej, in Molnar, Aleksandar (1992): Avtoritarizem, etnocentrizem in retradicionalizacija. *Družboslovne razprave*, 9 (13): 5–14.
- Flere, Sergej (2003): Blind alleys in ethnic essentialist explanations of the downfall of the former Yugoslavia. *Critical sociology*, 29 (3): 237–256.
- Flere, Sergej, in Lavrič, Miran (2007): Operationalizing the civil religion concept at a cross-cultural level. *Journal for the scientific study of religion*, 46 (4): 595–604.
- Flere, Sergej, in Lavrič, Miran (2008): On the validity of cross-cultural social studies using student samples. *Field methods*, 20 (4): 399–412.
- Flere, Sergej, in Klanjšek, Rudi (2009): Cross-cultural insight into the association between religiousness and authoritarianism. *Archiv für Religionspsychologie*, 31 (2): 177–190.
- Forgas, Joseph P., in dr. (1977): The Cognitive Representation of Political Personalities. *International Journal of Psychology*, 12: 19–30.
- Fuchs, Dieter, in Klingemann, Hans-Dieter (2006): Democratic communities in Europe. A comparison between East and West. V H.-D. Klingemann in dr. (ur.): *Democratic Consolidation in Eastern Europe: Identity, Values and Culture*: 25–66. Oxford: Oxford University Press.
- Funke, Friedrich (2005): The Dimensionality of Right-Wing Authoritarianism: Lessons from the Dilemma between Theory and Measurement. *Political Psychology*, 26 (2): 195–218.
- Goehring, Jeannette (ur.) (2008): *Nations in transit 2008: Democratization from Central Europe to Eurasia*. New York, Washington, Budimpešta: Freedom House.
- Golubović, Zagorka (2004): Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture. V D. Vujadinović in dr. (ur.): *Između autoritarizma i demokratije*: Srbija, Crna Gora, Hrvatska: 233–246. Beograd: CEDET, Podgorica: CEDEM, Zagreb: CTCSSR, 2002–2004.
- Halman, Loek, C. J. M. (2007): Political values. V R. J. Dalton in H. D. Klingemann (ur.): *The Oxford Handbook of Political Behavior*: 305–323. Oxford: Oxford University Press.
- Haus, Charles (2005): *Comparative Politics: Domestic Responses to Global Challenges* (4th ed.). New York: Wadsworth Publishing.
- Hoellinger, Franz, in Smith, Timothy B. (2002): Religion and Esotericism among Students: A Cross-Cultural Comparative Study. *Journal of Contemporary Religion*, 17 (2): 229–249.
- Hofstede, Geert (1980): *Culture's Consequences: International Differences in Work-related Values*. London: Sage.
- Horowitz, Shale (2003): Sources of Post-communist Democratization: Economic Structure, Political Culture, War, and Political Institutions. *Nationalities Papers*, 31 (2): 119–137.
- Huntington, Samuel P. (1993): *The third wave: democratization in the late twentieth century*. Norman, London: University of Oklahoma Press.
- Iglič, Hajdeja (2004): Dejavniki nizke stopnje zaupanja v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, 20 (46/47): 149–175.

- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, Chichester: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (2002): *Cultural Cleavages in the European Union: Modernization and Cultural Persistence*. V D. Fuchs in dr. (ur.): *Bürger und Demokratie in Ost und West*: 73–84. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Inglehart, Ronald (2006): *East European Value Systems in Global Perspective*. V H.D. Klingemann in dr. (ur.): *Democratic Consolidation in Eastern Europe: Identity, Values and Culture*: 67–84. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, Ronald, in Baker, Wayne E. (2000): *Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values*. *American Sociological Review* 65 (1): 19–51.
- Inglehart, Ronald, in Welzel, Christian (2007): *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Inkeles, Alex, in Smith, David H. (1974): *Becoming Modern*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jackman, Robert W., in Miller, Ross A. (1996): *The Poverty of Political Culture*. *American Journal of Political Science* 40 (3): 697–716.
- Jacobs, Jörg, Müller, Olaf, in Pickel, Gert (2003): *Persistence of democracies in Central and Eastern Europe: Consolidation, stability and people's power of resisting*. V D. Pollack in dr. (ur.): *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*: 91–114. Aldershot, England: Ashgate Publishing Ltd.
- Janmaat, Jan G. (2006): *Civic Culture in Western and Eastern Europe*. *European Journal of Sociology*, 47: 363–393.
- Južnič, Stane (1989): *Politična kultura*. 2., prenovljena in dopolnjena izd. Maribor: Obzorja.
- Klingemann, Hans-Dieter, Fuchs, Dieter, in Zielonka, Jan (ur.) (2006): *Bürger und Demokratie in Ost und West – Einleitende Bemerkungen*. V H.-D. Klingemann in dr. (ur.): *Democracy and political culture in Eastern Europe*: 9–26. London, New York: Routledge.
- Kolenc, Janez (2002): *Politična kultura na prehodu v demokracijo: (primer Slovenije)*. Ljubljana: i2.
- Lazić, Mladen, in Cvejić, Slobodan (2007): *Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia*. *International Journal of Sociology* 37 (3): 54–74.
- Lipset, Seymour M. (1959): *Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy*. *American Political Science Review*, 53: 69–105.
- Lukšič, Igor (2006): *Politična kultura: političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Makarovič, Jan (2004): *Zaupanje: odprtost kot zdravilo in kot strup*. *Teorija in praksa*, 41 (1/2): 377–386.
- McClenon, James (1993): *Surveys of Anomalous Experience in Chinese, Japanese, and American Samples*. *Sociology of Religion*, 54 (3): 295–302.
- Mihailović, Srečko (1986): *Odnos omladine prema politici*. V S. Vrcan (ur.): *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarne analize rezultata istraživanja*. Beograd: Centar za istraživačku, dokumentacionu i istraživačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ.
- Mihelj, Vlado (2002): *Mladina 2000: slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*. [Ljubljana]: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad Republike Slovenije za mladino, [Maribor]: Aristej, 2002.

- Miheljak, Vlado (2006): Slovenia in Central Europe: merely meteorological or a value kinship? V H.-D. Klingemann in dr. (ur.): Democracy and political culture in Eastern Europe: 119–147. London, New York: Routledge.
- Miljević, Milan, in Poplašen, Nikola (1991): Politička kultura in medunacionalni odnosi. V L. Bačević in dr. (ur.): Jugoslavija na kriznoj prekretnici: 77–96. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje.
- Newton, Kenneth (2007): Social and Political trust. V R. J. Dalton in H.-D. Klingemann (ur.): The Oxford handbook of political behavior: 342–361. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Novak, Bogomir (1996): Political culture and Democracy in Slovenia. The School Field, 7 (1/2): 74–85.
- Pantić, Dragomir (1988): Politička kultura i članstvo SKJ. V V. Falatov in (ur.): Tito – partija: 489–509. Beograd: Memorijalni centar »Josip Broz Tito«: Narodna knjiga.
- Pantić, Dragomir (1998): Politička kultura i vrednosti. V D. Pantić (ur.): Fragmenti političke kulture: 38–79. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politološka istraživanja i javno mnenje.
- Pantić, Dragomir, in Pavlović, Zoran (2009): Political culture of voters in Serbia. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Plasser, Fritz, in Ulram, Peter (1996): Measuring Political Culture in East Central Europe. Political Trust and System Support. V F. Plaser in A. Pribersky (ur.): Political Culture in East Central Europe: 3–34. Aldershot: Avebury.
- Popović, Mihailo, in dr. (1977): Društveni slojevi i društvena svest. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja.
- Pribersky, Andreas (1996): The Symbolic Dimension. Political Anthropology and the Analysis of ECE Political Cultures. Political Culture and System Change in Hungary. V F. Plaser in A. Pribersky (ur.): Political Culture in East Central Europe: 51–60. Aldershot: Avebury. London, New York: Routledge.
- Przeworski, Adam (1991): Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D., Leonardi, Robert, in Nanetti, Raffaella Y. (1993): Making democracy work: civic traditions in modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
- Radin, Furio (1986): Vrijednosti jugoslavske omladine. V S. Vrcan (ur.): Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarne analiza rezultata istraživanja: 55–75. Beograd: Centar za istraživačku, dokumentacionu i istraživačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ.
- Ramet, Sabrina P. (2002): Balkan Babel: The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milošević. Boulder, Oxford: Westview.
- Rizman, Rudi (2002): Teoretična razumevanja tranzicije k demokraciji. Teorija in praksa, 39 (2): 137–154.
- Reynolds, Nina L., Antonis, Simintiras C., Diamantopoulos, Adamantios D. (2000): Homogeneous Samples in Cross-national Research. Marketing in the New Millenium. Swansea: European Business Management School. Dostopno prek <http://www.swan.ac.uk/sbe/research/working%20papers/EBMS%202000%2011.pdf> (5. 3. 2008).
- Rohrschneider, Robert (2003): Learning Democracy: Do Democratic Values Adjust to New Institutions. V D. Polack in dr. (ur.): Political culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies: 74–70. Aldershot: Ashgate.

- Rose, Richard, Mishler, William, in Haerpfer, Christian (1996): *Democracy and its alternatives: understanding post-communist societies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Rose, Richard, in Munro, Neil (2003): *Elections and Parties in New European Democracies*. Washington, D. C.: CQ Press, A Division of Congressional Quarterly.
- Rose, Richard, Shin, Doh, C. (2001): Democratization backwards: the problem of third-wave democracies. *British Journal of Political Science* (31): 331–354.
- Rosenberg, Mark (1956): Misanthropy and political ideology. *American Sociological Review*, 21: 690–695.
- Rot, Nikola, in Havelka, Mladen (1973): Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine. Beograd: Institut za psihologiju in Institut društvenih nauka.
- Rupnik, Jacques (1999): The Postcommunist Divide. *Journal of Democracy*, (10) 1: 57–62.
- Schedler, Andreas (2001): Measuring Democratic Consolidation. *Studies in Comparative International Development*, 36 (1): 66–92.
- Schwartz, Shalom H. (1999): A theory of Cultural Values and Some Implications for Work. *Applied Psychology: An International Review*, 48 (1): 23–47.
- Sears, David (1986): College Sophomores in the Laboratory: Influences of a Narrow Database on Social Psychology's View of Human Nature. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51: 515–530.
- Soares, Ana Maria (2004): The influence of culture on consumers: Exploratory and risk taking behaviour. Escola de Economia e Gestão, Universidade do Minho. Dostopno prek http://repositorium.sdum.uminho.pt/bitstream/1822/4839/1/Tese_Mar%C3%A7o.pdf (10. 6. 2010).
- Stevanović, Branislav (2006): Some Characteristics of Value Systems in Three Balkan States. *Facta Universitatis (Series: Philosophy, Sociology and Psychology)*, 5 (1): 17–34.
- Svallfors, Stefan (1999): Political Trust and Attitudes Towards Redistribution. A Comparison of Sweden and Norway. *European Societies*, 1 (2): 241–268.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A sociological theory*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Šiber, Ivan (1998): Autoritarna ličnost, politički svjetonazor i stranačka preferencija, 35 (4): 193–209.
- Šram, Zlatko (2007): Socijalni konzervativizam i stranačke preferencije: slučaj Srbije. *Politička misao*, 44 (4): 117–132.
- Thompson, Michael, Ellis, Richard, in Wildavsky, Aaron (1992): Political Cultures. V M. Hawkesworth in M. Kogan (ur.): *Routledge Encyclopedia of Government and Politics*: 507–519. London, New York: Routledge & Kegan Paul.
- Tomšič, Matevž (2002): *Politična stabilnost v novih demokracijah*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tomšič, Matevž, in Rek, Mateja (2006): Kulturni vidiki ekonomskega in političnega razvoja: stare in nove članice EU v primerjalni perspektivi. *Organizacija*, 36 (1): 28–34.
- United Nations Development Programme (2009): *Human Development Report 2009. Overcoming barriers: Human mobility and development*. New York: Palgrave Macmillan.
- Uslaner, Eric M. (2003a): Trust and civic engagement in East and West. V G. Badescu in E. Uslaner (ur.): *Social Capital and the Transition to Democracy*: 81–94. London: Routledge.
- Uslaner, Eric M. (2003b): Trust, Democracy and Governance: Can Government Policies Influence Generalized Trust? V M. Hooghe in D. Stolle (ur.): *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, 171–190. New York, Palgrave.

- Van de Vijver, Fons, in Leung, Kwok (1997): *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Vasović, Mirjana (1991): Vrednosna opredeljenja Jugoslovena. V L. Bačević in dr. (ur.): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*: 116–166. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje.
- Vassilev, Rossen (1999): *Modernization Theory Revisited: The Case of Bulgaria*. *East European Politics & Societies*, 13 (3): 566–599.
- Vihalemm, Triin, in Kalmus, Veronika (2008): *Mental Structures in Transition Culture: Differentiating Patterns of Identities and Values in Estonia*.
- Vrcan, Srđan (ur.) (1986): *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarne analiza rezultata istraživanja*. Beograd: Centar za istraživačku, dokumentacionu i istraživačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ.
- Vujić, Vladimir (2001): *Politička kultura demokracije*. Osijek, Zagreb, Split: Panliber.
- Weber, Max (1921/1972): *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Welzel, Christian (2002): *International Journal of Comparative Sociology*, 43 (3–5): 317–349.
- Welzel, Christian (2007): *Are Levels of Democracy Affected by Mass Attitudes? Testing Attainment and Sustainment Effects on Democracy*. *International Political Science Review*, 28 (4): 397–424.
- Welzel, Christian, Inglehart, Ronald, in Klingemann, Hans-Dieter (2003): *The theory of human development: A cross-cultural analysis*. *European Journal of Political Research*, 42 (3): 341–379.
- Županov, Josip (1970): *Egalitarizam i industrializam*. *Sociologija*, 12: 5–45.
- Županov, Josip (1983): *Znanje, društveni sistem i klasni interes*. *Naše teme*, 27: 1048–1054.

Spletni viri

CIA Fact Book. Dostopno prek: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.htm> (21. 3. 2010).

Naslov avtorjev:

asist. Andrej Kirbiš

Univerza v Mariboru
Filozofska fakulteta
Koroška cesta 160, 2000 Maribor
e-mail: andrej.kirbis@uni-mb.si

prof. Sergej Flere

Univerza v Mariboru
Filozofska fakulteta
Koroška cesta 160, 2000 Maribor
e-mail: sergej.flere@uni-mb.si

Katja Pesjak

Starševstvo v reorganiziranih družinah v Sloveniji

POVZETEK: Članek obravnava dinamiko odnosov med biološkimi starši in otroki ter med socialnimi starši in otroki z vidika vsakdanjega življenja v reorganiziranih družinah v Sloveniji. Glavni cilj je bil s pomočjo osebnih intervjujev odgovoriti na tri vprašanja: ali se in kako se redefinirajo odnosi med biološkimi starši in otroki v reorganiziranih družinah, kako biološki starši dojemajo odnose med novimi partnerji in otroki ter kako socialni starši dojemajo odnose med njimi in partnerjevimi otroki. Odnosi med biološkimi starši in otroki se preoblikujejo v kontekstu oblikovanja novih partnerstev. Dojemanja odnosov med socialnimi starši in otroki ter elementov oblikovanja odnosov izhajajo iz življenja v enostarševski in reorganizirani družini ter iz izkušenj starševstva v nuklearni družini. Dojemanja socialnih staršev se vežejo na predpostavke vloge socialnega starša oz. na predpostavke spola.

KLJUČNE BESEDE: biološko starševstvo, socialno starševstvo, determinante oblikovanja odnosov med starši in otroki, dojemanje odnosov med socialnimi starši in otroki

1 Uvod

V članku so analizirane zbrane zgodbe parov, ki živijo v reorganiziranih družinah. Analiza intervjujev je bila usmerjena v razkrivanje dinamike odnosov med biološkimi starši in otroki ter med socialnimi starši in otroki oz. natančneje v prepoznavanje temeljev preoblikovanja odnosov med biološkimi starši in otroki v reorganiziranih družinah, prepoznavanje elementov oblikovanja dojemanj odnosa med socialnimi starši in otroki, na elemente oblikovanja teh odnosov ter na dinamiko oblikovanja odnosov med socialnimi starši in otroki.

Reorganizirane družine so življenjske skupnosti, kjer ima vsaj ena odrasla oseba otroka iz prejšnje partnerske zveze. Novi/-a partner/-ka ima v tej družinski obliki vlogo socialnega starša, in sicer v razmerju do otroka iz partnerkine/partnerjeve pretekle zveze (Ganong in Coleman 2004). Glede na pomanjkanje raziskav o reorganiziranih družinskih oblikah¹ v Sloveniji članek v kontekstu poznomodernih družbenih spre-

1. V prispevku uporabljam izraz reorganizirana družina in posledično tudi izraze, kot so reorganizirana družinska struktura, oblika ipd.

memb (upadanje števila porok, povečevanje števila razvez zakonskih zvez in ločitev² itd.) prinaša nova spoznanja o prepoznavanju in razumevanju pluralnosti dinamik vsakdanjih družinskih potekov v Sloveniji.

Pozna modernost ne pomeni revolucionarnega predružačenja vzorcev preteklega moderne obdobja, ampak gre za kombinacijo procesov v poznomoderni družbi, ki predstavljajo kontinuiteto in diskontinuiteto z moderno družbo (Švab 2001). Pojavljajo se kvalitativno novi pojavi z drugačnim obsegom in novo intenziteto (Giddens 1990). Poznomoderna družba s svojo dimenzijo eksplicitno izražene tveganja, pomenom trga, zaposlovanja in izobrazbe, intenzivirano časovno dinamiko, organizacijo in načrtovanjem znotraj družinskih skupnosti, detradicionalizacijo, individualizacijo in procesom globalizacije v vsakdanje življenje vnaša nove dimenzije, ki zahtevajo nove prilagoditvene strategije (Beck in dr. 1994). Omenjene spremembe na sistemski ravni se v mikrosferi vsakdanjega življenja med drugim zrcalijo kot spremembe v zasebnosti in družinah (pluralne družinske oblike, pluralizacija družinskih življenjskih potekov, spremenjene ideologije družinskega življenja) ali, povedano drugače, v modernosti je za zagotavljanje družbene funkcionalnosti družine zadostoval en družbeno legitim družinski model, tj. jedrna družina, danes pa funkcionalnost legitimno zagotavljajo heterogene družinske oblike (Švab 2001). V poznomoderni družbi se oblikuje neke vrste *pogajalska družina* (Beck 1992), družinske oblike in načini vsakdanjega družinskega življenja pa se preoblikujejo in redefinirajo glede na družbeno-kulturni kontekst, ideologije, posameznikova izkustva ipd. Obenem je družinsko življenje – kot tudi predstave o njem – produkt družbene konstrukcije (Arendell 1997a).

Zato v članku izhajam iz socialno-konstruktivistične perspektive, ki družinsko življenje razlaga kot spremenljivo. S ciljem obravnavati starševstvo v reorganiziranih družinah v Sloveniji pa izhajam iz predpostavke, da vsakdanje družinsko življenje v reorganiziranih družinah temelji na drugačnih osnovah kot v nuklearnih družinah. Razlikovanje ne izvira iz družinske oblike, ampak predvsem iz še vedno obstoječe ideologije nuklearne družine, ki jo podpirata ideologija biološkega starševstva oz. družbeno-kulturni pomen vloge materinstva kot temeljnega konstitutivnega elementa modela nuklearne družine (Arendell 1997b; Oakley 2000; Švab 2002). Ideologija nuklearne družine je utemeljena v favoriziranju biološkega starševstva ter razumevanju razmerja med materjo in otrokom kot primarnega in ekskluzivnega, medtem ko je očetovska vloga razumljena kot podporna in asistentska oz. dopolnilna (Švab 2001). Družbeno-kulturno predstavljanje socialnih staršev pa je sinteza mitov, stereotipov in ideološke usmerjenosti k pomembnosti biološkega starševstva, s tem pa se socialno starševstvo prek medijev in literature družbeno oblikuje, ohranja ter reproducira. V pravljičah, literaturi z vsebino za odrasle, časopisih in filmih so socialni starši in otroci predstavljeni na način, ki stigmatizira (Claxton-Oldfield 2000; Claxton-Oldfield in

2. SSKJ *razvezo* interpretira kot pravni izraz za prenehanje pravnega razmerja. (SSKJ IV, 1991: 425) *Ločitev* je oznaka, uporabljena v cerkvenem pravu, ko zakonca pretrgata zakonsko skupnost (SSKJ II, 1975 : 629 – 630). V prispevku uporabljam izraz *razveza* za prekinitev zakonske zveze, *ločitev* pa za prekinitev razmerja oz. kohabitacije.

dr. 2002). Literarna konstrukcija biološkega in socialnega starševstva se najpogosteje odvija v kontekstu oblikovanja naravnosti biološkega starševstva in stigmatizacije socialnega starševstva. Literatura je v funkciji ideološkega orodja, ki reproducira in utrjuje ideologijo nuklearne družine, novodobne priredbe klasičnih literarnih pravljic pa so deloma poizkus denaturalizacije nuklearne družine. Pravljica Pripoved o jabolku³ je predelava Sneguljčice in govori o jabolku kot simbolu naklonjenosti in ljubezni med socialno materjo in deklico. Deklica s strahom ugrizne v jabolko, saj je prepričana, da je strupeno, ker ji ga ponudi socialna mati, in se skoraj zaduši, ker ga zaradi panike ne uspe pogoltniti. Ko se ponovno zave, še enkrat zagrizne v jabolko in ugotovi, da je sladko in sočno. Zgodba govori o ljubeči vezi med socialno materjo in njeno pastorko ter s tem nakaže težnjo po dekonstrukciji monopola bioloških staršev nad konceptom starševske ljubezni (Burcar 2009).

Diskriminatorno obravnavanje reorganiziranih družin ne poteka le na simbolni ravni, temveč je prisotno tudi v političnem oz. zakonodajnem kontekstu, kjer v okviru formalnopravne definicije družine⁴ proces družinske pluralizacije ni realiziran. Kot subjekt politike se ohranja družina, in ne posameznik, koncept družinske pluralnosti pa ne zajema vseh oblik in načinov družinskega življenja. S temeljno konceptualizacijo družine kot nuklearne oblike reorganizirane družine niso subjekt družinske politike in družinskega prava, posledično pa ostajajo brez pravne zaščite, zato so pravice in dolžnosti med člani reorganiziranih družin dogovorjene, ne pa tudi pravno opredeljene (Švab 2003).

Prav zaradi diskriminacije reorganiziranih družin kot drugačnih zaradi socialne dimenzije starševstva je dinamika vsakdanjega življenja reorganiziranih družin drugačna od dinamike vsakdanjega življenja v nuklearnih družinah (Ganong in Coleman 2004; Stewart 2007). V tem kontekstu vidim tudi pomembnost raziskovanja tega pojava. Raziskovanje in analiziranje reorganiziranih družin je pomembno zaradi pojava samega, zaradi pomanjkanja informacij o specifičnosti pojava in, nenazadnje, zaradi pomanjkanja praktičnih smernic delovanja v družbi (oblikovanje skupin za samopomoč, podporne strokovne službe, poznavanje tematike in svetovanje ipd.).

2 Starševstvo v reorganiziranih družinah

Statistični podatki za tujino navajajo, da je najpogostejši tip reorganizirane družine materinska reorganizirana družina s socialnim očetom⁵ (Ganong in Coleman 2004; Stewart 2007). Podatkov za slovenski prostor ni, saj so reorganizirane družine v Sloveniji praktično neraziskane, kljub temu da število tovrstnih družinskih oblik narašča (Čačinovič Vogrinčič 1995; Filipčič 2002). Analize longitudinalnih raziskav s področja odnosov med materami in otroki v materinskih reorganiziranih družinah

3. Emma Donoghue: *The Tale of the Apple* (Burcar 2009).

4. Uvodne določbe, 2. člen: »Družina je življenjska skupnost staršev in otrok, ki zaradi koristi otrok uživa posebno varstvo« (Zupančič in Novak 2008).

5. Materinska reorganizirana družina s socialnim očetom je družina, v kateri živi biološka mati z otrokom in novim partnerjem, ki je otrokov socialni oče (Ganong in Coleman 2004).

skladno navajajo, da je materinstvo oteženo v začetkih oblikovanja reorganizirane družine, po začetnem prilagoditvenem obdobju pa sta posredovanje pravil in nadzor primerljiva z vzgojo v nuklearnih družinah. Kljub temu da različne raziskave navajajo različne podatke o stilih materinstva, so si enotne, da prehod v reorganizirano družino spremeni odnos med materjo in otrokom (Bray in Berger 1993; Thomson in dr. 2001). V začetnem obdobju oblikovanja reorganizirane družine je namreč žensko dojemanje njene vloge razdeljeno. Je mati in je partnerka, in ti dve vlogi nista komplementarni, predvsem pa izstopa časovna determinanta, saj je ženska v vlogi matere dlje kot v novem partnerskem odnosu. Stewartova (2007) pravi, da gre za anomalijo reorganizirane družine, ker se starševski odnos oblikuje pred partnerskim, in posledično se matere v reorganiziranih družinah najpogosteje vidijo kot zaščitnice svojih otrok. Weaverjeva in Colemanova (2005) sta v svoji raziskavi o rezidenčnih bioloških materah identificirali štiri dimenzije materinske vloge, ki se pogosto kažejo v reorganiziranih družinah: nadzorovanje, branjenje, mediacija in interpretacija. Kot nadzornica mati nadzoruje količino stikov med socialnim očetom in otrokom, branjenje se navezuje na zagotavljanje varnosti, pravičnosti in dobrobiti otroku, matere kot mediatorke skušajo preprečevati morebitne konflikte med otrokom in novim partnerjem, rešujejo manifestne konflikte ter urejajo situacije po konfliktih; zadnja, interpretativna dimenzija materinske vloge pa ima pojasnjevalni in izobraževalni namen, ko matere skušajo nove partnerje poučiti o otrocih oz. otrokom razložiti partnerjevo vedenje.

Študije o nerezidenčnih bioloških starših⁶ se večinoma osredotočajo na pogostost stikov in izvajanje finančnih obveznosti do otrok. Malo je znanega o tem, v kolikšni meri nerezidenčni biološki starši ostajajo otrokovi ožji družinski člani. Analiza (Stewart 1999) je pokazala, da spol nerezidenčnih bioloških staršev ni determinanta vključevanja v odnose z otroki. Vpletenost nerezidenčnih bioloških staršev obeh spolov je skorajda enaka. Nerezidenčne biološke matere sicer pogosteje navezujejo stike prek medijev (telefon, internet), pogostost osebnih srečanj nerezidenčnih bioloških staršev obeh spolov pa variira zanemarljivo (Stewart 1999, 2001). Za oba biološka starša velja, da na različne načine preoblikujeta odnos do otroka. Razloge za razlike v intenzivnosti vpletanja nerezidenčnih bioloških staršev v odnose z otroki je torej smiselno iskati kje drugje, ne pa v spolnih značilnostih staršev. Najpogosteje se vežejo na vlogo oz. status nerezidenčnosti (Smart in Neale 1999).

Pri oblikovanju in ohranjanju odnosov med nerezidenčnimi biološkimi starši in otroki so pomembni pogostost druženja, trajanje druženja in kakovost skupnega preživljanja časa. Dejavniki, ki ovirajo nerezidenčne biološke starše pri izgradnji in ohranjanju odnosa z otrokom, so čustvena prizadetost, zavračanje in očitki s strani otroka, rezidenčnega biološkega starša in socialnega starša ter doživljanje sebe v vlogi starša kot nekompetentnega. Poleg naštetega so stiki pogojeni tudi s strukturnimi

6. Status rezidenčnosti se v kontekstu reorganizirane družinske oblike veže na enoto gospodinjstva. Rezidenčne osebe so družinski člani v reorganizirani družini, ki bivajo v enoti gospodinjstva. Nerezidenčne osebe so družinski člani, ki v enoto gospodinjstva prihajajo po dogovoru ali pa fizično sploh niso prisotni v gospodinjstvu (Ganong in Coleman 2004).

ovirami, kot so čas, prostor, ekonomsko stanje, izobrazba ipd. (Ganong in Coleman 2004; Stewart 1999).

Za ameriški in evropski kulturni prostor velja, da je skladno z nizkim deležem nerezidenčnih bioloških mater, ki pa se v zadnjem desetletju povečuje, delež nerezidenčnih bioloških očetov prevladujoč (Stewart 2007). V Sloveniji je v letu 2004 delež dodelitve otrok po razvezi materam (rezidenčne matere) prvič padel pod 50, kar se je kontinuirano ohranjalo do leta 2008. Ob razvezi je skrbništvo nad otroki dobilo manj kot 50 % mater. Delež moških skrbnikov (rezidenčni očetje) je najvišjo vrednost dosegel leta 2001, ko je bilo 125 (5,5 %) razvez, v katerih so skrbništvo nad otroki dobili očetje (SURS 2010a). Nerezidenčni biološki očetje so pogosto tarča očitkov rezidenčnih bioloških mater, da so neodgovorni in da v času stikov ne opravljajo vzgojne starševske dimenzije. Podatki kažejo, da približno polovica otrok ločenih staršev popolnoma izgubi stik z nerezidenčnimi biološkimi očetmi, četrtina pa jih stike ohranja vsaj enkrat tedensko (Ganong in Coleman 2004; Stewart 1999). Sicer pa so odnosi med nerezidenčnimi biološkimi očetmi in otroki najpomembneje pogojeni z dojemanjem in izvajanjem očetovske vloge v nuklearni družini. Očetje, ki so se že pred prekinitev partnerskega razmerja aktivno vključevali v družinsko življenje in očetovstvo, tudi po prekinitvi partnerskega razmerja ohranjajo pogoste stike z otroki (Stone in McKenry 1998; Cooksey in Craig 1998).

Najpogostejše raziskovan odnos v raziskovanju reorganiziranih družin je odnos med socialnim staršem in otrokom; ta odnos ima po mnenju mnogih avtorjev ključen vpliv na življenje v reorganiziranih družinah (Berg 2003; DeLongis in Preece 2002; Ganong in dr. 1999). Socialni starš vstopa v že obstoječi sistem, kjer prevladujeta biološki starš in otrok, ki imata skupno družinsko zgodovino in izkušnjo življenja v enostarševski družini (Stewart 2007). Socialni starši so pod vplivom družbenih in družinskih zahtev ter pričakovanj, institucionalnih smernic delovanj in vedenj je malo, zaradi desetletja dolge prevlade modela nuklearne družine⁷ pa se zahteve, pričakovanja in smernice največkrat orientirajo po nuklearnih življenjskih skupnostih. Vloga socialnega starša v reorganizirani družini zahteva različna udejstvovanja tudi glede na spol socialnega starša, in ne le različna udejstvovanja glede na vlogo socialnega starša per se (Cohen in Fowers 2004; Doodson in Morley 2006; Fine in dr. 1997; Hofferth in Anderson 2003). Večina rezidenčnih socialnih staršev je moških, kar pomeni, da živijo skupaj s partnerko in njenimi otroki, za socialne matere pa velja, da jih je le 10 % rezidenčnih, 90 % pa nerezidenčnih (Doodson in Morley 2006; Weaver in Coleman 2005). Tudi one se soočajo, tako kot socialni očetje, z nejasnimi družbenimi in individualnimi pričakovanji ter s prešibko družbeno in institucionalno podporo. Ena redkih jasnih stalnic v vlogi socialne matere je, da si ženske ne želijo vloge »zlobne mačehe«, ki se socialnim materam – zgodovinsko gledano – stereotipno lepijo (Weaver in Coleman

7. Petdeseta leta prejšnjega stoletja kot zlata doba družine so nudila dolgotrajno družbeno stabilnost. Kasnejše fragmentiranje družin in družinskega življenja je imelo pomemben vpliv na družbeno-kulturni kontekst (ideje o zatonu institucije družine, poudarjanje materinstva in družinskosti ipd.) (Cheal 2002).

2005). Poleg tega je pri socialnem starševstvu pomemben dejavnik družbena vloga materinstva, ki je pripisana ženskemu spolu in ki socialne matere intenzivno določa v njihovem delovanju, obnašanju in pričakovanjih (Dainton 1993; Doodson in Morley 2006; Weaver in Coleman 2005). Socialne matere svojo identiteto socialnega starša oblikujejo predvsem okrog mita o zlobni mačehi in o brezpogojni, takojšnji ljubezni do partnerjevih otrok (Dainton 1993). Sicer pa osebna pričakovanja o vlogi socialne matere – podobno kot pri moških – variirajo glede na čas, ki ga socialne matere preživljajo z otroki, starost otrok, trajanje zveze in glede na to, ali ima ženska biološke otroke (Weaver in Coleman 2005).

Vloga socialnega starša je, tako kot institucija reorganizirane družine nasploh, institucionalno nedoločena in družbeno-kulturno nepodprta. Njene temeljne značilnosti so nedorečenost, prepletanje z drugimi vlogami in posledično konflikti med različnimi vlogami (Ganong in Coleman 2004; Stewart 2007).

3 Metoda

3.1 Besedila

Empirično gradivo članka je 30 polstrukturiranih poglobljenih intervjujev. Sodelujoči akterji so bili pari v reorganiziranih družinah. Ker so v kontekstu elementov vsakdanjega družinskega življenja dojemanja in prakse raznovrstne, so bili intervjuji izvedeni ločeno, z vsakim partnerjem posebej. Izhajajoč iz družbeno-kulturne orientacije do družinskega življenja (prevlada in favoriziranje modela nuklearne družine), je bila tako zagotovljena optimalna raven verodostojnosti pridobljenih podatkov tako s strani bioloških kot s strani socialnih staršev. Namreč, prvi intervju je par opravil skupaj, socialni oče pa je še isti dan po telefonu spremenil nekaj izjav o odnosu s partnerkinim otrokom. Zato so bili v nadaljevanju vsi intervjuji opravljeni z vsakim partnerjem posebej. Intervjuji so se nanašali na vprašanja o odnosih med biološkimi starši in otroki ter med socialnimi starši in otroki, na vprašanja o oblikovanju in dinamiki odnosov ter vprašanja o dojemanju odnosov pri bioloških in socialnih starših. Različna dojemanja, ki izvirajo iz neenotnih družinskih zgodovín, so namreč eden od morebitnih virov konfliktov v reorganiziranih družinah.

3.2 Vzorčenje

Sodelujoče v raziskavi, intervjuvance in intervjuvanke, sem poiskala v lastni neformalni socialni mreži. Nato sem s ciljem zagotavljanja večje verjetnosti heterogenosti vzorca z metodo snežne kepe vzorec razširila na 30 enot. V intervjujih je sodelovalo 15 bioloških staršev in 15 socialnih staršev. 11 oseb je bilo rezidenčnih bioloških staršev (3 očetje, 8 mater), 4 osebe so bile nerezidenčni biološki starši (4 očetje), 11 sodelujočih je bilo rezidenčnih socialnih staršev (3 socialne matere, 8 socialnih očetov) in 4 nerezidenčni socialni starši (4 socialne matere).

Demografske značilnosti vzorca kažejo, da intervjuvanci in intervjuvanke sodijo v starostno skupino med 30 in 55 let, imajo v povprečju srednješolsko izobrazbo, so zaposleni in so v srednjem ekonomskem razredu (merilo je povprečna plača v Republiki

Sloveniji⁸). Pari, zajeti v raziskavo, imajo vsaj enega otroka iz pretekle veze. Skupno število otrok (rezidenčnih in nerezidenčnih) je 63 (28 fantov in 35 deklet), med njimi je 12 otrok nerezidenčnih (6 fantov in 6 deklet), 51 pa rezidenčnih (22 fantov in 29 deklet). 21 otrok sodi v starostno skupino 0–6 let, 25 v starostno skupino 7–13 let in 17 v starostno skupino 14–22 let. Otroci v raziskavo niso bili vključeni neposredno. Temeljni pogoj za sodelovanje v študiji je bila družinska oblika reorganizirane družine.

3.3 Analiza

30 opravljenih intervjujev sem s soglasjem intervjuvanih oseb posnela. Posnetki intervjujev so bili dobesedno pretipkani, kar je pomembno zaradi ohranjanja informacij o kontekstu vsakdanjega življenja sodelujočih; identiteta intervjuvancev ni razkrita, saj so imena spremenjena. V drugi fazi analize sem transkribirana besedila večkrat prebrala ter prebiranja zaključila z oblikovanjem vsebinskih povzetkov in njihovo interpretacijo. Z interpretacijo besedil sem pridobila podatke o različnih segmentih vsakdanjega družinskega življenja v reorganiziranih družinah (opravljanje družinskega dela, odnosi med družinskimi člani, družinska struktura in dinamika itd.). V naslednji fazi sem pridobljene podatke razvrstila v smiselne pomenske enote (odnosi med biološkimi starši in otroki, odnosi med socialnimi starši in otroki, elementi in dinamika izgradnje odnosa med družinskimi člani v reorganiziranih družinah), ki so v skladu z mojim izhodišnim interesom, tj. analizo dinamike odnosov med biološkimi starši in otroki ter med socialnimi starši in otroki, vodile do pomembnih zaključkov. V zadnji, četrti fazi sem analizirala biološko in socialno starševstvo v vsakdanjem družinskem življenju reorganiziranih družin.

4 Ugotovitve

4.1 Redefiniranje odnosov med biološkimi starši in otroki v reorganiziranih družinah

Analiza intervjujev je pokazala, da se odnosi med rezidenčnimi biološkimi materi in otroki v začetnem obdobju življenja v reorganiziranih družinah spremenijo zaradi oblikovanja in ohranjanja novega partnerskega razmerja. Zaradi usmeritve v novo partnersko razmerje, ki se je oblikovalo po obdobju življenja v enostarševski materinski družini, matere otrokom namenjajo znatno manjši delež časa in pozornosti kot pred oblikovanjem reorganizirane družine. Poleg samega partnerstva odnos med rezidenčno biološko materjo in otrokom redefinira tudi prisotnost novih družinskih članov (partnerjevi otroci iz preteklih vez, skupni otroci novega para).

Matic naju je popolnoma okupiral. Matic je vlekel na svojo stran, Boštjan (partner – op. a.) pa tudi včasih. Kakor bi me vlekla. Moj odnos se je spremenil toliko, da sem del časa dala tudi Boštjanu. (Darja, 38 let, rezidenčna biološka mati.)

8. Merilo za uvrstitev posameznikov v srednji ekonomski razred je bila povprečna plača v Sloveniji, ki je maja 2010 kot povprečje zadnjih treh mesecev znašala 961,31 € (SURS 2010b).

V začetnem obdobju oblikovanja reorganizirane družine so ženske razpete med vlogo partnerke in vlogo matere, in ti dve vlogi nista združljivi. Nezdržljivost med vlogama v reorganizirani družini izvira predvsem iz časovne diskrepance med vlogo matere in vlogo partnerke, saj je bil starševski odnos oblikovan pred partnerskim, posledično pa se je oblikovala in utrdila tudi posebna dinamika vsakdanjega življenja (skupna izkušnja življenja v nuklearni družini, prehod v enostarševsko družino, načini organizacije prostora in časa ...). Novi partnerji z vzpostavitvijo novih odnosnih razmerij med družinskimi člani v enostarševskih družinah predstavljajo spremembe vsakdanje dinamike in strukture ter generirajo oblikovanje novih vlog. Začetne ambivalentnosti okrog oblikovanja in ohranjanja nove partnerske vloge se kažejo kot neskladnost med že dalj časa obstoječo materinsko vlogo in partnersko vlogo, kar pa s trajanjem reorganizirane družine izzveni.

Ko sem bila še z bivšim, pa ko sva bile z Mašo same, sem se z Mašo maksimalno ukvarjala (sva risali, ustvarjali, rožice nabirali). Ko sem bila s Tinetom, sem jo pa na začetku zapostavljala. Ko pač razvijaš odnos. Ker sem hotela, da se midva s Tinetom čim bolje razumeva, in nisem imela več toliko časa za njo. Čeprav sedaj spet gradim, kar sva imeli, je pa trajalo kar nekaj časa. (Maja, 34 let, rezidenčna biološka mati.)

Glede na študijo Weaverjeve in Colemanove (2005) je pričujoča empirična raziskava potrdila pogosto prisotnost dimenzije zagovarjanja in branjenja otroka ter dimenzije mediacije. Konstitutiven element obeh dimenzij je ocena biološke matere, da je socialni starš nekompetenten za upravljanje vsakdanjega življenja otroka, to pa zato, ker otroka ne pozna zadosti. Omenjeni dimenziji materinske vloge imata svoje temelje v obdobju življenja v enostarševski, materinski družini in sta časovno pogojeni, saj s trajanjem obdobja v reorganizirani družini intenziteta izvajanja teh dimenzij upada, sama prisotnost pa se kontinuirano ohranja.

Drugače je bil pa Žan obupen do Aleksandra – ubogati ni nič hotel na začetku ... ravno zato, ker sem jaz napako delala. Sem ga stalno zagovarjala, sem se tudi pred Aleksandrom za njega potegnila. Potem mi je pa Žan naslednji dan ali pa že čez pol ure rekel: »Mami, a vidiš, kakšen je.« In še bolj raste sovraštvo in še bolj neposlušnost raste. Odkar pa jaz delam tako, da rečem: »Ne, Žan, nisi prav naredil, ubogati je treba,« – čez pol ure čisto druga pesem – Aleksander, a lahko prosim to, mami, jaz bi pa to ... Še vedno pa včasih kaj naredim, da ne bi prišlo do konflikta, ampak to vem samo jaz, noben drug. Če pa Aleksander reče »Žan, pospravi«, pa da vidim, da je res, potem pa potegnem z Aleksandrom in rečem, naj pospravi. Prej sem kontra delala in smo vsi trpeli. (Kaja, 31 let, rezidenčna biološka mati.)

Treba je pogledati tudi položaj rezidenčnih bioloških očetov v reorganiziranih družinah. Statistični podatki za Slovenijo kažejo, da se je med letoma 1997 in 2007 kontinuirano zniževal delež mater, ki so ob razvezi dobile skrbništvo nad otroki. Manjše število skrbnic ni posledica večjega deleža porazvezne dodelitve skrbništva očetom, temveč povečevanja deleža deljenega starševskega skrbništva nad otroki ob razvezah (SURS 2010a). Analiza intervjujev je pokazala, da se v vsakdanjem življenju deljeno skrbništvo nad otroki izvaja s tedenskim prehajanjem otroka iz gospodinjstva matere v očetovo gospodinjstvo.

Odnos rezidenčnih bioloških očetov do otrok se z življenjem v reorganizirani družini bistveno ne spremeni, kar je nasprotno od odnosa med rezidenčnimi biološkimi materami in njihovimi otroki. Odnos se kljub strukturnim in dinamičnim spremembam reorganizirane družinske oblike kontinuirano ohranja v kontekstu odnosa oče–otrok v nuklearni družini; stalno se izvaja tudi vzgojna dimenzija starševske vloge. Narava sprememb v odnosu med rezidenčnimi biološkimi očeti in otroki je pozitivna ter se kaže kot bolj intenzivno očetovstvo v primerjavi z življenjem v nuklearni družini.

Z moje strani se trudim, da se ne bi spremenil. Ga ne ujčkam, ne podkupujem. Odnos se ni spremenil. Delovne navade, branje knjig, prosti čas, šola ... Z njima delam vse (naloge, vse ...). Mogoče pri sebi gledam (pri Juretu, Emi in Manci), da ko sem doma, da skušam tisti čas z njimi bolj intenzivno preživeti. Ne, da sem samo z njimi. Če imam čas, da namesto da gledam TV, sem z njimi. Mogoče če bi bilo vse normalno (če ne bi bilo ločitve), da ga ne bi. (Žiga, 35 let, rezidenčni biološki oče.)

Intervjuvani rezidenčni biološki očetje se pri oblikovanju partnerskega odnosa ne zapletajo v konflikt vlog partnerjev in očetov, ki pri intervjuvanih rezidenčnih bioloških materah generira spremembe v odnosu do otrok. Temeljna predpostavka oblikovanja in nato ohranjanja odnosa je tako pri rezidenčnih bioloških očetih kot pri rezidenčnih bioloških materah prisotnost otroka. Temeljna razlika pa je bolj ali manj dosledno upoštevanje izhodiščno jasno opredeljene dinamike vsakdanjega družinskega življenja v reorganizirani družini, kar definira naravo spreminjanja odnosa.

Na Sašo sem bil zelo navezan, zadnja leta sem bil veliko jaz z njo sam. Od malega sem jo previjal ... nisem se nič drugače obnašal do Saše. Sem že takoj povedal Klari, da je »take it or leave it«. Sem pač v paketu. Nimam pa jaz nič milosti, da je pri meni na počitnicah. To pa ne. Red mora biti ... Sem tudi jaz jih pustil same in tako. Sta se poštekali. (Matej, 47 let, rezidenčni biološki oče.)

Sem mu pa dala vedeti, da so otroci prva stvar, da če pri otrocih ne bo šlo, da tudi med nama ne bo nič. Otroci so zame prva stvar ... Do Naje pa je Jaka, kot da je ni. Je prav poden. On je ne vpraša, kako je bilo v šoli, ali ima narejeno nalogo, se sploh nič ne vidita. (Lucija, 36 let, rezidenčna biološka mati.)

Študije o odnosih med otroki in nerezidenčnimi biološkimi starši so večinoma usmerjene v pogostost stikov med nerezidenčnimi biološkimi starši in otroki ter na izvajanje finančnih obveznosti nerezidenčnih bioloških staršev do otrok, manj pogosto pa se opazuje samo naravo odnosa med njimi. Tako kot med rezidenčnimi biološkimi starši in otroki se z oblikovanjem reorganizirane družine spremenijo tudi odnosi med nerezidenčnimi biološkimi starši in njihovimi otroki. Spremembe se odvijajo v strukturnih pogojih življenja (različne bivanjske lokacije, reorganizacija časa v novih življenjskih okoljih) in glede na individualne lastnosti (emocije, dojemanje starševske vloge). Bistvenega pomena za redefiniranje starševskega odnosa med nekdanjima partnerjema pa je funkcionalna razrešitev konflikta med vlogo partnerja in vlogo starša.

Ja, štiri leta je bil star. Seveda se je odnos spremenil, ker nisem bil vsak dan pri njem. Prej sva bila stalno skupaj. Ko je bil manjši, je veliko spraševal – »si rekel, da boš prišel, pa te ni bilo ...« – če nisem mogel, če sem se zadržal v službi, pa potem še doma. Povedal sem mu pošteno, in je bilo ene dvakrat malo hudo, potem je pa razumel. Sem imel srečo, sem povedal bivši, da se na otroku pozna, če se kaj umazanega počne. Ni nikoli do tega prišlo. Po ene dveh, treh letih je bilo to idealno. (Iztok, 45 let, nerezidenčni biološki oče.)

Ah, edina ovira je od Leje mami. Včasih. Se ne razumeva, pa malo nagaja, da komplicira, ko hočem vzet Lejo. (Tine, 35 let, nerezidenčni biološki oče.)

Starševstvo v kontekstu nerezidenčnega biološkega očetovstva je pogojeno z doje-manjem očetovske vloge v nuklearni družini ter s pogostostjo in naravo druženja po ločitvi ali razvezi. Aktivno očetovstvo v nuklearni družinski obliki vodi k uspešnemu vključevanju v vsakdanje družinsko življenje otroka tudi v reorganizirani družini (Smart in Neale 1999). Študija je pokazala, da se pri intervjuvanih nerezidenčnih bioloških očetih, ki živijo v reorganiziranih družinah, dojemanje starševske vloge ni spremenilo, saj stike s svojimi otroki iz preteklih zvez ohranjajo vsaj dvakrat tedensko. Nerezidenčni biološki očetje so vpleteni v vsakdanje družinsko življenje otrok prek aktivnosti, ki so večinoma usmerjene v družinsko delo in prosti čas (gledanje televi-zije, pomoč na vrtu, v hiši, druženje), kar je glede na pogostost druženja izvedljivo. Nerezidenčni biološki očetje v porazveznem starševstvu ohranjajo dojemanje vpliva očetovstva na razvoj otroka kot konstruktivnega, kljub temu da rezidenčne biološke matere izpostavljajo pojav t. i. *instant očetov*, ki v času skupnega bivanja z otroki ne izvajajo vzgojne starševske dimenzije. Zanimivo je, da umanjkanje vzgojne dimenzije z vidika rezidenčnih bioloških mater ni definitorna točka dojemanja narave odnosa med nerezidenčnimi biološkimi očeti in otroki pri rezidenčnih bioloških materah.

Odnos mojega bivšega do otrok je precej dober, lahko bi bil pa še boljši. To je zato, ker ga ne obremenjujeta, ne živita z njim. Vzame jih k sebi, kaj jima kupi, gredo skupaj na dopust. (Tanja, 43 let, rezidenčna biološka mati.)

4.2 Biološki starši in njihovo dojemanje odnosov med otroki in socialnimi starši ter prepoznavanje elementov oblikovanja odnosov med otroki in socialnimi starši

Trajanje intervala življenja v enostarševski družini, trajanje same reorganizirane družinske oblike in starševstvo v nuklearni družini so dejavniki, ki pomembno določajo oblikovanje in ohranjanje odnosa med socialnim staršem in otrokom v reorganizirani družini ter dojemanje tega odnosa pri biološkem staršu. Očetje, ki v nuklearnih dru-žinah svoje starševske vloge niso dojemali aktivno, so velik del obveznosti do otrok (vzgoja, varstvo, oskrba) prepuščali materam in na ta način sooblikovali pričakovanja pri materah. Družbena vloga moškega kot glavnega hranilca družine namreč očetom podaja legitimno odsotnost iz vsakdanjega družinskega življenja in istočasno nujno ženske postavlja v položaj mater, ki imajo poleg plačanega dela oz. zaposlitve svoj vsakdan določen tudi z družino, z otrokom (Švab 2001).

Tudi ko sem bila poročena, sem bila z Markom več ali manj sama. Ni bila sploh družina. (Barbara, 35 let, rezidenčna biološka mati.)

Reorganizirane družine v empirični raziskavi so se oblikovale po dve- do triletnem obdobju življenja v enostarševskih družinah kot posledica razveze ali ločitve ter so bile sestavljene iz dvojice en starš in en otrok. Dinamiko vsakdanjega družinskega življenja je pomembno pogojeval otrok, prav tako sta bila na otroka usmerjena porazdelitev razpoložljivega časa, pozornosti, ljubezni in oblikovanje odnosa, ki se je odvijalo med le dvema osebam.

Rezidenčne biološke matere so oblikovale zaščitniško držo do otroka, ki se v reorganiziranih družinah odraža v že prej omenjenih materinskih dimenzijah. S trajanjem reorganizirane družine se družinski člani v vsakdanjem življenju soočajo s pogoji, ki so se oblikovali v času življenja v enostarševskih družinah. Po dveh do treh letih življenja v reorganizirani družinski obliki, ki se lahko označi kot prilagoditveno obdobje, se redefinirani odnosi med rezidenčno biološko materjo in otrokom stabilizirajo. Navedeno je že, da je preoblikovanje odnosa v funkciji oblikovanja in ohranjanja novega partnerskega razmerja, skladno s slednjim pa deluje tudi stabilizacija novih odnosnih razmerij med rezidenčno biološko materjo in otrokom, saj se kakovost partnerskega odnosa pomembno izboljša.

Prenašanje usmiljenja v ta odnos je Dareta začelo motiti ... In sem skozi to videla, da je začel Peter izkoriščati. Žugal mu je na začetku, ubogati ga ni hotel, karkoli je Dare rekel, mu je bilo odveč. Jaz sem pa rekla »revček, moj Peter« in sem videla, da se je moj odnos z Daretom začel krhati. In to so bile življenjske napake. Potem sem se pa usedla in sem si rekla, da sem stara 30 let. A sedaj bom pa svoje življenje dala za otroka, pa od svojega ne bom nič imela. Sem si rekla, da moram otroka usmeriti na pravo pot, pa sebe. (Brigita, 32 let, rezidenčna biološka mati.)

Zanimivo je, da biološki očetje (rezidenčni in nerezidenčni) v nobenem primeru niso podvomili v uspešno vključitev nove partnerke v družino niti se niso obremenjevali z oblikovanjem odnosa med socialno materjo in otrokom ob nastanku reorganizirane družine. Najprej so izhajali iz dejstva, da so socialne matere seznanjene z družinsko strukturo, nadalje iz dejstva poznavanja osebnostnih značilnosti otroka in nove partnerke ter iz lastne sposobnosti aktivnega vključevanja v usmerjanje oblikovanja odnosa. Glede na njihovo nepoznavanje posebnosti dinamike reorganizirane družinske strukture⁹ na tem mestu lahko izpostavimo ideologijo biološkega starševstva oz. ideologijo materinstva kot vir samoumevnosti dinamike življenja v reorganizirani družini. Materinstvo kot družbeno-kulturni konstrukt – lahko se uporabi izraz sociokulturna naturalizacija ženskih vlog (Švab 2001) – se nekritično povezuje z reprodukcijo, rojevanje kot kompetenca ženskega spola pa je izhodiščna točka nadaljnjih interpretacij in definicij materinstva in ženskih vlog. V poznomoderni družbi materinstvo ohranja pomensko kontinuiteto in ostaja koncept, ki determinira ženske; osnovna naloga žensk je še vedno vzgoja in oskrba otrok v družini. S plačanim delom oz. zaposlitvijo naj bi matere ogrožale otrokov razvoj (Arendell 1997a). Koncept materinstva v zahodnih družbah postavlja dvojico mati–otrok za temelj starševskega odnosa in osnovni dejavnik, ki ženske še vedno povezuje s tradicionalno spolno vlogo.

V nadaljevanju prispevka je razvidno, da tudi oblikovanja, dojemanja in izvajanja vlog v socialnem materinstvu izhajajo iz biološkega materinstva ter iz družbeno-kulturnih determinant ženskega spola. Analiza intervjujev je pokazala, da so biološki očetje v reorganiziranih družinah uspešno vključitev novih partnerk v družino samoumevno predpostavljali, kljub temu da predhodno še niso imeli izkušenj z dinamiko in struk-

9. Le eden od bioloških očetov, sodelujočih v raziskavi, je izpostavil dejstvo nenuklearnosti: »Sem zmeraj govoril, da moramo vedeti, da smo sestavljeni« (Žiga, 35 let, rezidenčni socialni oče).

turo reorganizirane družine. Socialne matere so samoumevne predpostavke bioloških očetov potrdile v vsakdanjem družinskem življenju. Do otrok so oblikovale prijateljski odnos, ki je temeljil v pripisanih lastnostih ženskega spola (opravljanje družinskega dela, pozornost do otrok, pomoč pri obveznostih, prilagajanje, popuščanje ...), z izjemo emocionalnega dela in vzgojne dimenzije.

Hkrati z vzpostavitvijo partnerskega odnosa soodvisno poteka tudi oblikovanje dojemanja odnosa med socialnim staršem in otrokom pri biološkem staršu. Analiza intervjujev je pokazala več determinant pozitivnega dojemanja odnosa: nizka pričakovanja socialnega starša do otroka oz. da socialni starš od otroka ne pričakuje uspešnosti na akademskem, športnem, umetniškem idr. področju ter da posledično ne oblikuje kontekstualnih zahtev za doseg cilja, Enako pomembno za pozitivno doživetje odnosa je tudi, da socialni starš v okviru svoje vloge ne izvaja vzgojne dimenzije. Determinante pozitivnega dojemanja odnosa med socialnim staršem in otrokom pri biološkem staršu so še pretekle izkušnje z izvajanjem starševske vloge pri nekdanjem partnerju, kompatibilnost osebnostnih značilnosti med socialnim staršem in otrokom ter delitev vsakdanjega družinskega življenja.

Nizka pričakovanja socialnega starša do otroka in opustitev vzgojne dimenzije starševske vloge v vsakdanjem življenju predstavljata kontinuiteto življenjskih ritmov in ohranjanje zasebnega prostora otroka, kar je pomembno pogojeno s starostjo otroka. Starejši ko so otroci ob nastanku reorganizirane družine, bolj izrazito se kaže potreba po ohranjanju utečenih dnevnih ritmov in zasebnega prostora.

Pretekle izkušnje z izvajanjem starševske vloge pri nekdanjih partnerjih so v reorganizirane družine vpete v pričakovanjih in perspektivah bioloških staršev v kontekstu starševstva. Če so nerezidenčni biološki starši svojo starševsko vlogo v nuklearni družini oblikovali kot marginalno, socialni starši v reorganiziranih družinah lažje oblikujejo pozitivno doživetje odnosa med njimi in otrokom pri biološkem staršu.

Združljivost osebnostnih značilnosti otroka in socialnih staršev je mehanizem, ki dodatno lajša vzpostavljanje odnosa in vsakdanje življenje nasploh.

V odnosu med socialnim staršem in otrokom pa biološki starši izpostavljajo predvsem dimenzijo pričakovanj in zahtev socialnega starša do otroka in na tej podlagi oblikujejo doživetje odnosa.

Otroka ni dobro preveč ščititi. Je pa Luka (partner – op. a.) kar zahteven do Ažbeta. Jaz malo uravnavam. Meni gre strašno na jetra to, da ljudje postavljamo ena merila. Kar ena splošna pravila, pa merila ... zato sem v zahtevnosti bolj tako ... Luka je pa stara šola. Drugače je pa Luka zelo dober do Ažbeta. Če bi ga Ažbe malo znal okrog prsta ... (Vesna, 37 let, rezidenčna biološka mati.)

Anja (hči – op. a.) je nezahtevna, so se hitro ujeli. (Robi, 42 let, nerezidenčni biološki oče.)

Merila in pričakovanja socialnega starša do otroka v vsakdanjem življenju (šola, samostojnost, red ...), ki so previsoka, so ena od determinant negativnega dojemanja odnosa pri bioloških starših. Poleg omenjenega biološki starši odnos vidijo kot ne najbolj pozitiven tudi v primeru, ko se socialni starš izmika vsakdanjemu družinskemu življenju oz. je organizacija časa v nasprotju z dejavnostmi otrok in biološkega starša, ter kadar socialni starš dela razlike v odnosu do bioloških in do partnerjevih otrok.

Posledica omenjenih dejavnikov, ki dojemanje odnosa opredelijo kot negativno, sta občutek nepoznavanja otroka pri biološkem staršu in posredno nezaupanje socialnemu staršu v odnosu do otroka.

4.3 Dojemanje dinamike oblikovanja odnosa med socialnim staršem in otrokom

Pa vendar je večinsko dojemanje bioloških staršev odnosa med socialnim staršem in otrokom dojemanje prijateljskega odnosa. Tako kot vsa dinamika reorganizirane družine je tudi odnos, ki je kategoriziran kot prijateljski, pogojen s starostjo otroka in statusom rezidenčnosti ter dodatno še s trajanjem življenja v reorganizirani družini. Starejši rezidenčni otroci v odnosu do socialnih staršev bolj gotovo pristanejo na oblikovanje in ohranjanje prijateljskega odnosa, ki nima vzgojnega oz. disciplinatornega elementa, kot pa na oblikovanje starševskega odnosa. Pri mlajših rezidenčnih otrocih se s trajanjem skupnega bivanja v družini prijateljski odnos pogosto preoblikuje v starševski odnos, medtem ko starost otrok nima pomembnega vpliva v primeru, ko imajo otroci nerezidenčen status, saj odnos kontinuirano ostaja prijateljski. Prijateljski odnos se oblikuje razmeroma hitro, v prvem letu reorganizirane družine in se pojavlja na relacijah med socialnimi materami in otroki, ne glede na status rezidenčnosti otrok. Pomoč pri oblikovanju in ohranjanju odnosa s strani biološkega starša se odvija v kontekstu oblikovanja otrokovih in partnerjevih dojemanj o družinskih članih (opisovanje otroka novemu partnerju in obratno, pogovor o odnosu med socialnim staršem in otrokom), v kontekstu vodenih dejavnosti v prostem času (socialni starš se na pobudo biološkega starša vpleta v aktivnosti, ki so v interesu otroka) in nenazadnje skozi dejstvo odsotnosti biološkega starša (zaposlitev) v vsakdanjem družinskem življenju ter s tem posredno izraženim zaupanjem v socialnega starša.

Zmeraj sem govoril, da zaradi kur in zaradi otrok se ne bom kregal. Sva se ogromno pogovarjala o odnosu samem in mogoče sem na tak način pomagal graditi odnos. Jaz večkrat rečem Mateji, naj vzame Emo pa Manco, ker je ženska, jaz bom pa že Jureta pa Miha. Tako je. Mateja je pač taka, kot je, in mislim, da je kar spontano vse prišlo. (Žiga, 35 let, rezidenčni biološki oče.)

Začetne predpostavke rezidenčnih bioloških mater o odnosu med otrokom in socialnim očetom (samoumevno sprejemanje otrok) v dinamiki vsakdanjega življenja in z oblikovanjem partnerskega odnosa izgubijo intenziteto. Kljub jasnim izhodiščem o položaju otroka v novi družinski strukturi pa je analiza intervjujev pokazala, da so redki primeri rezidenčnih bioloških mater, ki svojih pričakovanj in zahtev ne znižajo v korist partnerskega odnosa oz. v korist starševskega odnosa med socialnim očetom in otrokom, saj ženske pogosteje kot moški odnos med socialnim staršem in otrokom dojemajo kot starševski odnos.

Vzgojna dimenzija odnosa med socialnim staršem in otrokom ter zagotavljanje družinske ekonomske gotovosti sta dve temeljni premisi starševskega odnosa v reorganiziranih družinah (Ganong in Coleman 2004; Stewart 2007). Oblikovanje starševskega odnosa je pogojeno s starostjo otroka, statusom rezidenčnosti in posredno, prek preoblikovanja dojemanja o otroku pri rezidenčnem biološkem staršu, tudi s trajanjem

reorganizirane družine. O starševskem odnosu se najpogosteje govori pri mlajših rezidenčnih otrocih, ki v reorganizirani družini živijo dve leti ali več. Tip odnosa se oblikuje med socialnimi očetmi in otroki, manj pogosto med socialnimi materami in otroki. Starševski odnos med otrokom in rezidenčnim socialnim očetom se oblikuje v začetnem obdobju življenja v reorganizirani družini, v prvem letu, in je izrazito dinamičen, nima kontinuiranega razvoja, ker rezidenčne biološke matere sprva aktivno sodelujejo v oblikovanju odnosa, kasneje pa ga skušajo dekonstruirati in redefinirati. Materinske strategije sooblikovanja starševskega odnosa med socialnim očetom in otrokom so enake očetovskim strategijam pri sooblikovanju prijateljskega odnosa med socialnimi materami in otroki (oblikovanje otrokovih in partnerjevih dojemanj o družinskih članih, usmerjene dejavnosti v prostem času, odsotnost biološkega starša v določenem časovnem segmentu vsakdanjega družinskega življenja). Želja po redefiniranju obstoječega odnosa se pojavi v vsakdanjem družinskem življenju, najpogosteje v okviru vzgojne dimenzije očeta, ter izhaja iz posebnosti odnosa mati–otrok oz. iz obdobja življenja v enostarševski družini.

Z Markom sva bila strašno navezana, sem imela samo njega, sva bila 24 ur skupaj. Vidim, da se na otroka ne smeš preveč navezati. Res, da imaš samo otroka, ampak ... Tako da lahko da ima moj malo drugačen odnos do otrok, nasploh do otrok, ima lahko preveč strogo. Lahko besedno izrazi bolj strogo ali pa povzdigne glas. Je rekel, da ko bo Mark imel 20 let, da mu bo hvaležen. (Barbara, 35 let, rezidenčna biološka mati.)

Po začetni stabilizaciji starševskega odnosa skušajo rezidenčne biološke matere z dimenzijo branjenja in z dimenzijo mediacije omiliti disciplinatorno dimenzijo očetovstva. Socialni očetje skozi vsakodnevne aktivnosti racionalizirajo pomen vzgojne dimenzije (red, higienski standardi, ubogljivost, spoštovanje, odgovornost ...) in pomen zmanjševanja intenzitete emocionalne vezi med materjo in otrokom (kakovost partnerstva, odraščanje otrok); na ta način generirajo spremembo dojemanja pri rezidenčnih bioloških materah, ki je pogoj za ponovno utrditev starševskega odnosa. Odpor do spremembe dojemanja pri rezidenčnih bioloških materah temelji v heterogenih izhodiščnih scenarijih o oblikovanju in ohranjanju odnosa med socialnim staršem in otrokom, ki so produkt ideologije biološkega starševstva.

Najbolj je bilo pa to, ko so mi drugi tako govorili. Meni so stalno kakšne kolegice pa mami pa ati pa znanci: joj, pazi se, pa ne očim, pa ne tako, da ne bo kaj narobe, bodi pozorna ... Skozi to sem jaz potem začela tako gledat. (Kaja, 31 let, rezidenčna biološka mati.)

V nasprotju z biološkimi očetmi za biološke matere dinamika vsakdanjega življenja v reorganizirani družini ni samoumevna in je predmet intrasubjektivnega presojanja in preverjanja. Matere si v začetnem obdobju skupnega življenja z novim partnerjem želijo in upajo, da se bo v novi življenjski skupnosti oblikoval funkcionalen odnos med otrokom in socialnim očetom, ne prepoznavajo pa še pomembnih mehanizmov (razvidnost o strukturi, značilnosti družinskih članov, aktivna vloga pri oblikovanju odnosa), ki kakovost odnosa tudi zagotavljajo.

4.4 Dinamika oblikovanja odnosa in vlog glede na dojemanje socialnih staršev

Pri raziskavi sta se kontinuirano menjavala dva tipa odnosov – prijateljski in starševski odnos med socialnim staršem in otrokom. Prijateljski odnos med socialnim staršem in otrokom ima pri dojemanju socialnih staršev eno samo determinanto – determinanto spola socialnega starša.

Socialne matere so tiste, ki najpogosteje – ne glede na svoj status rezidenčnosti in prisotnost bioloških otrok – oblikujejo prijateljski odnos do nebioloških otrok in znotraj tega odnosa prevzemajo vlogo materinstva, a ne v vlogi matere. Marilyn Coleman, vodilna avtorica na področju reorganiziranih družin, je skupaj s Shannon Weaver (2005) identificirala tri temeljne vloge socialnih mater: (1) materinstvo, a ne v vlogi matere, (2) k drugim usmerjene vloge in (3) vloga *outsiderke*. Materinstvo, a ne v vlogi matere odraža stališče o legitimnosti ene, tj. biološke matere in stališče o skrbstveni dimenziji družinskega življenja v domeni ženskega spola. Ženske, ki so svojo vlogo socialne matere dojemale kot materinstvo, a ne v vlogi matere, so se v odnosu do otrok opisovale kot prijateljice, odgovorne in ljubeče odrasle ženske, kot osebe, ki nudijo emocionalno podporo, in kot mentorice. Opravljale so dela, kot so kuhanje, čiščenje, dajanje nasvetov, pomoč pri šolskem delu ipd. Konceptualizacija vloge kot k drugim usmerjene vloge je v funkciji ohranjanja odnosa med rezidenčnim biološkim staršem in otrokom. V vlogi *outsiderke* socialne matere niso bile del družinskega življenja. Primarno so bile partnerke, v odnose z otroki pa so vstopale izključno na partnersko pobudo (Weaver in Coleman 2005).

Tudi socialne matere v raziskavi so se opisovale kot otrokove prijateljice, podpornice, pomočnice ..., skratka kot ženske v tradicionalni vlogi z izjemo materinstva, saj so v družini opravljale opravila, kot so kuhanje, čiščenje, likanje ter nudenje podpore otroku in partnerju. Z objektivnega gledišča odnosi v kategorijo starševskih odnosov niso umeščeni zaradi umanjkanja vzgojne funkcije pri socialnih materah. Klara pravi, da

reda ne moreš vzpostaviti, če že ko skozi vrata pride, reče, da je pri mami sesala, da je cel teden pospravljala pa cunje obešala. Se hoče že takoj ubraniti. Saj kaj naredi, ampak moraš na fini način. Včasih pa nimaš interesa prosit, ker med tem časom že stokrat sam narediš. (Klara, 40 let, rezidenčna socialna mati.)

Subjektivna dimenzija v pogovorih pa diskusijo prestavi na raven emocionalnega, saj socialne matere eksplicitno ne želijo prevzemati materinske vloge (kljub temu da prevzemajo tradicionalno žensko vlogo v vsakdanjem družinskem življenju) in posledično vzpostavijo mehanizem, ki to zagotavlja, to pa je relativna emocionalna oddaljenost.

Drugače je pa važno to, da se res počuti sprejetega, da se ne zanemari njegovih čustvenih potreb, pa da se jaz ne postavljam v vlogo njegove mame. To se mi zdi zelo pomembno. Jaz sem njemu tako ... prijateljsko. Midva imava eno prijateljsko vez. On ve, da sem jaz tista, ki mu bom dala jesti pa tako, samo nikoli pa tako, da bi igrala mamo, to pa ne ... Bolje je bilo tako – onadva sta še vedno oče pa sin, jaz sem pa pač ena oseba, ki

bo prisotna v njegovem življenju, ker sem del atijevega življenja. (Teja, 32 let, nerezidenčna socialna mati.)

Logično, da daš otroku ljubezen pa da si prijazen. Ampak drugemu otroku ne moreš dati, po mojem. Drugi otrok, če nisi ti mati njegova, ne vzame tako tistega, kar mu daješ, kakor pa od svojega starša. Jaz ne vem, zakaj bi se trudila pa dajala ... bo verjetno prevladala od une. Ne upam se spustit na raven mamice. Ne vem, ker bodo verjetno zavrnitve, to pa ne sprejemam dobro. Če me eden zavrne, me težko dobi nazaj. (Ivana, 34 let, rezidenčna socialna mati.)

Najpogosteje prevzeta vloga socialnih mater znotraj prijateljskega odnosa (materinstvo, a ne v vlogi matere) je determinirana z izogibanjem prevzemanju vzgojne dimenzije in z delno emocionalno odmaknjenostjo med socialno materjo in otrokom, kar oboje temelji na nebiološki povezanosti med osebama oz. ideologiji biološkega starševstva. Stališče o neprevzemanju materinske vloge vodi do prepuščanja vzgojne dimenzije biološkemu očetu, emocionalna odmaknjenost pa se vzpostavi prek istega stališča ali v izkušnjah vsakdanjega družinskega življenja, kar najbolje prikazuje kar spodnji citat:

Tamala me je hotela na začetku klicat mami, pa je bivša od Mateja popi.... To ji pa tudi jaz dam prav. Pa sem rekla, da je mamica samo ena, pa je Saša rekla, da ima mene rajši. Na začetku je bila tako zapeta zame. Potem sem pa rekla, da me ne more klicat mami, lahko po imenu, ljubkovalno, ker je mami samo ena. (Klara, 40 let, rezidenčna socialna mati.)

Prijateljski odnos med socialnimi materami in otroki se vzpostavi ter utrdi hitro, najpogosteje že v prvem letu življenja v reorganizirani družini, in sicer kot posledica takojšnje navezanosti otroka na socialno mater ali pa kot posledica razvidnosti strukture in nujnosti sprejemanja partnerjevih otrok za funkcionalno delovanje reorganizirane družine. Z vidika dojemanja socialnih mater se odnos oblikuje brez pomoči bioloških očetov, predvsem v vsakdanjem življenju, ko so očetje pogosto odsotni in skrb za otroke prevzemajo socialne matere. Odnos se redko oblikuje z očetovo podporo, in sicer prek vzpostavitve otrokovih zaznav o socialni materi. Oblikovanje vloge socialne matere v reorganizirani družini ima torej redko podporo biološkega očeta, obenem pa je predhodno močno obremenjeno z oblikovanjem vloge per se, ki se oblikuje v kontekstu biološkega materinstva (izogibanje prevzemanju materinske vloge) z izhodišnim ciljem otrokovega sprejemanja socialne matere in funkcionalnega preoblikovanja poznanega vsakdanjega družinskega življenja. Preoblikovanje vsakdanjega družinskega življenja se veže na spremenjeno družinsko strukturo (novi družinski člani in posledično nova razporeditev časa, pozornosti, ekonomskih virov) in na spremenjeno dinamiko vsakdanjega družinskega življenja (količina družinskega dela, spremenljivost strukture, medosebni odnosi, usklajevanja).

Iz česa se torej napaja vloga materinstva, a ne v vlogi matere ali, rečeno drugače: kje socialne matere najdejo strategije za oblikovanje odnosa do otrok v okviru omenjene vloge? Glede na to, da prisotnost bioloških otrok ni determinanta oblikovanja/vzpostavljanja in izvajanja vloge materinstva, ki ni v vlogi matere, je videti, da vloga temelji v družbeno-kulturni definiciji ženskega spola (prijateljice, podpornice, pomočnice,

kuharice, čistilke ...), ki je tudi izhodišče za oblikovanje in dojemanje vloge socialne matere.

Socialne matere v odnos ne vstopajo z gotovostjo o uspehu, kot pravi Jelica (44 let, nerezidenčna socialna mati): »Sem upala, da bo tako. Vedela pa nisem.« To je ravno nasprotno kot pri socialnih očetih in njihovih pričakovanjih o življenju v reorganiziranih družinah. Socialni očetje predhodno odnosa s partnerkinimi otroki ne problematizirajo, temveč svojo vlogo socialnih očetov oblikujejo ločeno od možnosti izbire ali – če se naslonimo na Jeličine besede – ločeno od pojma upanja. Razvidnost strukture reorganizirane družine je izhodišče vzpostavitve vloge socialnih očetov, ki je oblikovana tako, da vodi k oblikovanju funkcionalnega odnosa med otrokom in socialnim očetom ter predhodno ni obremenjena z idejami o uspehu oz. neuspehu.

Seveda sem tak odnos pričakoval, sem vedel, v kaj se spuščam, (Stane, 52 let, rezidenčni socialni oče.)

Poleg upoštevanja družinske oblike na oblikovanje vloge socialnih očetov in dojemanje te vloge pomembno vplivajo še pretekle izkušnje z otroki:

Imam izkušnje z otroki, sem eno leto učil glasbo v zavodu, otroke z downovim sindromom. (Aleksander, 35 let, rezidenčni socialni oče.)

Take izkušnje v izvajanju vloge vnašajo gotovost in odločnost.

Ona je imela že pet let otroka, jaz pa izkušenj z otroki nisem imel ... Mogoče jaz nimam filinga za mularijo, ampak rajši korak nazaj naredim. (Boštjan, 37 let, rezidenčni socialni oče.)

Socialni očetje v raziskavi svoj odnos do otrok najpogosteje opisujejo kot starševski odnos, le v enem primeru je bil odnos med socialnim očetom in otrokom odnos intimnih tujcev, ki predpostavlja nevpletenost v medsebojno vsakdanje življenje in emocionalno odmaknjenost (Ganong in Coleman 2004). Rezidenčni socialni oče to opiše kot »hladen odnos, nič ne počneva skupaj, ker to ni v interesu njene mamice. Nimam pravice soodločati o ničemer, kar se je tiče« (Blaž, 34 let, rezidenčni socialni oče). Tudi starševski odnos se, tako kot prijateljski, oblikuje in utrdi v prvem letu skupnega življenja v reorganizirani družini ter se največkrat razvija spontano, brez pomoči rezidenčnih bioloških mater. Socialni očetje kot najpomembnejša dejavnika za hitro oblikovanje in utrditev starševskega odnosa med njimi in otroki navajajo delitev vsakdanjega življenja ter zaupanje rezidenčnih bioloških mater v načine upravljanja vsakdanjega življenja. V starševskem odnosu med socialnimi očeti in otroki se kažeta vzgojna dimenzija in dimenzija hranilca družine; obe sta neodvisni od predhodnih izkušenj z otroki in od vloge nerezidenčnega biološkega očeta v otrokovem življenju, sta pa pogojeni s tem, kakšne so predstave rezidenčne biološke matere o otroku in socialnem očetu.

Že v vsakdanjem življenju nuklearne družine je namreč očetovstvo večinoma posredovano in izpogajano prek materinstva: očetje materam pomagajo pri skrbi za otroke in opravljajo tista dela, ki jih matere zaradi takšnih in drugačnih razlogov ne zmorejo oz. ne želijo opraviti (Smart 1999). Osnovna vloga moških v družini je zagotavljanje materialne gotovosti in nudenje (emocionalne) podpore ženski. V primeru ločitve ali razveze moški izgubijo žensko kot posrednico v odnosu med njimi in otrokom, kar

posledično lahko pomeni, da se v vlogi očetov ne znajdejo več, zato morajo vlogo preoblikovati v skladu z novimi pogoji ločenega življenja.

V raziskavi se je pokazalo, da je tako kot vloga nerezidenčnega biološkega očeta tudi oblikovanje vloge socialnih očetov vezano na rezidenčno biološko mater, ki mora opustiti ideje in prakse ekskluzivnega odnosa z otrokom, če želi socialnemu očetu omogočiti starševski odnos z otrokom. Preoblikovanje materinske vloge se odvija na ravni opuščanja osrednje vloge materinstva. Carol Smart (1999:110) o nuklearni družinski obliki pravi, da je na mestu vprašanje, »ali mora mati, ko oče postane bolj oče, postati manj mati«. Vendar je družbeno-kulturna opredelitev vloge socialnih staršev obeh spolov paradoksalna – pričakuje se pasiven odnos do nebioloških otrok in prepuščanje skrbi za otroke biološkemu staršem, hkrati pa se to isto nedejavnost kritizira, ker naj bi temeljila na genetski nepovezanosti (Ganong in Coleman 2004). Vloga socialnega očeta in družbeno oblikovano očetovstvo se v mnogih vidikih prepletata, kar pa ne velja za vlogo socialne matere in družbeno oblikovano materinstvo. Konstrukt in dožemanje očetovstva (očetje so vpleteni v družinsko delo kot pomočniki materam) zatoj ustvarjata manjšo diskrepanco med dejanskim stanjem in normativnimi zahtevami, materinstvo kot konstitutivni element družine pa je nasprotno nevpletenosti oz. odmaknjenosti, ki je konstitutivni element vloge socialnega starševstva (Weaver in Coleman 2005).

V starševskem odnosu rezidenčni socialni očetje svojo vlogo dojemajo kot nadomestno, kot da so nadomestek nerezidenčnega biološkega očeta (Coleman in Ganong 1994; Ganong in dr. 1999). Tako definiranje vloge ni problematično, dokler dožemanje očetovstva temelji na prevladujočem položaju biološkega materinstva, saj je odnos med očetom in otrokom pogosto posredovan prek matere (Ganong in Coleman 2004; Golombok 2000). Tudi iz analize intervjujev je razvidno, da se težave z vlogo pojavijo, ko rezidenčni socialni očetje funkcionalnost vloge vidijo primarno v discipliniranju otrok.

Dobro, da imam jaz toliko energije, da se lahko to grem. Kakšen tip bi vam reku »ko vam je...«. Sem Žanu svet na glavo obrnil. Otrok ga pa takle ne bo sral. (Aleksander, 35 let, rezidenčni socialni oče.)

Citat opisuje del vsakdanjega družinskega življenja, ki je po besedah Aleksandrove partnerke v začetnem obdobju vzpostavljanja reorganizirane družine v partnerski odnos vnesel konflikte in potrebo po redefiniranju vlog družinskih članov.

Zato analitiki zagovarjajo predvsem model akumulacije kot najbolj učinkovit način odnosa med socialnimi očeti in otroki. Model naj ne bi impliciral morebitnih občutkov nadomestljivosti vloge nerezidenčnega biološkega očeta, ker temelji na oblikovanju prijateljskega odnosa med socialnim očetom in otrokom. Seveda se pojavi vprašanje, kako je vzpostavitev prijateljskega odnosa ob predpostavkah družbeno-kulturne opredelitve očetovske vloge v funkciji discipliniranja in glavnega hranilca družine sploh mogoča. Posledično se lahko oblikujejo tipi odnosov med socialnimi očeti in otroki, ki so neke vmes med vlogo starša in vlogo prijatelja (Ganong in dr. 1999). Avtorji v raziskavi so take odnose poimenovali kvazisorodniški odnosi oz. so socialne očete označili kot kvazisorodnike (Ganong in dr. 1999), ki so do otrok prijazni, topli, zaščitni-

ški, odločitve glede otrok pa prepuščajo partnerju in v odnose vstopajo z manjšo mero emocionalnosti. Kvizisorodniški odnosi so pogostejši med otroki in nerezidenčnimi socialnimi očeti kot pa med otroki in rezidenčnimi socialnimi očeti. Četrti tip odnosa je že predstavljeni odnos intimnih tujcev.

Glede na rezultate empirične raziskave torej lahko zaključimo, da sta tako starševski kot prijateljski odnos med socialnim staršem in otrokom najpomembneje določena s spolom – prijateljski odnos je rezerviran za socialne matere, starševski odnos pa za socialne očete. Odnos med socialnimi očeti in otroki ni pomembneje pogojen ne s statusom rezidenčnosti, ne s starostjo otrok, ne s trajanjem reorganizirane družine in ne s prisotnostjo bioloških otrok.

Analiza intervjujev je pokazala, da so socialne matere običajno postavljene v starševski odnos v kontekstu vsakdanjega družinskega življenja, ko je biološki oče malo prisoten, zato so nekako prisiljene v vzpostavitev starševskega odnosa z vzgojno dimenzijo, socialni očetje pa do otrok oblikujejo prijateljski odnos takrat, kadar biološke matere eksplicitno ne dovolijo izvajanja vzgojne dimenzije v odnosu do otroka. Ali kot pravi Mitja (50 let, rezidenčni socialni oče):

Sicer se ne vmešavam v nič. Se nočem, drugače bi se pa lahko. Tanjo dobro živcirata, jaz rečem Tanji, ampak se pač ne bom vmešaval v to.«

Seveda ne gre kar povprek posploševati povezav med spolom in vrsto odnosa, je pa pogostost dvojic socialna mati – prijateljski odnos in socialni oče – starševski odnos v intervjujih velika in potrjuje zgornje zaključke.

5 Zaključek

Za starševstvo v reorganiziranih družinah, zajetih v vzorec, torej velja, da je vir samoumevnosti dinamike življenja ideologija materinstva oz. dojemanje ženskega spola, ki ženskost povezuje z materinstvom. Slednje posredno – prek preoblikovanja individualnih starševskih predstav – spolno nevtravno določa oblikovanje biološkega in socialnega starševstva v reorganiziranih družinah. Socialni starši morajo uskladiti predhodne predstave o svoji vlogi z izvajanjem vloge, kar je pogojeno s kasnejšimi izkušnjami z življenjem v reorganizirani družini, biološki starši pa morajo redefinirati pomen koncepta biološkega starševstva per se.

Pomembnost raziskovanja reorganiziranih družin sem postavila v kontekst posebne dinamike vsakdanjega življenja, ki izhaja iz diskriminatorne obravnave reorganiziranih družin zaradi socialne dimenzije starševstva. Družbeno-kulturno dojemanje in interpretacija reorganiziranih družin namreč izvirata iz zgodovinsko oblikovanih mitov in stereotipov, uveljavljene terminologije oz. jezika ter iz medijskih predstavitev. Prevladujoča ideologija nuklearne družine s konceptom biološkega starševstva in institucijo materinstva ima pomemben vpliv na družbeno obravnavanje in dojemanje reorganiziranih družin ter na dojemanje družinskih članov, ki živijo v reorganiziranih strukturah (Ganong in Coleman 2004).

Pomen biološkega starševstva je družbeno definiran. Biološko starševstvo kljub poznomodernim spremembam v starševstvu (Smart in Neale 1999) ohranja status

primerljive osnove, je nevprašljivo in v odnosu do drugih oblik starševstva prevladujoče. Analitiki heterogene družinske oblike pogosto interpretirajo skozi perspektivo heteronormativnosti in biološkosti ter vlečejo zaključke, da se zaradi genetske nepovezanosti pri družinskih članih oz. otrocih pojavlja deprivacija; na ta način reproducirajo pomembnost biološkega starševstva, če že ne nuklearne družinske oblike.

Kljub sodobni pluralizaciji družinskih oblik in procesov je ideologija nuklearne družine v družbeno-kulturnem prostoru pozne modernosti še vedno prisotna (Švab 2002, 2006). Pravzaprav sta bolj kot ideologija nuklearne družine problematični ideologiji, ki to podpirata, tj. ideologija biološkega starševstva in ideologija materinstva; slednja favorizira razmerje med materjo in otrokom kot primarno starševsko razmerje. Analiza intervjujev je pokazala, da ti ideologiji pomembno vplivata na starševstvo v reorganiziranih družinah.

Viri

- Arendell, Terry (1997a): A Social Constructionist Approach to Parenting. V T. Arendell (ur.): Contemporary Parenting: Challenges and Issues: 1–144. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Arendell, Terry (1997b): Divorce and Remarriage. V T. Arendell (ur.): Contemporary Parenting: Challenges and Issues: 154–195. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Beck, Ulrich (1992): Risk society. Towards a New Modernity. London: Sage Publications.
- Beck, Ulrich, in dr. (1994): Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Cambridge: Polity Press.
- Berg, C. Ellen (2003): The Effects of Perceived Closeness to Custodial Parents, Stepparents and Nonresident Parents on Adolescent Self-esteem. *Journal of Divorce & Remarriage*, 40 (1): 69–86.
- Bray, H. James, in Berger, H. Sandra (1993): Developmental Issues in Stepfamilies Research Projects: Family Relationships and Parent-Child Interactions. *Journal of Family Psychology*, 7 (1): 76–90.
- Burcar, Lilijana (2009): Socializacija mladih skozi literarne pravljice: primer konstrukcije biološkega in socialnega starševstva. *Socialno delo*, 48 (1–3): 17–34.
- Cheal, David (2002): Sociology of Family Life. New York: Palgrave MacMillan.
- Claxton-Oldfield, Stephen (2000): Deconstructing the Myth of the Wicked Stepparent. *Marriage and Family Review*, 30 (1–2): 51–58.
- Claxton-Oldfield, Stephen, in dr. (2002): Some Possible Implications of Negative Stepfather Stereotypes. *Journal of Divorce & Remarriage*, 36 (3–4): 77–88.
- Cohen, D. Jonathan, in Fowers, J. Blaine (2004): Blood, Sweat, and Tears: Biological Ties and Self-Investment as Sources of Positive Illusions About Children and Stepchildren. *Journal of Divorce & Remarriage*, 42 (1–2): 39–59.
- Coleman, Marylin, in Ganong, H. Lawrence (1994): Remarried Family Relationships. USA: Sage Publications, Inc.
- Cooksey, C. Elizabeth, in Craig, H. Patricia (1998): Parenting From a Distance: The Effects of Paternal Characteristics on Contact Between Nonresidential Fathers and Their Children. *Demography*, 35 (2): 187–200.

- Čacinovič-Vogrinčič, Gabi (1995): Dopolnjene družine. V T. Renner in dr. (ur.): Družine-različne-enakopravne: 120–126. Ljubljana: VITRUM.
- Dainton, Merianne (1993): The Myths and Misconceptions of the Stepmother Identity: Descriptions and Prescriptions for Identity Management. *Family Relations*, 42 (1): 93–98.
- DeLongis, Anita, in Preece, Melady (2002): Emotional and Relational Consequences of Coping in Stepfamilies. *Marriage & Family Review*, 34 (1–2): 115–138.
- Doodson, Lisa, in Morley, David (2006): Understanding the Roles of Non-Residential Stepmothers. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45 (3–4): 109–127.
- Filipčič, Katja (2002): Nasilje v družini. Ljubljana: Bonex.
- Fine, A. Mark, in dr. (1997): The Relation Between Role Constructions and Adjustment Among Stepfathers. *Journal of Family Issues*, 18: 503–525.
- Ganong, Lawrence, in dr. (1999): Stepparents' Affinity-Seeking and Affinity-Maintaining Strategies with Stepchildren. *Journal of Family Issues*, 20 (3): 299–327.
- Ganong, H. Lawrence, in Coleman, Marilyn (2004): Stepfamily Relationships: Development, Dynamics, and Interventions. New York: Academic/Plenum Publishers.
- Giddens, Anthony (2000): Preobrazba intimnosti: Spolnost, ljubezen in erotika v sodobnih družbah. Ljubljana: *cf.
- Golombok, Susan (2000): Parenting: What really counts? London: Routledge.
- Hofferth, L. Sandra, in Anderson, G. Kermyt (2003): Are All Dads Equal? Biology versus Marriage as a Basis for Paternal Investment. *Journal of Marriage and Family*, 65 (1): 213–232.
- Oakley, Ann (2000): Gospodinja. Ljubljana: *cf.
- Smart, Carol (1999): The »New« Parenthood: Fathers and Mothers after Divorce. V E. B. Silva in C. Smart (ur.): The New Family?: 100–114. London: Sage, cop.
- Smart, Carol, in Neale, Bren (1999): Family Fragments. Cambridge: Polity Press.
- Stewart, D. Susan (1999): Nonresident Mothers' and Fathers' Social Contact with Children. *Journal of Marriage and the Family*, 61 (4): 894–907.
- Stewart, Susan (2001): Contemporary American Stepparenthood: Integrating Cohabiting and Nonresident Stepparents. *Population Research and Policy Review*, 20 (4): 345–364.
- Stewart, D. Susan (2007): Brave New Stepfamilies: Diverse Paths Toward Stepfamily Living. London: Sage Publications, Inc.
- Stone, Glen, in McKenry, Patrick (1998): Nonresidential Father Involvement: A Test of a Mid-Range Theory. *Journal of Genetic Psychology*, 159 (3): 313–316.
- SSKJ (1975): Knj. 2: I-Na: 425. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SSKJ (1991): Knj. 4: Preo-Š: 629-630. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SURS (2010a): Dostopno prek: http://www.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0554704S&ti=Razveze+zakonskih+zvez+glede+na+to%2C+komu+so+bili+otroci+dodeljeni%2C+Slovenija%2C+letno&path=../Database/Dem_soc/05_prebivalstvo/03_05155_nar_gib/04_05547_razveze/&lang=2 (30. 7. 2010).
- SURS (2010b): Dostopno prek: <http://www.stat.si/indikatorji.asp?ID=29> (30. 7. 2010).
- Švab, Alenka (2001): Družina: Od modernosti k postmodernosti. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Švab, Alenka (2002): Nove družine – nove stare ideologije. Nove družine – nove stare ideologije. *ČKZ*, 30 (207–208): 75–77.

- Švab, Alenka (2003): Kako »skrbna« je država? Konceptualizacija skrbi v družinski politiki v Sloveniji. V S. Sevenhuijsen in A. Švab (ur.): *Labirint skrbi: pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko*: 51–73. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
- Švab, Alenka (2006): Družinske spremembe. V T. Renner in dr. (ur.): *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*: 63–88. Koper: Založba Annales.
- Thomson, Elizabeth, in dr. (2001): Remarriage, Cohabitation, and Changes in Mothering Behavior. *Journal of Marriage and Family*, 63 (2): 370–380.
- Zupančič, Karel, in Novak, Barbara (2008): *Predpisi o zakonski zvezi in družinskih razmerjih*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Weaver, E. Shannon, in Coleman, Marilyn (2005): A Mothering but not a Mother Role: A Grounded Theory Study of the Nonresidential Stepmother Role. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22 (4): 477–497.

Naslov avtorice:

Katja Pesjak

študentka na doktorskem študiju FDV s področja sociologije
e-mail: katja.pesjak@mf.uni-lj.si.

Janja Vuga, Jelena Juvan

Vloga posameznikovega primarnega socialnega okolja v odnosu do vojaške organizacije: primer Slovenske vojske

POVZETEK: Članek se ukvarja z odnosom med družino in vojaško organizacijo. V prvem delu avtorici, izhajajoč iz nekaterih teoretičnih predpostavk, kot sta koncept pohlepni institucij in koncept socialne opore, pojasnita razmerje med družino in vojaško organizacijo. V drugem delu se osredotočita na primer Slovenske vojske (SV). Empirična analiza odnosa med vojaško organizacijo in primarnim socialnim okoljem pripadnikov temelji na podatkih, pridobljenih v raziskavah Obramboslovnega raziskovalnega centra. Primarno socialno okolje v raziskavah predstavljajo partnerji/-ice, starši in prijatelji. Percepcija njihovega odnosa do službe v SV in do napotitev v tujino vpliva tako na zadovoljstvo pripadnikov kot tudi predanost, koncentracijo in kakovost dela.

KLJUČNE BESEDE: motivacija, družina, primarno socialno okolje, mednarodne operacije in misije (MOM), Slovenska vojska (SV)

1 Uvod

Posameznik v svojem življenju pripada različnim socialnim krogom, znotraj katerih igra različne družbene vloge (delavec/-ka, oče, mati, mož, žena, sin, hči ipd.). Na ravni posameznika govorimo o različnih področjih življenja kot izvorih osebnih in socialnih identitet. Pripadnost posameznika različnim skupinam tako tvori njegovo socialno identiteto.

Vsaka vloga, ki jo posameznik igra, ter vsaka institucija in skupina, kateri posameznik pripada, postavlja do njega različne zahteve. Posameznik za uresničevanje teh vlog nima neomejene količine časa in energije, kar lahko privede do postavljanja prioritet. Različne identitete kot posledica pripadnosti različnim skupinam lahko posamezniku postavljajo nasprotujoče si zahteve (Ashforth in Mael 1989: 29–30). Stryker in Burke (2000: 291) podobno ugotavljata tudi za različne socialne statuse, vloge in nasprotujoča si pričakovanja. Tako posamezniki definirajo prevladujočo socialno identiteto ali razvijejo hierarhijo identitet. Prevzem različnih socialnih vlog lahko pripelje do razmer, ko skupine in institucije medsebojno tekmujejo za naš čas, pozornost in zvestobo. Uravnovešene poklicnih in družinskih obveznosti je veliko več kot samo aritmetična

funkcija delovnih zahtev, družinskih potreb in števila ur v delovnem dnevu. Ti dejavniki so pomembni, vendar moramo upoštevati tudi to, kako so osebne izkušnje ljudi oblikovane s širšimi pomeni, ki jih sami pripisujejo delu in družinskemu življenju (Wharton in Blair-Loy 2006: 416; podobno tudi Thompson in Bunderson ter Carlson in Kacman v Clark Campbell 2000: 750). Nekateri avtorji ugotavljajo, da so ključnega pomena za usklajevanje poklicnih in družinskih obveznosti tudi vrednote in pomen, ki jih posameznik pripisuje prvemu ali drugemu. Konflikt med delom in družino je mogoče lažje razumeti, če upoštevamo vrednote, ki jih posameznik pripisuje svoji vlogi kot vlogi zaposlenega delavca in kot vlogi družinskega člana (Clark Campbell 2000: 750).

Številne raziskave o usklajevanju poklicnih in družinskih obveznosti ter o samem konfliktu med delom in družino so pokazale, da število ur, ki jih delavec preživi na delovnem mestu, povečuje možnost za konflikt med delom in družino ter negativno pretakanje v smeri delo–družina (Wharton in Blair-Loy 2006: 418–419). Ravno tako je mogoče pričakovati, da daljši delovni urniki pri delavcih povečujejo skrb glede vpliva dela na njihove družinske člane. Intenzivnost in nestabilnost na delovnem mestu povečujeta delavčevo izkušnjo konflikta med delom in družino, kakor tudi njegovo pogostejše opravljanje dela pod pritiskom (Jacobs in Gerson v Wharton in Blair-Loy 2006: 418). V nasprotju s tem pa manj intenzivni in bolj predvidljivi delovni pogoji lahko zmanjšajo skrbi glede vpliva delovnika na osebno življenje delavca (Valcour in Batt v Wharton in Blair-Loy 2006: 418).

Zahteve različnih skupin in institucij je mogoče obvladovati, ker so te v sodobnem svetu omejene. Ravno tako je delovanje nekaterih institucij in skupin normativno urejeno. Problem nastane pri tistih institucijah, katerih temeljni pogoj za obstoj in delovanje je popolna zvestoba in predanost njihovih pripadnikov. Lahko rečemo, da te institucije zahtevajo »celega človeka«. Za poimenovanje takšnih institucij je Lewis A. Coser (Coser 1974: 4) razvil pojem pohlepne institucije za oznako tistih, ki do svojih pripadnikov postavljajo »totalne zahteve, ki znotraj svojega kroga poskušajo zajeti celotno posameznikovo osebnost«. Pohlepne institucije¹ od svojih pripadnikov zahtevajo izključno in popolno zvestobo, istočasno pa poskušajo zmanjšati zahteve drugih konkurenčnih vlog in statusnih položajev, ki ravno tako želijo »zajeti« posameznika. Tisto, kar posamezno institucijo naredi pohlepno, je tudi, da je njeno preživetje oz. delovanje odvisno od popolne zvestobe njenih članov. Vsaka institucija in

1. Coser (1974: 6) opozarja, da je pojem pohlepne institucije treba razlikovati od Goffmanovega pojma totalne institucije (Goffman v Coser 1974: 6). Coser (glej 1974: 5–6) meni, da obstaja očitno prekrivanje med obema tipoma institucij, da pa vendar pojma označujeta v osnovi različna družbena pojava. Goffman se osredotoči na fizično ureditev, ki ločuje pripadnike institucije od zunanjega sveta, medtem ko Coser dokazuje, da se pohlepne institucije večinoma naslanjajo na nefizične mehanizme ločevanja zunanjih in notranjih pripadnikov. Pohlepne institucije ne temeljijo na prisili, ampak zvestobo svojih pripadnikov ohranjajo tako, da same sebe naredijo čim bolj privlačne. Temeljijo na prostovoljnem podrejanju in razvijajo različna sredstva za »aktiviranje te zvestobe«, s katerimi naredijo svoje člane še bolj zveste.

skupina ima do svojih pripadnikov nekatera pričakovanja in določene zahteve, vendar je vojaška organizacija v zahtevah do svojih pripadnikov in s tem posredno tudi do njihovih družinskih članov izjemna: neredni delovni urniki, nepredvidljive delovne naloge, pogoste selitve, daljša odsotnost od doma in družine ter predvsem zahteva po žrtvovanju življenja v dobro države. Res je, da je mogoče najti tudi druge poklice, ki so do posameznika podobno zahtevni, kot je vojaški, pa vendar je specifična zahteva po žrtvovanju lastnega življenja tisto, kar naredi vojaški poklic najbolj pohlepen od vseh. Po drugi strani pa ima tudi družina do svojih članov velike zahteve. Od njih se pričakuje, da so čustveno predani, da do družinskih članov izražajo ljubezen, se identificirajo z družino kot celoto in izpolnjujejo svojo vlogo znotraj nje. Po Coserju (1974) družina in vojaška organizacija sodita med pohlepne institucije, sodobnejši avtorji kot npr. Segal (1986: 12–13) pa opozarjajo, da vojska in družina v izjemnih oblikah ne posedujeta vseh značilnosti pohlepne institucije po Coserju, vendar pa zadostno ustrezata njegovi definiciji, da ju lahko označimo kot pohlepni instituciji. Podobno ugotavlja tudi Juvan (2008: 243), ki pravi, da je pri sodobnih vojaških organizacijah in družinah primerneje govoriti o omejeni pohlepnosti.

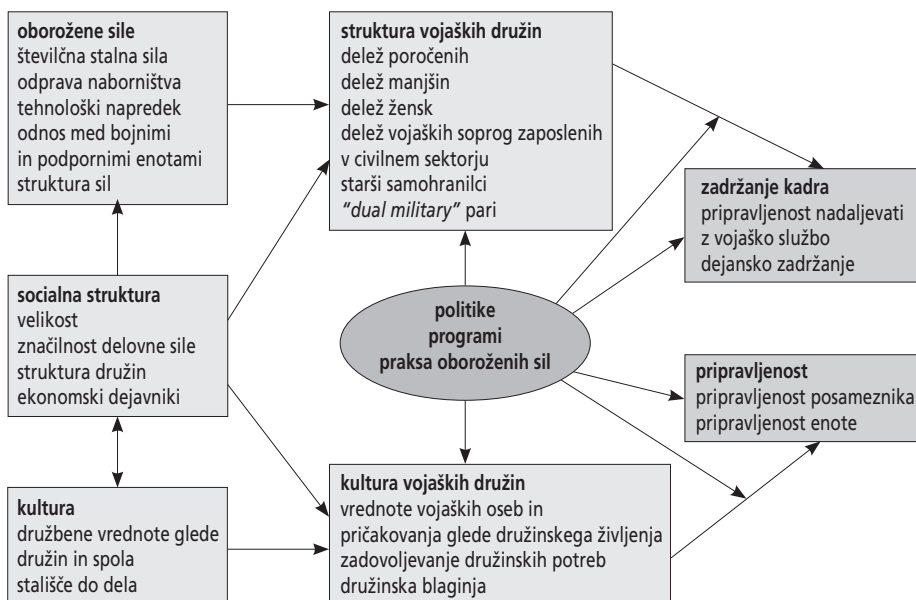
Pripadnik vojaške organizacije se lahko – tako kot vsak drugi posameznik, pa tudi zaradi značilnosti dela v vojaški organizaciji – pogosto znajde v situacijah, v katerih potrebuje pomoč in oporo. Bodisi institucionalno podporo vojaške organizacije bodisi podporo najbližjih – družine, sorodnikov, prijateljev. Pri preučevanju vloge primarnega okolja pri izvajanju nalog pripadnikov vojaške organizacije se tako kot eden izmed možnih teoretičnih konceptov pojavlja koncept socialne opore. Hlebec in Kogovšek (2003: 103) ugotavljata, da je v literaturi navedenih mnogo opredelitev socialne opore.² Kogovšek in dr. (2003: 184) pa navajajo, da je smiselna tudi opredelitev socialne opore kot kompleksnega koncepta višjega reda. Vaux (v Kogovšek in dr. 2003) tako socialno oporo deli na tri osnovne razsežnosti: vire socialne opore, oblike socialne opore ter posameznikovo subjektivno zaznavo oziroma oceno virov in oblik socialne opore. Avtorice (ibid.) oblike socialne opore uvrščajo v štiri večje skupine: instrumentalna (materialna) opora, informacijska opora, emocionalna opora, socialna opora. Socialno oporo pa je treba opazovati tudi z vidika sorodstvenih vezi (Kogovšek in dr. 2003: 185). Pri tem velik delež odnosov znotraj posameznikovega osebnega omrežja predstavljajo odnosi znotraj družine (ibid.). Družina je še vedno ključnega pomena tako za posameznika kot za družbo. »Družina je osnovna institucija zasebnega življenja, kjer se oblikuje večina za ljudi pomembnih družbenih odnosov« (Dremelj 2003: 152).

2. Zgodnejše opredelitve socialne opore (v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja) so poudarjale pretežno emocionalno razsežnost socialne opore (ibid.), medtem ko novejšje opredelitve poudarjajo, da je socialna opora tudi kompleksen interakcijski in komunikacijski proces med ljudmi (Hlebec in Kogovšek 2003: 105).

2 Odnos med primarnim vojakovim okoljem in vojaško organizacijo

Usklajevanje delovnih in družinskih obveznosti je že samo po sebi kompleksno in težavno, specifičnosti in zahteve delovnega okolja pa so tiste, ki to usklajevanje še bolj otežijo. Glede na posebne zahteve vojaške organizacije in dela v njej lahko rečemo, da je usklajevanje obveznosti med družino in delom v vojaški organizaciji za posameznika še bolj težavno in kompleksno ter pod vplivom številnih dejavnikov. Dva izmed prvih avtorjev, ki sta se lotila preučevanja odnosa med sistemom družine in sistemom vojaške organizacije tudi z bolj teoretičnega vidika, sta bila ameriška sociologa M. Segal in Harris. Na osnovi svojih empiričnih ugotovitev (na primeru oboroženih sil ZDA³) sta oblikovala model »sistema družina–vojaška«; model je predstavljen na sliki 1 ter je dobra ponazoritev medsebojnega odnosa soodvisnosti in vplivanja družinskega okolja na same oborožene sile ter dela v oboroženih silah na samo družinsko okolje. Model na sliki 1 predstavlja »različne kategorije pomembnih spremenljivk in nekatere povezave med spremenljivkami znotraj teh kategorij« (M. Segal in Harris 1993: 1–2). Avtorja sta identificirala dva ključna dejavnika, na katera ima, kot se je pokazalo v raziskavi, vojakovo primarno okolje največji vpliv: to sta zadržanje kadra in pripravljenost oboroženih sil. Na ta dva dejavnika vpliva več različnih spremenljivk, med njimi je zelo pomembna tudi družina.

Slika 1: Sistem družina–vojaška.

Vir: Segal, Mady W., in Harris, J. Jesse (1993): *What We Know About Army Families?* U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences. Alexandria, Virginia. Str. 2.

3. Več o njuni raziskavi v nadaljevanju.

Avtorja identificirata vpliv splošnih značilnosti oboroženih sil, splošnih značilnosti socialne strukture kot širšega okolja oboroženih sil in vpliv splošnih značilnosti kulture, ki v tem okolju prevladuje. Vse navedene spremenljivke pa poleg politike, programov in prakse oboroženih sil (glede institucionalne skrbi za vojaške družine) vplivajo na strukturo vojaških družin in njihovo kulturo. Ti vplivi posredno ali neposredno delujejo na zadržanje kadra in na pripravljenost oboroženih sil.

Številčnost oboroženih sil je pomemben dejavnik, saj to pomeni tudi večje število družinskih članov, ki jih je treba upoštevati in za katere je treba poskrbeti. Tehnološki napredek seveda zahteva visoko stopnjo tehnološkega usposabljanja, kar ima lahko za vojaško osebje tudi različne posledice, vključno z večjim poudarkom na zadrževanju oz. ostajanju že usposobljenega in izkušenega kadra v vojaški službi. Zadrževanje tega starejšega, bolj usposobljenega in bolj izkušenega kadra pa zahteva tudi zadovoljstvo njihovih družin z vojaškim načinom življenja ter ugodnostmi in prednostmi, ki jih takšen način življenja ponuja. Prilagoditev družine vojaškemu načinu življenja in zadovoljstvo družine z načinom obravnave s strani vojaške organizacije bistveno vplivata na samo vojakovo pripravljenost. »Vojak, ki bo zaskrbljen, ker ima njegova družina težave ali ker so njegovi družinski člani nezadovoljni z vojaškim načinom življenja, svojega dela ne bo opravil dovolj dobro in učinkovito« (M. Segal in Harris 1993: 3). Avtorja še navajata, da družinski problemi ne vplivajo samo na slabšo pripravljenost vojaka, ampak lahko pri opravljanju bojnih nalog tudi povečajo nevarnost poškodb in smrti. Vojak, ki pri svojem delu iz kakršnihkoli razlogov, ne samo zaradi družinskih težav, ni dovolj zbran, je lahko na bojišču manj pozoren in torej tudi hitreje ranjen ali ubit. Skrbi zaradi družinskih težav so lahko vir resnega stresa, lahko ogrozijo vojakovo sposobnost, da v zadostni meri sodeluje pri usposabljanjih, najpomembneje pa je, da lahko skrbi vojaka ovirajo pri opravljanju njegove naloge v boju (Schneider in Martin 1994: 24). »Učinki nerazrešenih družinskih problemov imajo lahko potencialno tragične posledice« (Pincus in drugi 2004) tako na bojišču kot doma. Pri tem je treba upoštevati dvojni vidik: vidik poveljnika in vidik družine. Gledano z vidika poveljnika se zaskrbljenemu vojaku lahko zlahka odvrne pozornost in se v kritičnih trenutkih na bojišču težje osredotoči. Gledano z vidika družine pa lahko nerazrešeni problemi ovirajo vojaka pri opravljanju vsakodnevnih družinskih in delovnih obveznosti. Tudi drugi avtorji potrjujejo podobno, npr. Dandeker in drugi (2006: 2) ugotavljajo, da sta zdravje in blagostanje vojaškega osebja ključna za učinkovitost v vojaških operacijah, blagostanje njihovih družin pa je nujni sestavni del tega.

Številne raziskave so potrdile domneve, da je družina pomemben dejavnik, ki vpliva na delovanje ter pripravljenost posameznika in enote, ter da zadovoljstvo družine bistveno vpliva na odločitev pripadnika, ali naj oborožene sile zapusti ali naj z vojaško kariero nadaljuje (podobno tudi Bowen 1989). »Družinsko življenje vpliva na vojakovo opravljanje njegove službe tako v mirnem kot v vojnem času« (Schneider in drugi 1994: 20). Partnerjevo zadovoljstvo s kakovostjo vojaškega načina življenja pa dejansko deluje kot neposredni »prerok« partnerjeve podpore vojaški službi (Pittman in Orthner 1988: 342).

Eno prvih poglobljenih raziskav (ameriških) vojaških družin sta leta 1993 izpeljala M. Segal in Harris.⁴ Raziskava je med drugim ugotovila, da partnerjevo mnenje lahko ključno vpliva na odločitev, ali bo določena vojaška oseba prenehala ali nadaljevala z vojaško kariero (podobno tudi Rosen in Durand 1995). Ostajanje v vojaški službi zaradi vojaških nalog (v angl. retention) je negativno povezano z ločitvami od družine. Za pripadnike oboroženih sil, ki so dalj časa ločeni od svoje družine, je manj verjetno, da bodo želeli nadaljevati z vojaško službo. Namera za nadaljevanje vojaške službe pa je pozitivno povezana s pripadnikovo zaznavo kakovosti življenja v vojaški skupnosti (D. Segal in M. Segal 1993: 15–19). Ta ista raziskava je še pokazala, da nekatere družinske lastnosti vplivajo na posameznikovo pripravljenost. Spremenljivka z najmočnejšim vplivom na pripravljenost enote je vojakovo zaznavanje stopnje, do katere nadrejeni v njegovi enoti podpira in skrbi za njegovo družino. Podobno so ugotovili tudi Orthner in Pittman⁵ (1986) ter Rohall in drugi⁶ (1999).

Pomembna ugotovitev raziskave M. Segala in Harrisa je tudi, da je zmožnost družine, da se prilagodi vojaškemu načinu življenja, odvisna od stopnje, do katere vojska zagotavlja družinam svojih pripadnikov tako uradno kot neuradno podporo. Tudi obstoj skupin za družinsko podporo in drugih oblik organiziranih aktivnosti za družine ima neposredni pozitivni vpliv na pripravljenost enote (M. Segal in Harris 1993).

Podobne ugotovitve o pomembnosti partnerja in njegovem vplivu na stališča samega pripadnika oboroženih sil so potrdile še nekatere druge raziskave, npr. Moelker in

4. Raziskava, ki sta jo izpeljala M. Segal in Harris, je bila dejansko »posledica« izkušenj zalivske vojne leta 1991 in vojaške operacije puščavski vihar, ki je vzbudila zanimanje ameriške javnosti za družine pripadnikov ameriških oboroženih sil, ki so v teh operacijah sodelovali. Zaradi medijske pozornosti, ki so je bile deležne vojaške družine, se je ameriška javnost začela bolj zavedati problemov in težav, s katerimi so se srečevale vojaške družine v času, ko je bil njihov družinski član na nalogi oz. v tem primeru v vojni. Povečana medijska pozornost je bila posledica nekaterih primerov, ko so pripadniki oboroženih sil zavrnili izpolnitev ukaza o premestitvi v Perzijski zaliv iz družinskih razlogov ali pa so ukaz izpolnili, zaradi tega pa doma pustili nepreskrbljene otroke. Ne samo širša ameriška javnost, ampak tudi znotraj samih oboroženih sil so se začeli bolj zavedati družinske problematike ter potrebe po skrbi za družine svojih pripadnikov v primerih mobilizacije večjega števila vojakov.
5. Orthner in Pittman sta raziskovala stališča 375 poročenih pripadnikov ameriških zračnih sil ter med drugim ugotovila, da soprogova percepcija organizacijske podpore njegovi družini in zaznana stališča družine do same vojaške organizacije bistveno vplivajo na njegovo privrženost delu.
6. Rohall in drugi (1999) so preučevali uspešnost prilagajanja družin pripadnikov ameriških oboroženih sil v času njihove odsotnosti zaradi vojaške naloge v Južni Koreji leta 1994. Med drugim so ugotovili, da je za družine pripadnikov višjega čina značilna višja stopnja prilagajanja, da je vojakova morala pozitivno povezana s prilagajanjem družine (kolikor višja je vojakova morala, toliko višja je njegova ocena prilagoditve njegove družine vojaškemu načinu življenja) in da je percepcija podpore njihovim družinam pozitivno povezana s prilagajanjem družine. Bolj ko imajo vojaki občutek, da so družine doma deležne institucionalne podpore, tem višje so stopnje prilagajanja družine.

Van Der Kloet⁷ (2003). Tako sta Bourg in M. Segal (1999) potrdila, da odnos partnerja do vojaške službe vpliva tako na sam proces rekrutiranja, zadrževanje kadra kot tudi na moralo in na zvestobo pripadnikov vojaški organizaciji. Ravno ugotovitev glede zvestobe je bila zelo pomembna za nadaljnje preučevanje vojaških družin. Zaznavanje stopnje, do katere vojaška organizacija podpira družine svojih pripadnikov, vpliva na zadovoljstvo družine z vojaškim načinom življenja in tudi na lažje prilagajanje družine v primeru ločitve zaradi udeležbe na vojaški nalogi. Na zadovoljstvo partnerja z vojaškim načinom življenja vpliva tudi njegova oz. njena zaznana stopnja vmešavanja vojaške službe v družinske obveznosti. »Dokazi potrjujejo, da na stališča poročenih pripadnikov oboroženih sil do same vojaške organizacije vplivata partnerjevo zadovoljstvo in privrženost, ki pa sta oblikovana pod vplivom zaznave organizacijske podpore družinam, kot tudi stopnje vmešavanja oboroženih sil v potrebe in zahteve družin« (Bourg in M. Segal 1999: 637).

3 Slovenska vojska in družine pripadnikov

Vojaškim družinam v Sloveniji oz. družinskim članom pripadnikov Slovenske vojske se od leta 1991 ni posvečalo veliko pozornosti, niti institucionalne niti raziskovalne. SV sodeluje v mednarodnih operacijah in misijah na različnih kriznih žariščih po svetu od leta 1997. Ne samo povečevanje števila sodelujočih v operacijah po svetu, ampak tudi prehod na poklicne oborožene sile je pomemben dejavnik, ki je vplival na spremembo odnosa do zaposlenega v SV. Tudi polnopravno članstvo Slovenije v zvezi NATO od aprila 2004 je dejavnik, ki ga moramo upoštevati, saj so se s tem povečale tudi obveznosti Slovenije do zavezništva, zaradi česar je bilo mogoče pričakovati povečano sodelovanje pripadnikov SV pri nalogah in operacijah v tujini, ne samo v mednarodnih mirovnih operacijah, ampak tudi v prihodnjih morebitnih bojnih akcijah zavezništva.

Delo v poklicni vojski se razlikuje od dela z naborniki. Poklicna vojska zahteva drugačen odnos do svojih pripadnikov. Dejavniki, ki vplivajo na zadovoljstvo poklicnega pripadnika oboroženih sil, so drugačni od tistih, ki vplivajo na zadovoljstvo nabornika. Prvo raziskavo o vojaških družinah v slovenskem prostoru in njihovem vplivu na delo pripadnikov SV je v letu 2005 izpeljal Inštitut za medicinske študije ZRC SAZU v sodelovanju z Obramboslovnim raziskovalnim centrom (ORC) pod naslovom *Usklajevanje zahtev družine in dela v vojaškem poklicu* kot sestavni del projekta *Človeški dejavnik v vojaškem sistemu*.

Zadovoljstvo z delom in pripravljenost na dolgotrajno delo v poklicni vojski sta odvisna od ponudbe dobre plače, zanimivega dela, kohezije enote, navezanosti na organizacijo, podpore družine, pregledne kariere, razvoja in spoštovanja ustreznih kompetenc, možnosti stalne zaposlitve in zaposlitve za nedoločen čas ali pa možnosti za urejen odpust iz vojaških vrst (Jelušič in Papler 2006: 16).

7. Moelker in Van der Kloet sta leta 2001 izpeljala raziskavo med partnerji pripadnikov nizozemskih oboroženih sil, ki so bili na misiji v obdobju devetih mesecev pred časom izvajanja raziskave. V vzorec so bili vključeni partnerji pripadnikov oboroženih sil, ki so sodelovali v nizozemskih kontingentih za misije KFOR I, SFOR 8 in UNFICYP.

3.1 Raziskovalni vzorec

Članek išče odgovor na vprašanje, v kolikšni meri pripadnike Slovenske vojske pri izpolnjevanju njihovih obveznosti v vojaški organizaciji podpirata družina in širše socialno okolje. Nadalje se analiza osredotoča tudi na odnos med družino in vojaško organizacijo, in sicer iz vidika zahtev, ki jih ena ali druga postavljata pripadniku.

Za raziskovanje odnosa med vojaško organizacijo in družino v SV so ključne štiri raziskave (glej tabelo 1).

Tabela 1: Predstavitev vzorca.

Ime raziskave	»Slovenska vojska v mirovnih operacijah«			»Slovenska vojska v mirovnih operacijah – družboslovna analiza dejavnikov vpliva na mirovno delovanje SV«			»Človeški dejavnik v vojaškem sistemu«	»Družboslovna analiza delovanja SV v misijah in poveljstvih na mednarodnih dolžnostih«			
Raziskovalna institucija	ORC-FDV			ORC-FDV			ORC-FDV	ORC-FDV			
Zbiranje podatkov	raziskovalci ORC			raziskovalci ORC			raziskovalci ORC	raziskovalci ORC			
Vzorec/populacija	populacija vseh pripadnikov SVNKON ¹ MNBG ² I, MSU ³ XI			populacija vseh pripadnikov SVNKON MNBG II, MNBG III, MNBG IV, MSU X, MSU XI			vzorec strukturiran glede na vrsto zaposlitve, izobrazbo, spol, starost in delovno dobo	populacija vseh pripadnikov za SVNKON 15, 16 in 17 KFOR ⁴			
Število anketiranih oseb	1. ⁵	2. ⁶	inter-vjuji	1.	2.	inter-vjuji	1149 pripadnikov stalne sestave SV	1.	2.	3. ⁷	inter-vjuji
	125	112	66	340	327	118		781	620	757	48
Struktura anketirancev	častniki, podčastniki in vojaki			častniki, podčastniki in vojaki			častniki, podčastniki, vojaki, nižji vojaški uslužbenci, višji vojaški uslužbenci in civilne osebe	častniki, podčastniki in vojaki			
Starost	18 let in več			18 let in več			18 let in več	18 let in več			
Način zbiranja podatkov	standardiziran vprašalnik; strukturiran intervju			standardiziran vprašalnik; strukturiran intervju			standardiziran vprašalnik	standardiziran vprašalnik; strukturiran intervju			

Čas zbiranja podatkov	januar-oktober 2003	julij 2003–januar 2005	december 2005–marec 2006	februar 2007–avgust 2008
-----------------------	---------------------	------------------------	--------------------------	--------------------------

Raziskava *Človeški dejavnik v vojaškem sistemu* je bila izvedena v vojašnicah SV na 21 lokacijah. Standardiziran vprašalnik je vseboval skupaj 403 spremenljivke, od tega 47 demografskih. Med anketiranci je prevladovala starostna skupina 36–40 let. Med anketiranimi so prevladovali moški, vzorec pa je zajemal tudi slabo petino žensk. Med anketiranci so prevladovali tisti, ki nimajo otrok, sledili pa so jim tisti z dvema otrokoma.

Raziskavi *Slovenska vojska v mirovnih operacijah* in *Slovenska vojska v mirovnih operacijah – družboslovna analiza dejavnikov vpliva na mirovno delovanje SV* sta bili izvedeni na populaciji 10 slovenskih kontingentov, ki so naloge opravljali v MOM v Bosni in Hercegovini (Multinational Battle Group – MNBG in Multinational Specialised Unit – MSU) v silah SFOR (Stabilisation Force). Vprašalnik je obsegal 269 spremenljivk, od tega 12 demografskih. Večina pripadnikov je bila v starostni skupini 26–30 let, med njimi sami moški. Prav tako jih večina ni imela otrok ali pa so imeli zgolj enega.

V okviru raziskave *Družboslovna analiza delovanja Slovenske vojske v misijah in v poveljstvih na mednarodnih dolžnostih v MOM na Kosovu v silah KFOR* (Kosovo Force) so bili anketirani še trije slovenski kontingenti. Anketni vprašalnik za 17. kontingent je vseboval 223 vsebinskih spremenljivk in 12 spremenljivk demografije. Povprečna starost pripadnikov je bila med 26 in 30 let, večina anketiranih je moških, žensk je bilo manj kot desetino. Večina ni imela otrok in so bili na operacijo napoteni prvič.

4 Odnos med službenimi obveznostmi in družino

Družina v slovenski družbi predstavlja pomembno vrednoto (Musek 2003; Toš 2003), ki v vsakdanjem življenju posameznika zaseda visoko mesto in je zato pomemben dejavnik vpliva pri njegovih odločitvah. Kot takšna je v razmerju do zaposlitve upoštevanja vreden dejavnik, še posebej v primeru zaposlitve v vojaški organizaciji, ki je glede na svoje zahteve specifična v odnosu do drugih zaposlitev.

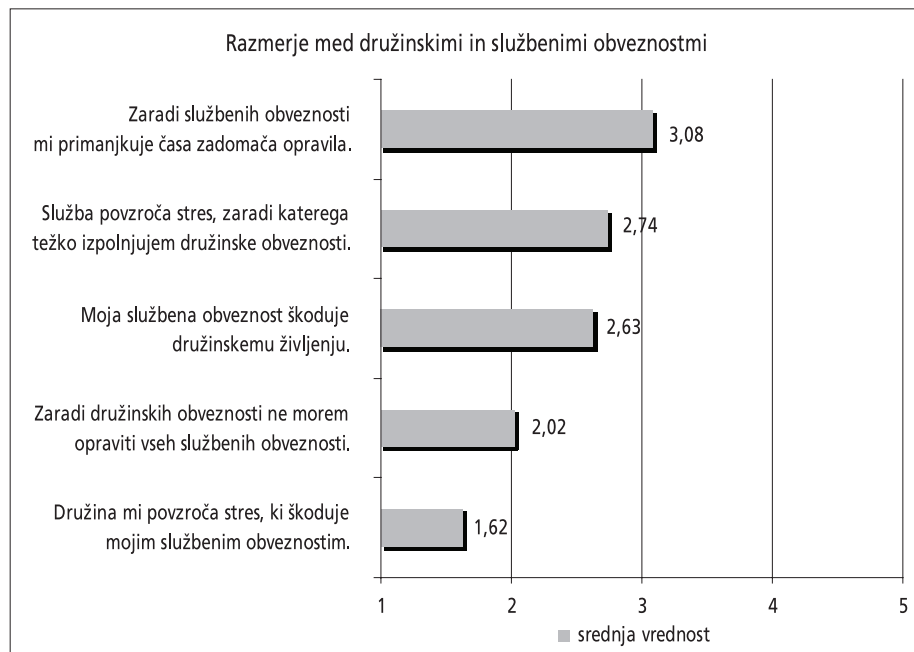
Tudi pripadniki SV izmed vseh institucij najbolj zaupajo svoji družini (povprečje 3,6).⁸ Glede na rezultate lahko sklepamo, da družini in sorodnikom pripisujejo velik pomen, kar pomeni, da je družina dejavnik, ki ga nikakor ne smemo zanemariti. Frekvenčna porazdelitev odgovorov pokaže 96,1% zaupanje družini in sorodnikom (odgovora »precej« in »v celoti«). Glede na to je mogoče sklepati, da so družine pomembne, če ne celo najpomembnejši vir socialne opore za pripadnike SV. Tudi raziskava *Slovensko javno mnenje* (SJM 2009/2) kaže trend visokega zaupanja družini (Malešič

8. To je bilo merjeno z naslednjim vprašanjem: »Ljudje morajo nekomu zaupati in imeti občutek, da se lahko zanesejo nase in na druge. V kolikšni meri lahko vi zaupate naslednjim – ocenite z lestvico od 1 do 4, pri čemer 1 pomeni, da jim sploh ne zaupate, 4 pa pomeni, da jim zaupate v celoti.«

in drugi 2009). Postavljeno vprašanje in uporabljena lestvica sta primerljiva z zgornjim. Zadnje merjenje je pokazalo kar 94% zaupanje⁹ družini in sorodnikom. To kaže, da zaupanje v družino ni izjemno visoko le med pripadniki Slovenske vojske, ampak gre za širše sprejeto vrednoto slovenske družbe.

Nadalje je bil v kontekstu razmerja med družino in vojaško organizacijo analiziran vpliv službenih obveznosti pripadnikov SV na družinsko življenje in obratno.¹⁰ Iz grafa 1 je razvidno, da pripadniki SV družino dojemajo kot dejavnik, ki le v manjši meri povzroča stres ali ovira službene obveznosti. Slednjo ugotovitev potrjuje frekvenčna porazdelitev, ki kaže, da se več kot 70 % anketiranih ne strinja s trditvama, ki implicirata negativen vpliv družine na službene obveznosti. Hkrati pa se le 40 % anketiranih ne strinja s trditvama, ki implicirata negativen vpliv službe na družinske obveznosti. Večina pripadnikov (povprečje 3,08) občuti negativen vpliv službe na opravljanje domačih opravil.

1: Razmerje med družinskimi in službenimi obveznostmi.

Podatki so pridobljeni iz raziskave *Pridobivanje, razvoj in upravljanje človeških virov v SV*.

Za ugotavljanje morebitnega konflikta zahtev, ki jih vojaška organizacija in družina, obe kot pohlepni instituciji, postavljata pripadnikom Slovenske vojske, so bile natančneje analizirane nekatere trditve, ki opredeljujejo pripadnikovo percepcijo

9. Združena odgovora v celoti zaupam in precej zaupam.

10. Anketiranci so intenziteto strinjanja z vsako trditvijo izrazili z oceno od 1 do 5, pri čemer so z oceno 1 opredelili popolno nestrinjanje in z oceno 5 popolno strinjanje.

zahtev obeh institucij. Z metodo t-testa je bila analizirana povezava med trditvama, ki opredeljujeta razmerje med službenimi obveznostmi in domačimi opravili (glej tabelo 2). Med obema obstaja statistično značilna razlika, pri čemer pripadnikom SV zaradi službenih obveznosti primanjkuje časa za družinska opravila, medtem ko se obratno stanje pojavlja redkeje. Nadalje je bilo ugotovljeno, da v primeru vpliva službenih obveznosti na domača opravila ni razlik glede na zakonski stan. Percepcija vpliva med poročenimi oziroma živečimi v zunajzakonski skupnosti se zanemarljivo razlikuje od tistih, ki ne živijo s partnerjem oziroma so samski.

Z metodo t-testa sva nadalje ugotovili, da stres pripadnikom v večji meri predstavljajo službene obveznosti kot družina (glej tabelo 2). Pripadniki nimajo občutka, da bi jih družinske obveznosti ovirale pri izpolnjevanju službenih obveznosti, medtem ko je iz smeri delovne organizacije v smeri družine mogoče zaznati določene napetosti.

Tabela 2: Razmerje med službenimi obveznostmi in domačimi opravili.

		povprečna vrednost	korelacija	signifikanca	standardni odklon	število anketiranih
Par 1	Zaradi službenih obveznosti mi primanjkuje časa za domača opravila.	3,07	0,20	0,00	1,045	827
	Zaradi družinskih obveznosti ne morem opraviti vseh službenih obveznosti.	2,02			0,797	827
Par 2	Služba povzroča stres, zaradi katerega težko izpolnjujem družinske obveznosti.	2,74	0,14	0,00	1,021	818
	Družina mi povzroča stres, ki škoduje mojim službenim obveznostim.	1,62			0,667	818

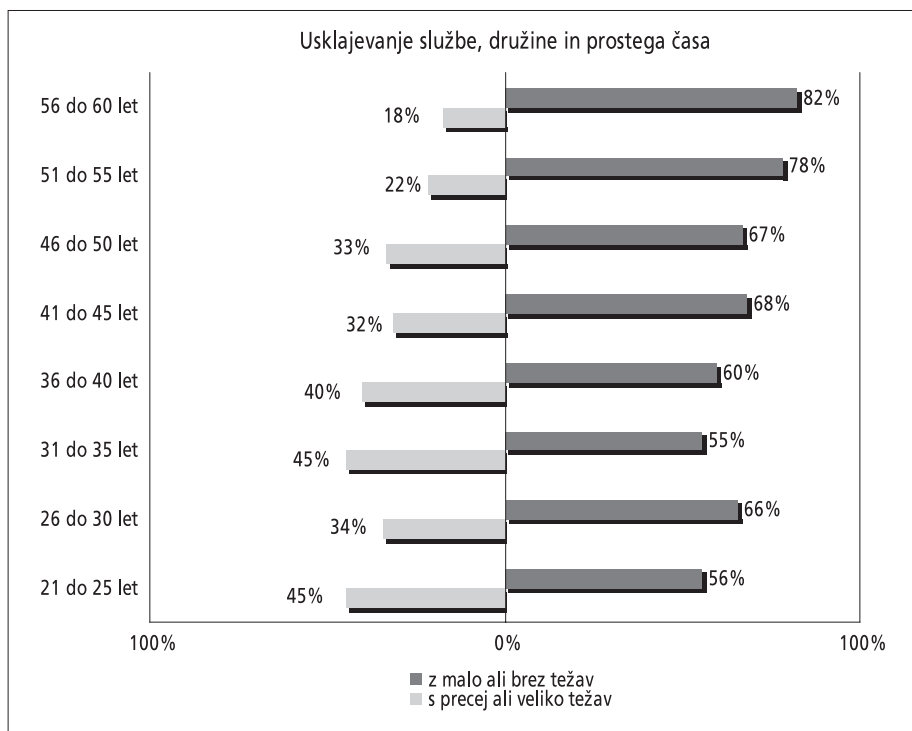
Podatki so pridobljeni iz raziskave Pridobivanje, razvoj in upravljanje človeških virov v SV.

Razmerje med družino, delovno organizacijo in prostim časom je bilo preučevano tudi na podlagi analize vprašanja o stopnji zahtevnosti usklajevanja službe, družine in prostega časa.¹¹ Pripadniki Slovenske vojske usklajevanje dela, družine in prostega časa dojemajo kot manj problematično. Med anketiranimi je zahtevnost usklajevanja ocenjena s povprečno vrednostjo 2,71. Frekvenčna porazdelitev pa je pokazala, da je pri usklajevanju brez težav 19,8 % anketirancev, z malo težavami se jih sooča 42,3

11. Vprašanje je bilo: »Kako usklajujete službo v Slovenski vojski, družino in prosti čas?« Anketiranci so izbirali med štirimi stopnjami zahtevnosti usklajevanja, in sicer »1 – z veliko težavami, 2 – s precej težavami, 3 – z malo težavami in 4 – brez težav.«

%, s precej težavami 24,7 % in z veliko težavami 12 %. Pri zahtevnosti usklajevanja med tistimi, ki živijo s partnerjem ali so poročeni, tistimi, ki ne živijo s partnerjem, in samskimi ni statistično značilnih razlik ($\chi^2 = 0,082$), kar kaže, da zveza ne vpliva pomembno na percepcijo zahtevnosti usklajevanja službenih obveznosti, družine in prostega časa. Stopnja zahtevnosti usklajevanja med prvimi je ocenjena s povprečno vrednostjo 2,68, med drugimi 2,64 in med tretjimi 2,88. Prav tako ni značilnih razlik med spoloma ($\chi^2 = 0,119$), kljub temu pa merjenje povprečnih vrednosti kaže, da imajo ženske za spoznanje manj težav (2,88) kot moški (2,69). Pokazale pa so se razlike med starostnimi skupinami ($\chi^2 = 0,000$), pri čemer imajo najmanj težav pri usklajevanju službe, družine in prostega časa starejši pripadniki SV (glej graf 2). Med najstarejšimi (55–60 let) je absolutna večina takšnih, ki z usklajevanjem nimajo večjih težav, od tega jih 64,7 % naštete obveznosti usklajuje popolnoma brez težav in 17,6 % z malo težavami. Med mlajšimi je manj takšnih, ki pri usklajevanju nimajo nobenih težav, večji pa je delež tistih, ki se soočajo z manjšimi težavami.

Graf 2: Usklajevanje službe, družine in prostega časa.

Podatki so pridobljeni iz raziskave Pridobivanje, razvoj in upravljanje človeških virov v SV.

Nadalje analiza kaže, da na zahtevnost usklajevanja obveznosti vplivajo tudi otroci ($\chi^2 = 0,002$). Tako imajo malo težav tisti, ki nimajo otrok (45 %) ali imajo zgolj enega otroka (47 %). Izstopajo pa tisti s tremi ali več otroki, ki se v največjem deležu soočajo s precej težavami (39 %). Glede na starost imajo največ težav pripadniki v

skupini 21–25 let in 31–35 let. Pri prvih gre za neizkušeni del zaposlenih, ki se prvič sooča z izzivom usklajevanja delovnih, družinskih in prostočasnih aktivnosti, pri drugih pa za skupino z mlajšimi otroki, ki ima zato veliko več skrbi in potrebuje več časa kot tisti, ki imajo starejše otroke oziroma jih sploh nimajo.

Položaj, ki ga vojaška organizacija zaseda v zasebnem življenju oziroma družinskem krogu pripadnika, kaže vlogo SV v odnosu do primarnega socialnega okolja njenih pripadnikov. Analiza kaže, da pripadniki SV razlikujejo med svojim službenim in zasebnim življenjem.¹² S frekvenčno porazdelitvijo ugotavljamo, da se je za skrajna odgovora odločilo manj kot 10 % vprašanih. Z družino in sorodniki se jih tako večina pogovarja »redko« (41,7 %) in le malo manj »včasih« (39,9 %). Podobna je situacija s prijatelji. Na pogovor o službi v krogu družine ne vpliva niti zakonski stan niti število otrok. Vpliv slednjih pa se pokaže pri intenziteti pogovorov o službi v krogu prijateljev ($\text{sig } (\chi^2) = 0,041$). Med tistimi, ki imajo otroke, je največ takšnih, ki se s prijatelji o službi pogovarjajo »bolj redko« (45,1 %). Med tistimi, ki otrok nimajo, pa je največ takšnih, ki se pogovarjajo »včasih« (44,8 %). Sklepamo lahko, da so med pripadniki prve skupine glavni vir pogovora otroci in da pripadniki vojske to temo na prioritetni lestvici uvrščajo višje, zato se v manjšem deležu pogovarjajo o službi. V kolikšni meri neka oseba svoje službene težave deli z drugimi, pa je nedvomno odvisno tudi od njegove osebnosti. Glede na nizek delež odgovorov »pogosto« je mogoče sklepati, da med pripadniki SV prihaja do ločevanja službe od zasebnega življenja. Hkrati pa izbira odgovorov kaže tudi, da se neradi odločajo za skrajne možnosti.

Na občutek pripadnosti in v primeru vojaške organizacije tudi ponosa zaradi pripadnosti vpliva tudi odnos socialnega okolja do zaposlitve v vojaški organizaciji. Zanimala naju je zaznava ugleda, ki jim ga v socialnem okolju daje pripadnost vojaški organizaciji. Slednja je bila merjena s serijo trditev, s katerimi so anketiranci izražali stopnjo strinjanja z ugledom, ki so ga v očeh družine, prijateljev in lokalne skupnosti dosegli zaradi svoje zaposlitve (Cronbach $\alpha = 0,910$).¹³ Frekvenčna porazdelitev je pokazala 38,2 % takšnih, ki menijo, da v svoji družini zaradi zaposlitve v SV niso bolj cenjeni, nekaj odstotkov manj je tistih, ki menijo, da zaposlitev nima niti pozitivnega niti negativnega vpliva (34,9 %), le dobra četrtina pa se jih počuti bolj cenjene (24,7 %). Podatki kažejo, da po mnenju pripadnikov zaposlitev v SV ne dviguje njihovega ugleda niti med prijatelji (39,3 %) niti v lokalnem okolju (46,2 %). Skladno z rezultatom analize ugotavljamo, da pripadniki SV nimajo občutka, da v socialnem okolju zaradi zaposlitve v SV dosegajo višji ugled ali spoštovanje.

12. Vprašanje, s katerim je bil merjen položaj vojaške organizacije v posameznikovem zasebnem življenju, je bilo: »Kako pogosto se pogovarjate o SV z družino/sorodniki ter s prijatelji?« Anketiranci so izbirali med odgovori nikoli, redko, včasih ali pogosto.

13. Uporabljene so bile trditve: »1 – Zaradi zaposlitve v Slovenski vojski sem v družini zelo cenjen. 2 – Zaradi zaposlitve v Slovenski vojski sem med prijatelji zelo cenjen. 3 – Zaradi zaposlitve v Slovenski vojski sem v lokalnem okolju zelo ugleden.« Anketiranci so strinjanje ocenjevali z ocenami od 1 do 5, pri čemer 1 pomeni popolno nestrinjanje in 5 popolno strinjanje.

5 Družina v času odsotnosti

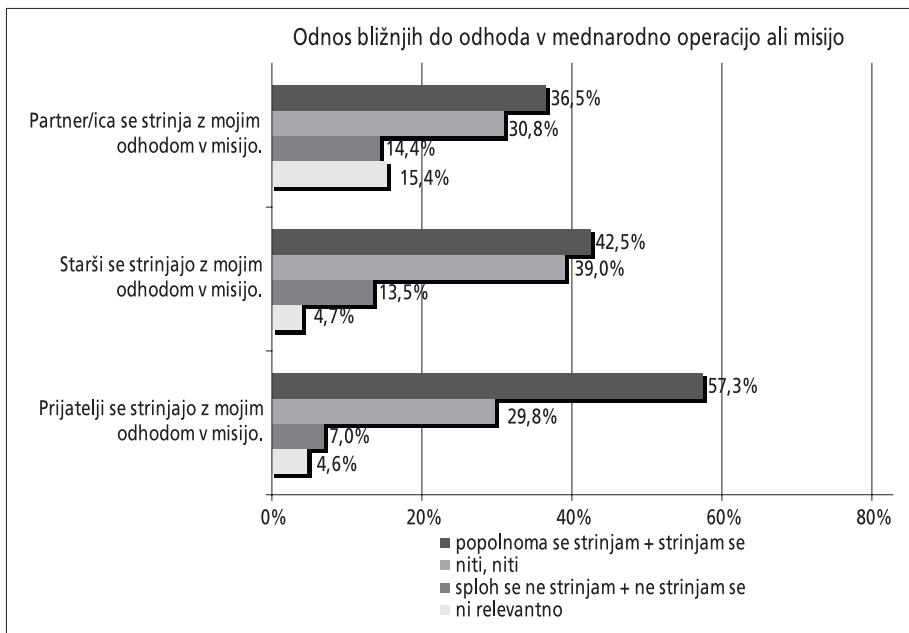
Vojaška organizacija od pripadnikov zahteva precejšnjo predanost, med drugim tudi večmesečno ali večletno odsotnost od doma, pri čemer morajo biti pripravljeni na izgubo življenja med opravljanjem nalog za t. i. višje in navadno abstraktne cilje. Posebno skrb za pripadnike SV tako predstavlja skrb za družine v obdobju odsotnosti. Pri tem je pomembno, da družina zaseda pomembno mesto v posameznikovem življenju, zaradi česar je v času odsotnosti ne bo sposoben »odmisliti«. Prav skrb in težave v družini lahko vplivajo na vojakovo koncentracijo in kakovost opravljanja nalog. V primeru vojaške organizacije pa je to lahko življenjskega pomena.

Od leta 2007 se v sklopu raziskave *Slovensko javno mnenje* meri odnos javnosti do posebne skrbi za družine pripadnikov Slovenske vojske na nalogah v tujini. Podatki zadnje raziskave (SJM 2009/2) kažejo, da bi po mnenju večine družine pripadnikov morale biti deležne posebne pozornosti in skrbi (60 %), slaba tretjina (30 %) meni nasprotno, medtem ko je neopredeljenih le desetina. Pričakovanja pripadnikov SV glede skrbi za družine v času njihove odsotnosti je ORC ugotavljal v zgoraj omenjenih raziskavah med letoma 2003 in 2008. Izpolnjenih je bilo 3062 vprašalnikov in opravljenih 232 intervjujev (Vuga in Juvan 2009). Z raziskavami ORC ni želel ugotavljati zgolj stopnje zadovoljstva z obstoječim stanjem skrbi za družine, ampak tudi pripadnikovo zaznavo stališč najbližjih o udeležbi na operaciji ali misiji.

V raziskavah delovanja pripadnikov SV v MOM so kot primarno okolje definirani partnerji oziroma partnerke ter starši in prijatelji. Percepcijo njihovega odnosa do nalog v tujino smo merili s serijo trditev (Cronbach $\alpha = 0,800$).¹⁴ Starši so posebej pomembni v primerih, ko gre za kontingent, sestavljen pretežno iz pripadnikov, mlajših od 25 let, ki opravljajo svojo prvo nalogo v tujini, praviloma niso poročeni in nimajo otrok. V tem primeru kot prvi vir skrbi ne nastopajo partner/-ica in otroci, ampak starši.

14. Anketiranci so izražali svoje strinjanje s trditvami: Partner/-ica se strinja z mojim odhodom v misijo; Starši se strinjajo z mojim odhodom v misijo; Prijatelji se strinjajo z mojim odhodom v misijo. Odgovarjali so z ocenami od 1 – sploh se ne strinjam do 5 – popolnoma se strinjam.

Graf 3: Koliko se strinjate s trditvami o stališčih vaših najbližjih do vašega odhoda v MOM?

Podatki so pridobljeni iz raziskav Slovenska vojska v mirovnih operacijah, Slovenska vojska v mirovnih operacijah – družboslovna analiza dejavnikov vpliva na mirovno delovanje SV in Družboslovna analiza delovanja slovenske vojske v misijah in v poveljstvih na mednarodnih dolžnostih.

Pri pripadnikovi zaznavi podpore najbližjih do udeležbe v misiji je bilo mogoče zaznati konstantno visoko podporo (glej graf 3). Frekvenčna porazdelitev kaže, da so se pripadniki na misijo odpravljali ob razmeroma visoki podpori partnerjev (36,5 %), staršev (42,5 %) in prijateljev (57,3 %). Najvišje stopnje podpore so bili deležni s strani prijateljev, kar je mogoče delno pojasniti tudi z oblikovanjem tako imenovane vojaške subkulture¹⁵ oziroma kroga prijateljev, ki so posredno ali neposredno povezani z vojaškim sistemom (Juvan 2009). Prav tako je treba upoštevati, da je socialna skupina prijateljev zaradi daljše odsotnosti enega izmed njenih članov najmanj prizadeta. Vpliv odsotnosti na primarno okolje, ki ga praviloma predstavljajo partner/-ica in starši, je veliko večji. Kljub težavam, s katerimi se sooča družina v času odsotnosti pripadnika, je podpora partnerjev razmeroma visoka, vendar pa jo presega delež tistih, ki so v anketi izbrali odgovor »niti podpiram niti ne podpiram« (30,8 %). Ob tem sklepava, da o odhodu posameznika v MOM obstaja nekakšen konsenz med partnerjema, kljub temu da je v organizaciji, kot so oborožene sile, napotitev dejansko ukazana. Opažava, da je nasprotovanje najnižje med prijatelji in najvišje med partnerji. Pri vseh kontingentih

15. Podobno ugotavlja tudi raziskava SAZU (Černič Istenič in Knežević Hočevnar 2006: 234). Rezultati raziskave so pokazali, da so pripadniki vojaške organizacije dokaj zaprta družbena skupina, ki si prijatelje išče pretežno med sodelavci.

je bilo mogoče zaznati padec podpore bližnjih med misijo in izboljšanje podpore po vrnitvi v domovino (Jelušič in dr. 2008).

S primerjavo slovenskih kontingentov v operacijah na Kosovu ter v Bosni in Hercegovini sva ugotavljali razliko v percepciji podpore primarnega okolja med tistimi, ki so v MOM odšli na prostovoljni osnovi, in tistimi, ki so bili napoteni z ukazom (glej tabelo 3). Pri tem je pomembno omeniti, da so v začetnih letih sodelovanja RS v MOM bile mogoče prostovoljne napotitve, kar pa se danes zgodi le izjemoma. S primerjavo povprečnih vrednosti ugotavlja, da je pripadnikova percepcija podpore primarnega okolja višja med tistimi, ki so na MOM odšli po ukazu, kot med tistimi, ki so bili napoteni prostovoljno. Slednje je lahko povezano s stopnjo tveganja, naravo nalog, možnostjo in pogostostjo dopustov idr. Najverjetneje pa je pomemben dejavnik tudi družinsko sprejemanje službenih obveznosti, ki se jim je ob napotitvi po ukazu težje izogniti. Družina ni zaznana kot negativni dejavnik vpliva na izvajanje nalog v času operacije ali misije (Jelušič in dr. 2008). Vsekakor se to spremeni, če se doma pojavijo težave in negotovosti.

Tabela 3: Strinjanje s trditvami o stališčih najbližjih do odhoda v MOM glede na vrsto napotitve.

Način napotitve	Odnos bližnjih do odhoda v mednarodno operacijo ali misijo			
		podpora partnerja za odhod na misijo	podpora staršev za odhod na misijo	podpora prijateljev za odhod na misijo
MNBG + MSU – prostovoljno	povprečje	3,06	3,27	3,74
	standardni odklon	1,49	1,48	1,41
	število anketiranih	378	448	445
KFOR – ukaz	povprečje	3,65	3,74	4,20
	standardni odklon	1,47	1,41	1,20
	število anketiranih	780	914	916
skupaj	povprečje	3,46	3,59	4,05
	standardni odklon	1,50	1,45	1,29
	število anketiranih	1158	1362	1361

Podatki so pridobljeni iz raziskav Slovenska vojska v mirovnih operacijah, Slovenska vojska v mirovnih operacijah – družboslovna analiza dejavnikov vpliva na mirovno delovanje SV, Družboslovna analiza delovanja slovenske vojske v misijah in v poveljstvih na mednarodnih dolžnostih.

Za ugotavljanje podpore, ki naj bi jo svojim pripadnikom in njihovim družinskim članom zagotovila SV, so bili uporabljeni najnovejši podatki, pridobljeni z merjenjem stališč v 17. kontingentu Slovenske vojske na Kosovu. Frekvenčna porazdelitev kaže, da po mnenju dobre petine pripadnikov pred odhodom na MOM ni bilo zagotovljene-ga dovolj časa za družino, medtem ko 41,4 % pripadnikov trdi nasprotno. Vprašanje seveda je, ali je sploh mogoče določiti količino časa preživetega z družino, ki bi bila

zadostna, ali bi v vsakem primeru nekateri pripadniki in njihovi družinski člani imeli občutek, da je bilo časa premalo.

Anketiranci so svoja stališča o težavah in potrebnih podpori družinam v času njihove napotitve v MOM izražali na petstopenjski lestvici.¹⁶ Intervjuji in ankete so pokazali, da bi bilo zaželeno družinskim članom ponuditi določeno pomoč v času odsotnosti pripadnikov. Anketiranci so kot precej pomembno označili na primer obveščanje družinskih članov s strani SV (glej tabelo 4). Najpogostejša in hkrati najosnovnejša oblika pomoči, ki naj bi jo v času odsotnosti nudila SV, je telefonska številka, na katero se posameznik lahko obrne v primeru psihičnih težav, zaskrbljenosti idr. zaradi odsotnosti partnerja. Pregled povprečnih vrednosti kaže, da bi po mnenju pripadnikov Slovenska vojska v prvi vrsti morala poskrbeti za obveščanje družin in staršev o dogajanju na mednarodni operaciji ali misiji (glej tabelo 4). Prav tako bi morala organizirati centre za pomoč in podporo v času odsotnosti. Vidimo, da v definicijo družine večina pripadnikov SV ne vključuje zgolj partnerja in otrok, ampak tudi starše.¹⁷ Nadalje ugotavlja, da bodo, po mnenju anketirancev, zaradi njihovega odhoda v MOM bolj trpeli družinski člani kot oni sami. Pri tem ne prihaja do večjih razlik, povezanih s starostjo pripadnikov. Zanimiva je tudi ugotovitev, da so finančne bonitete sicer precej pomemben dejavnik pri odhodu v MOM, vendar pa večina pripadnikov ne verjame, da bi zaslužen denar lahko pomagal rešiti družinske težave, nastale kot posledica odsotnosti.

Tabela 4: Družine v času odsotnosti pripadnika.

	Povprečna vrednost	Standardni odklon	Minimum	Maksimum	Število anketiranih
SV bi morala pomagati pri obveščanju družin o dogajanju v misiji.	3,73	1,073	1	5	225
SV bi morala pomagati pri obveščanju staršev o misiji.	3,71	1,107	1	5	215
SV bi morala organizirati centre za podporo in pomoč družinam v času naše odsotnosti.	3,60	1,133	1	5	225
Moja družina bo trpela zaradi odhoda na Kosovo.	3,11	0,990	1	5	225
SV bi morala v priprave za odhod v misijo vključiti tudi družinske člane.	3,09	1,104	1	5	225

16. Na lestvici so z oceno 1 ocenjevali najnižjo stopnjo strinjanja, z oceno 5 pa najvišjo.

17. Kar je v neskladju z določili Zakona o službi v SV, ki določa, da »se med družinske člane štejejo zakonec, zunajzakonski partner in partner iz registrirane istospolne partnerske skupnosti v skladu s predpisi ter otroci ali posvojenci oziroma pastorki do polnoletnosti« (ZSSloV 2007).

Jaz bom trpel zaradi ločitve od družine.	2,86	0,944	1	5	224
Denar, ki ga bom zaslužil na misiji, bo pomagal prebroditi vse družinske probleme.	2,74	0,971	1	5	225

Podatki so pridobljeni iz raziskave Družboslovna analiza delovanja slovenske vojske v misijah in v poveljstvih na mednarodnih dolžnostih.

7 Zaključek

Pripadniki SV zaznavajo nekatere negativne obremenitve pri vplivu njihove službe na družinsko življenje, predvsem stres in pomanjkanje časa, medtem ko negativnega vpliva družine na službene obveznosti ni zaznati. Usklajevanje vojaške službe in družinskih obveznosti sicer v splošnem pripadnikom ne povzroča večjih težav. Zanimiva je ugotovitev, da na usklajevanje nima vpliva, ali pripadnik ima družino – parterja/-ico in otroke ali ne. Najmanj težav imajo starejši pripadniki SV, največ pa mladi na začetku karierni poti. V tem obdobju se prvič soočajo z zahtevami organizacije, v kateri so zaposleni, zaradi usklajevanja pričakovanj družine, vojaške organizacije in prostega časa, ki ga je z zaposlitvijo precej manj, pa prihaja tudi do težav. Pri tem je treba opozoriti, da se »stres kot obremenitev posameznika bistveno poveča v času trajanja misije in da se v tem primeru te obremenitve kažejo kot večje breme pri opravljanju družinskih obveznosti« (Jelušič in dr. 2005). Nasprotovanje odhodu v MOM se v največji meri pojavlja med partnerji in starši, najmanj pa med prijatelji. Slednje je skladno s pričakovanji, saj navsezadnje prijatelji predstavljajo del socialnega okolja, na katero ima daljša odsotnost najmanj vpliva. Glede na to, da so partnerji in starši zaradi pripadnikovih službenih obveznosti v tujini med bolj prizadetimi, večina pripadnikov meni, da bi SV obe skupini morala obveščati o dogajanju v MOM, partnerje pa tudi vključiti v priprave na odhod.

Primarno okolje je tudi v primeru SV zelo pomembno, družina pa je pomemben vir socialne opore tako pripadnikom doma kot na nalogah v tujini. Pomen zadovoljstva in posledične podpore družine in prijateljev se praviloma pokaže šele, ko pride do padca obojega. Glede na to, da v SV do te situacije še ni prišlo, o posledicah ni mogoče govoriti z gotovostjo, vendarle pa različne teorije dokazujejo negativen vpliv na kakovost dela pripadnikov vojaške organizacije.

Zahvala

Za podatke, ki so služili za analizo, gre zahvala sodelovanju pripadnic in pripadnikov SV pri večletnem raziskovanju ORC.

Literatura

- Ashforth, E. Blake, in Mael, Fred (1989): Social identity theory and the organization. *Academy of Management Review*, 14: 20–39.
- Bourg, Chris, in Segal, Mady W. (1999): The Impact of Military Supportive Policies and Practices on Organizational Commitment to the Army. *Armed Forces and Society*, 24 (4): 633–652.
- Bowen, Gary L. (1989): Satisfaction With Family Life in the Military. *Armed Forces and Society*, 15 (4): 571–592.
- Clark Campbell, Sue (2000): »Work/Family Border Theory: A New Theory of Work/Family Balance«. *Human Relations*, 53 (6): 747–770.
- Coser, A. Lewis (1974): *Greedy Institutions: Patterns Of Undivided Commitment*. New York: Free Press.
- Černič Istenič, Majda, in Knežević Hočevar, Duška (2006): Usklajevanje dela in družine v Slovenski vojski. *Bilten Slovenske vojske*, 4: 215–237.
- Dandeker, Christopher, Claire French, Birtles, Catherine, in Weesely, Simon (2006): Deployment Experiences of British Army Wives Before, During and After Deployment: Satisfaction With Military Life and Use of Support Networks. V *Human Dimensions in Military Operations – Military Leaders' Strategies for Addressing Stress and Psychological Support*. Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-134, Paper 38. Dostopno prek: <http://ftp.rta.nato.int/public//PubFullText/RTO/MP/RTO-MP-HFM-134/MP-HFM-134-38.pdf> (4. 4. 2007).
- Dremelj, Polona (2003): Sorodstvene vezi kot vir socialne opore posameznikov. *Družboslovne razprave*, 43: 149–170.
- Hlebec, Valentina, in Kogovšek, Tina (2003): Konceptualizacija socialne opore. *Družboslovne razprave*, 43: 103–125.
- Jelušič, Ljubica, Vegič, Vinko, Garb, Maja, Trifunović, Jelena, Grošelj, Klemen, in Ober, Kristina (2003): Raziskovalni projekt Slovenska vojska v mirovnih operacijah: zaključno poročilo. Fakulteta za družbene vede: Obramboslovni raziskovalni center.
- Jelušič, Ljubica, Vegič, Vinko, Garb, Maja, in Trifunović, Jelena (2004): Raziskovalni projekt Slovenska vojska v mirovnih operacijah: poročilo o nadaljevanju. Fakulteta za družbene vede: Obramboslovni raziskovalni center.
- Jelušič, Ljubica, Vegič, Vinko, Garb, Maja, in Prebilič, Vladimir (2005): Raziskovalni projekt Slovenska vojska v mirovnih operacijah – družboslovna analiza dejavnikov vpliva na mirovno delovanje SV: zaključno poročilo. Fakulteta za družbene vede: Obramboslovni raziskovalni center.
- Jelušič, Ljubica (2006): Pridobivanje, razvoj in upravljanje človeških virov v SV: vmesno vsebinsko poročilo. Fakulteta za družbene vede: Obramboslovni raziskovalni center.
- Jelušič, Ljubica, in Papler, Peter (2006): Človeški dejavnik v vojaškem sistemu. *Bilten Slovenske vojske*, 8: 7–26.
- Jelušič, Ljubica, Garb, Maja, Grošelj, Klemen, Juvan, Jelena, in Vuga, Janja (2008): Družboslovna analiza delovanja slovenske vojske v misijah in v poveljstvih na mednarodnih dolžnostih: zaključno poročilo. Fakulteta za družbene vede: Obramboslovni raziskovalni center.
- Juvan, Jelena (2008): Vojaške družine: usklajevanje zahtev med družino in vojaško organizacijo, doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Juvan, Jelena (2009): Širše okolje misije: skrbi med misijo, kaj se dogaja doma z ženo in starši. *Slovenska vojska*, 17 (13): 20–21.

- Kogovšek, Tina, Hlebec, Valentina, Dremelj, Polona, in Ferligoj, Anuška (2003): Omrežja socialne opore Ljubljančanov. *Družboslovne razprave*, 43: 183–204.
- Malešič, Marjan, Malnar, Brina, Toš, Niko, in skupina. Slovensko javno mnenje 2009/2: Raziskava o nacionalni in mednarodni varnosti [datoteka podatkov]. Slovenija, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 2009. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2010.
- Moelker, Rene, in Van der Kloet, Irene (2003): Military Families and the Armed Forces: A Two-Sided Affair?. V Giuseppe Caforio (ur.): *Handbook Of The Sociology Of The Military*: 201–223. Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Musek, Janek (2004): Raziskovanje vrednot v Sloveniji in vrednotni univerzum Slovencev. V Pogovor o vrednotah: 151–167. Ljubljana: Urad predsednika Republike Slovenije.
- Orthner, K. Dennis, in Pittman, Joe F. (1986): Family Contributions to Work Commitment. *Journal of Marriage and Family*, 48: 573–581.
- Pincus, H. Simon, House, Robert, Christenson, Joseph, in Adler, Lawrence E. (2004): The Emotional Cycle of Deployment, A Military Family Perspective. Dostopno prek: <http://www.hooah4health.com/deployment/familymatters/emotionalcycle.htm> (30. 3. 2007).
- Pittman, F. Joe, in Orthner, Dennis K. (1988): Predictors of Spousal Support for the Work Commitment of Husbands. *Journal of Marriage and Family*, 50: 417–427.
- Rohall, David E., Segal, Mady W., in Segal, David R. (1999): Examining the Importance of Organizational Supports on Family Adjustment to Army Life in a Period of Increasing Separation. *Journal of Political and Military Sociology*, 27: 49–65.
- Rosen, Leora N., in Durand, Doris B. (1995): The Family Factor and Retention Among Married Soldiers Deployed in Operation Desert Storm. *Military Psychology*, (7) 4: 221–235.
- Rosen, Leora N., in Durand, Doris B. (2000): Coping With the Unique Demands of Military Family Life. V A. James Martin, Leora N. Rosen in Linette R. Sparacino (ur.): *The Military Family: A Practice Guide for Human Service Providers*: 55–71. Preager Publishers.
- Schneider, J. Robert, in James, A. Martin (1994): Military Families and Combat Readiness. V Russ Zajtchuk (ur.): *Military Psychiatry: Preparing in Peace for War*: 19–30. USA: Office of the Surgeon General, Department of the Army.
- Segal, Mady W. (1986): The Military and The Family as Greedy Institutions. *Armed Forces and Society*, 13 (1): 9–38.
- Segal, Mady W., in Harris, Jesse J. (1993): What We Know About Army Families? U.S. Army Research Institute for the Behavioural and Social Sciences. Virginia: Alexandria.
- Segal, David R., in Segal, Mady W. (2003): Implications for Military Families of Changes in the Armed Forces of the United States. V Giuseppe Caforio (ur.): *Handbook Of The Sociology Of The Military*: 225–233. New York, Boston, Dordrecht, London, Moskva: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Stryker, Sheldon, in Burke, Peter J. (2000) The Past, Present and Future of the Social Identity Theory. *Social Psychology Quarterly*, (63) 4: 284–297.
- Toš, Niko (2003): Pogovor o vrednotah: 19–22. Ljubljana: Urad predsednika Republike Slovenije.
- Vuga, Janja, in Juvan, Jelena (2009): Družboslovna analiza delovanja SV v mirovnih operacijah. *Slovenska vojska*, 17 (13): 13–15.
- Wharton, S. Amy, in Blair-Loy, Mary (2006): Long Work Hours and Family Life. V *Journal of Family Issues*, 27 (3): 415–436.

Zakon o službi v Slovenski vojski (ZSSloV-UPB). Ur. l. RS 68/2007 (13. 7. 2007).

Naslov avtoric:

asist. Janja Vuga

mlada raziskovalka

tel.: 031 656 330

e-mail: *janja.vuga@fdv.uni-lj.si*

asist. dr. Jelena Juvan

asistentka in raziskovalka

tel.: 041 694 639

e-mail: *jelena.juvan@fdv.uni-lj.si*

RECENZIJE KNJIG

uredila Andreja Vezovnik

Nina Vobič Arlič

**Luthar, Breda in Maruša Pušnik (ur): Remembering Utopia,
The culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia.
Washington: New Academia Publishing.
453 strani (ISBN 978-0-9844062-3-4), 24,40 evrov**

Avtorji zbornika *Remembering Utopia, The culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ki je - sodeč po tem, da so besedila napisana v angleškem jeziku - namenjen (tudi) zainteresirani mednarodni javnosti, so si zadali, kot lahko sklepamo iz Uvodnika, tri glavne naloge. Prvič, vsakdanje življenje v socialistični Jugoslaviji približati sodobnikom, in sicer na osnovi analize vsakodnevnih praks, vendar z »izogibanjem interpretacijam »resničnega življenja« v socializmu z analizo družbenih struktur in podcenjevanjem običajnega, vsakdanjega življenja v socializmu« (str. 3). Drugič, dekolonizirati »zahodni« diskurz o Vzhodni in Srednji Evropi, predvsem socialistični Jugoslaviji, kot evropski periferiji oziroma evropskemu orientu. Namen zbornika pa je tudi demitizirati jugonostalgijo, današnje idealiziranje socialistične preteklosti, ki ga avtorici zbornika razumeta predvsem kot »projekcijo utopične preteklosti v prihodnost postsocialističnih družb, ki so vznikle iz Jugoslavije, /.../ v vsakdanje realnosti in negotovosti sedanjih pogojev bivanja« (str. 19).

In prav z revizijo jugonostalgije se prvenstveno ukvarjajo prva tri besedila zbornika. Prispevka Bojane Videkanic *Prvi in zadnji cesar: reprezentacije predsednika, telesa mladih* in Danke Ninković Slavnić *Praznovanje Jugoslavije: vizualne reprezentacije državnih praznikov* se dopolnjujeta v analizi dveh osrednjih praznikov v nekdanji skupni državi, dnevu mladosti in dnevu republike. Medtem ko Videkaniceva podrobni analizi praznovanj ob dnevu mladosti in priprav nanje - na primer z opisom, kako so se ta vsako leto več mesecev pred 25. majem začela z izborom nosilcev štafet tako na lokalni kot na republiški ravni - doda analizo izbranih fotografij z osrednjega praznovanja v Beogradu, je analiza Ninković Slavnićeve izključno diskurzivna: kritično analizira besedila in fotografije, ki sta jih ljubljansko Delo in beograjska Politika objavljala na dan mladosti in dan republike med letoma 1974 in 1990, kako so se podobe spreminjale od Maršala Tita kot osrednjega in nevprašljivega simbola SFRJ do karikatur v obeh časnikih, ki so nakazovale pokop nekdanjih iluzij oziroma skupnih vrednot. Rezultat analize obeh besedil najbolje strne Ninković Slavnićeva: »Kreativni vizualni izrazi dvignejo zavedanje o medijskih konstrukcijah realnosti in spodbudijo bralce, da začnejo razmišljati o njihovih percepcijah sveta. Spremenjeni pogled spodbudi drugačno podobo v okviru in prinaša možnost, da je naš pogled na svet samo eden izmed mnogih« (str. 90). Rečemo lahko torej, da je obema besediloma uspelo demitizirati jugonostalgijo. Ponudili sta namreč možnost drugačnega pogleda na podobe pionirčkov, štafete, Tita in živobarvnih praznovanj na beograjskem stadionu JLA. Tretje besedilo iz prvega sklopa zbornika z delovnim naslovom Spomini, članek Tanje Petrović, *Oficirji brez vojske: spomini na socializem in vsakodnevne strategije v post-socialistični Sloveniji*, ponuja dodaten argument, da jugonostalgije ne smemo razumeti kot nekritično malikovanje preteklosti, kot željo po vrnitvi v preteklost, kakršna je bila. Z analizo poglobljenih intervjujev z upokojenimi oficirji JLA, ki so po osamosvojitvi ostali v Sloveniji, se zavemo tragike njihove usode: simbolno jo zaznamuje portret predsednika Tita na stenah njihovih stanovanj. »Za te nekdanje oficirje JLA je preteklost radikalno odrezana od sedanjosti. Ker ni bilo družbenega sveta, ki bi jim zamenjal socialističnega, so njihovi spomini popolnoma mobilizirani za upravičevanje tistega, kar jim je predstavljalo družbeni svet pred koncem socializma v Jugoslaviji. Ker nadomestka ni, bi lahko sklepali, da se socializem zanje ni mogel nikdar končati, in njihova sedanjost je postala podaljšana preteklost« (str. 112).

Prikaz in analiza vsakodnevnih praks ter vsakdanjega življenja v socializmu pa sta v ospredju ostalih besedil zbornika. Čeprav sta urednici te prispevke razdelili v tri sklope - prvi naj bi se pretežno ukvarjal s popularno kulturo, drugi z načini preživljanja prostega časa, tretji pa s potrošništvom - bi lahko rekli, da se vsi trije vidiki življenja v socialistični Jugoslaviji v besedilih med seboj tesno prepletajo. Najbolj očiten in tudi najbolj poudarjan skupni imenovalec omenjenih analiz je specifičen značaj socializma v povojni Jugoslaviji oziroma odločilno leto 1948, prelom s Stalinovo Sovjetsko zvezo, ki je, kot ugotavljajo avtorji, na različnih področjih življenja Jugoslavijo naredil bolj »svobodno«, odprl njene meje proti Zahodu. Tako naj bi na primer, kot poudarja Dean Vuletic v članku *Evropski zvoki, jugoslovanske vizije, nastopanje Jugoslavije na Evroviziji* jugoslovanske kulturne in politične elite »izkoriščale Evrovizijo, da bi promovirale svojo državo kot najbolj kulturno svoboden in moderen del Vzhodne Evrope« (str. 137). Džuboks (Jukebox), prva rock'n'roll revija v socialistični Jugoslaviji, pa je v istoi-menskem članku Radine Vučetić predstavljena kot sinonim za vesternizacijo Jugoslavije, saj naj bi »Jukebox in družbena atmosfera, še posebej v velikih mestih, omogočala, da so se mladi ljudje počutili drugače. Njihovi idoli tako niso bili več zgolj heroji iz druge svetovne vojne, pač pa tudi rock zvezde, kot so Mick Jagger in drugi, njihove sobe so v sivem socialističnem svetu prekrivale živobarvni posterji, rockovska glasba iz gramofonov, jukeboxov in radiev, s koncertov in televizije, pa jim je dajala občutek svobode« (str. 162). Tudi popularizaciji televi-zije v Sloveniji je prostor odprla omenjena mehkejša oblika socializma, v poglavju *Flirtanje s televizijo v socializmu* ugotavlja Maruša Pušnik. Čeprav upravičevana kot podaljšek oblasti, ki seže v dnevne sobe državljanov, je televizija vse od 50. let prejšnjega stoletja hkrati pomenila tudi močno vesternizacijo vsakodnevnega življenja v socializmu, opozarja Pušnikova, saj naj bi socializem sicer reproducirala, vendar ga hkrati tudi »spreminjala z vnašanjem zahodnih, kapitalističnih diskurzov in praks v Slovenijo« (str. 253). In prav možnost stika z »Zahodom« kot zgodovinsko ključnega poudarja tudi Gregor Tomc v članku z naslovom *Zgodba dveh subkultur*, ki prinaša primerjalno analizo hipijevske in punkovske subkulture v Sloveniji. Obe subkulturi, ki sta se v Sloveniji pojavili v 70. letih prejšnjega stoletja, naj bi bili namreč produkt internalizacije zahodnih subkulturnih načinov življenja, predvsem v smislu njihovega izposojanja. Posebne okoliščine za razvoj subkultur v socialističnem okolju so se najbolj jasno pokazale na primeru punka. »Zaradi specifičnih družbenih okoliščin, ki bi jih najbolje lahko opisali kot 'represivno toleranco', splošno klimo, ki pojava subkultur ni spodbujala, ni pa jih niti zatirala, je slovenski punk doživel izvirne kongnitivne dodatke, predvsem na ravni individualne ustvarjalnosti, ki so v zamenjo oblikovali subkulturno ozadje, specifično za lokalno situacijo« (str. 192). Na podobno situacijo, nekakšno politiko korenčka in palice, v članku *Sramota, želja in hrepenenje po Zahodu*, ki je študij primera potrošnje, natančneje jugoslovanskega (pretežno slovenskega) nakupovalnega turizma v 50. in 60. letih v Trstu, opozarja tudi Breda Luthar. Po eni strani je namreč oblast take potrošniške ekspedicije na Zahod dovolila, po drugi strani pa jih je z naključnimi zaostritvami pregledov na mejah in arbitrarnim carinjenjem skušala omejevati. Toda, glavne kulturne in simbolične posledice takih nakupovalnih izletov jim ni uspelo preprečiti, ugotavlja Lutharjeva. »Postali so način oblikovanja samega sebe nasproti do-minantnim definicijam socialistične subjektivnosti in kolektivnosti ter njim pripadajoči definiciji človeških potreb« (str. 372). Predvsem pa naj bi ti izleti pomenili tudi nekakšen »trk civilizacij« na mikroravni, trk Vzhoda z Zahodom. Potrošnikom iz Jugoslavije so namreč vzbujali občutke tujosti in neprimernosti, ko so kanček tega Zahoda okusili v Trstu.

Do sorodnih, čeprav obratnih zaključkov – občutka odtujenosti in lastni državi – nas pripeljeta analizi razvoja turizma na Jadranski obali. Tako Igor Duda v sestavku *Jadran za vse: poletne počitnice na Hrvaškem*, kot tudi Karin Taylor v poglavju »*SOBE*«: *privatiziranje turizma na delavski rivieri* ponujata vpogled v to, kako je tedanji režim z načrtnim odpiranjem meja turi-stom z »Zahoda«, da bi razvijal jugoslovanski turizem, in razvojem socialističnega koncepta »počitnice za vse« domačim turistom omogočil »sodelovanje v potrošniški kulturi, ki je bila

podobna tisti, ki so jo s seboj prinesli tuji gosti« (str. 335) in hkrati »ustvaril nove potrebe in navade, zagorelo telo pa je pridobilo pomen statusnega simbola« (str. 308).

Primer Zagrebčanke *Žuži Jelinek*, najbolj znane jugoslovanske modne oblikovalke iz 50. let, pa bralcu zbornika v istoimenskem članku Djurdje Bartlett ponudi prikaz, da je tudi liberalnejši, permissivnejši jugoslovanski socializem znal pokazati trši obraz. Po modnih revijah v Združenih državah in uspešni azijski turneji se je Žuži Jelinek zaradi političnih pritiskov leta 1962 izselila v Švico. Njena edina zločina sta bila preveč individualistična naravnost in podjetniška žilica (str. 422).

In tudi ugotovitve avtorjev člankov *Jugoslovanska preteklost v filmu in glasbi* (Martin Pogačar), *Športniki Jugoslavije, združite se* (Gregor Starc) in *Kuhanje v socialistični Sloveniji* (Blanka Tivadar in Andreja Vezovnik) dokazujejo, da jugoslovanski socializem tudi na ravni vsakdanjega življenja, v smislu preživljanja prostega časa in potrošnje, še zdaleč ni dopuščal svobode, da pa so se hkrati s političnimi in ekonomskimi okoliščinami spreminjale tako na primer značilnosti filmske produkcije kot tudi načini rekreacije in pogledi na to, kaj je zdrava prehrana ter kako in kaj kuhati. Zelo pomenljiva je v članku *Kuhanje v socialistični Sloveniji* analiza kuharskih nasvetov v reviji *Naša žena*, ki so se spreminjali od »kuhanja socializma« do konca 70. let pa vse do sodelovanja pri izgradnji nove nacionalne države v 80. letih, kjer je posebno mesto dobil kruh kot simbol slovenske nacije, domače zemlje, doma in domovine. Članek Blanke Tivadar in Andreje Vezovnik se tako naveže na eno ključnih vprašanj nekdanje Jugoslavije, ki pa je sicer, razen v poglavju Hanna Hardta, v zborniku izpuščeno. Gre za vprašanje jugoslovanskega nacionalne problematike, vprašanje večkulturnosti, ki je konec koncev privedlo tudi do razpada analizirane *Utopije*. Paradoksalno pa - kot v komentarju objavljenih fotografij z ljubljanske tržnice tik pred razpadom socialistične federativne države, strnjениh pod naslovom *Obraz tržnice* ugotavlja Hardt - prav omenjeno večkulturnost lahko beremo tudi kot »opomin, kakšne možnosti je ta imela v obljubah socializma« (str. 430).

Zbornik *Remembering Utopia* je tako skoraj v popolnosti izpolnil tri glavne cilje. Mozaik diskurzivne analize medijskih besedil in analize spominov skozi poglobljene intervjuje tako domačemu kot tujemu bralcu (kljub določenim faktografskim napakam, da so si na primer pionirski nadeli rdeče kapice in modre rutke, str. 39) ponuja dragocen prikaz vsakodnevnih praks v socializmu. Uspelo mu je tudi spodbuditi razmišljanje o tem, kaj pravzaprav je jugonostalgija. Zbornik opozarja še na kolonizacijo zahodnega diskurza o socialistični Jugoslaviji, a hkrati s poskusi deorientalizacije nekdanje federacije in s poudarjanjem preloma s Stalinovo Sovjetsko zvezo ter preostankom vzhodnega bloka SFRJ za nazaj na novo orientalizira. S poudarjanjem podobnosti se namreč bralec vedno znova zave tudi nepremostljivih razlik.

Tit Neubauer

Tomaž Deželan: Relevantnost tradicij državljanstva. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV (knjižna zbirka politični procesi in institucije), 2009. 141 strani (ISBN 978-961-235-388-9), 16 evrov

Nedvomno so bili vprašanje državljanstva, njegove vloge v spreminjajočih se oblikah državnih tvorb in njegov pomen za odnos med vladanimi in vladajočimi od nekdaj intrigantna vsebina znanstvene obravnave družboslovcev, a kljub svoji nedvoumni umeščenosti v polje politike čedalje bolj postajajo središčna točka multidisciplinarne obravnave. Monografija *Relevantnost*

tradicij državljanstva v enem od uvodnih poglavij, z naslovom *Novosti na polju državljanstva*, nedvomno obeta celovit in svež pristop k obravnavi vprašanja državljanstva, saj poskuša kljub jasni umeščenosti v politološko disciplino preseči »nasprotja med posameznimi znanstvenimi disciplinami« (str. 16). Na ta način izpostavi vprašanje relevantnosti sodobnega državljanstva, ki se ne oblikuje zgolj kot pravni, politični ali družbeni odnos, temveč ga generira fluidnost različnih tradicij, teorij, praks, obdobj in kultur, ki prispevajo k njegovi kompleksnosti in živahnosti znanstvenih razprav na obravnavano temo.

V uvodnem delu se avtor vprašanju državljanstva posveča predvsem z vidika njegove družbenopolitične relevantnosti in ga obravnava v okviru kulturnih in zgodovinskih specifik, pri čemer ga vodijo premisleki sodobnih avtorjev, kot so Nisbet, Kymlicka in Norman ter Heater. Dela slednjega ne predstavljajo zgolj okostja, temveč poglavitno tkivo cele monografije. Pri tem avtor izpostavi pomembno vprašanje, ki je vodilo cele monografije: katere so tiste ključne točke oziroma elementi, ki so prispevale k revitalizaciji vprašanja državljanstva in (naraščajoče aktualnosti) razprav o državljanstvu v zadnjih dvajsetih letih, ter kako sodobne družbenopolitične realnosti vplivajo na njegovo spreminjajočo se vlogo. V središče efemernosti različnih državljskih tradicij so postavljene nacionalna država ter njene krize in napetosti s posameznimi etnijami in družbenimi skupinami. Državljanstvo je v tem kontekstu razumljeno kot koncept, v okviru katerega je mogoče te napetosti in probleme ne zgolj razjasniti, temveč do določene mere tudi razrešiti. Kot tako predstavlja orodje (v rokah vladajočih?), s katerim je mogoče bolj ali manj učinkovito blažiti napetosti ter pojemajočo avtoriteto in moč nacionalnih držav. Postopno poglobljanje emancipatornih vsebin ideje državljanstva, ki je skladno z Marshallovo doktrino veljalo za drugo polovico 20. stoletja, ni vodilo v vzpon demokratično-participatornih elementov državljanstva, zato je postalo iskanje novih oblik in definicij državljanstva tema živahnih razprav na mnogih družbenih in političnih poljih.

Avtor v nadaljevanju monografije problematizira vprašanje definicije državljanstva in se tako spopade z zahtevno raziskovalno nalogo razjasnitve in opredelitve številnih nasprotujočih, posplošujočih in kompleksnih definicij državljanstva. Kot orodje definicije pojma državljanstva na različnih znanstvenih področjih vpelje dihotomijo *vsebina–struktura*, ki primarno služi za opredelitev vloge državljanstva v smislu odnosa med vladanimi in vladajočimi oziroma med vladanimi samimi na poljih politologije, prava in sociologije (str. 21–22). Kot ugotavlja avtor, je na polju sociologije osnovna dihotomija zastavljena fleksibilno, saj nasproti *državljana* postavlja *marginaliziranega posameznika*. Koncept državljanstva na tem mestu služi kot orodje za interpretacijo različnih razumevanj realnosti, hkrati pa ustvari temelje za pregled različnih tradicij državljanstva, ki jih avtor naslavlja v nadaljevanju. Pri problematiziranju vprašanja definicij državljanstva se hitro soočimo z omejenostjo določenih (na liberalni tradiciji slonečih) opredelitev, predvsem tistih na polju pravnih znanosti in mednarodne politike, ki vprašanje državljanstva reducirajo na elementarno in z vidika politične teorije zastarelo razumevanje pravnega odnosa oziroma vezi med državljanom in državo (str. 25).

Z namenom poglobljenega, razširjenega in dinamičnega razumevanja koncepta državljanstva se avtor odmakne od strogo liberalnega razumevanja državljanstva (pravice, dolžnosti) in mu doda prvine republikanske tradicije (participacija v skupnosti) ter dokončno kot primarni element državljanstva prepozna aktivnega in kolektivnega posameznika, ki skozi lastne prakse in delovanje legitimizira sistem, ki mu je v prvi vrsti podelil pravni status državljanstva. Razprava in problematiziranje različnih pogledov na izziv opredelitve državljanstva je zahtevna, a prepotrebna naloga vsake resne obravnave polja, saj je diferenciran pomen inherenten njegovi lastni naravi in, kot je ugotavljal že Aristotel, »narava državljanstva /.../ [je] vprašanje, ki je pogosto na prepihu: (zato) ne obstaja splošen odgovor ali enotna definicija« (Aristotel 1996 v Pikalo 2010: 6).

Jedro monografije predstavlja analiza različnih tradicij državljanstva, ki nazorno prikazuje glavne značilnosti in poudarke temeljnih teoretskih paradig na področju državljanstva ter

načenja pomembna vprašanja in dileme, vezane na posamezno tradicijo. Nekatere osnovne dileme, kot ugotavlja avtor, ostajajo nerazrešljiva bit koncepta državljanstva. Na ta način se bo v znanstveni literaturi vedno ohranila (in ohranjala) razprava o izvoru državljanstva, ki se je oblikovalo bodisi kot posledica upora ljudskih množic bodisi kot pomiritveni mehanizem v rokah političnega vrha in ki pripada bodisi individualistični bodisi kolektivistični tradiciji (str. 35). Gre za vpliv, ki na naravo proučevanega objekta deluje pozitivno, hkrati pa odpira polje za nove, inovativne in družbenopolitičnim razmeram prilagojene ali do le-teh kritične teoretske pristope.

Obravnava klasičnih tradicij liberalizma in republikanizma temelji na obsežni študiji sodobne znanstvene literature, ki je dopolnjena z izseki glavnih idej in idealov izbranih klasičnih avtorjev. Analogija liberalne tradicije z značilnostmi antičnega rimskega državljanstva in analogija republikanske oziroma državljansko-republikanske tradicije (bolj točen izraz, ki ga vpelje avtor sam) z razumevanjem državljanstva v grškem polisu nudita jasen in hiter vpogled v obsežno in kompleksno vsebino omenjenih tradicij, ki sta prežeti z deli številnih klasičnih in sodobnih avtorjev. Obenem analogiji ohranjata glavne dileme konceptualizacije državljanstva in sprožata razmislek o vprašanjih, ki so relevantna v obdobju procesov globalizacije in postmodernizma ter delujejo kot katalizator revitalizacije interesov za idejo državljanstva. Vodita nas v zastavitev temeljnega vprašanja o naravi in praksi državljanstva v sodobnem svetu. Ali želimo državljanstvo, ki bo posameznikom omogočalo delovanje v dobro skupnosti (kot uči primer grškega polisa), ali državljanstvo, v okviru katerega posameznik sledi lastnim interesom, država pa (po Lockovi doktrini) zgolj zagotavlja in varuje njegove naravne (od boga podeljene) pravice? Pri slednjem »se državljanstvo na neki način degradira na instrument v zasledovanju lastnih ciljev« (str. 37). S tem je posredno v ospredje postavljeno v današnjem času aktualno vprašanje (nacionalne) države, saj je treba vlogo državljanstva razumeti v odnosu države do posameznika (in obratno), ki bodisi soustvarja politično skupnost, katere del je, bodisi oblikuje lastno življenje v danih političnih in družbenih pogojih bivanja. Ker sta tako prva kot druga tradicija državljanstva, ki sta v različnih obdobjih vplivali na oblikovanje moderne konceptualizacije državljanstva, nezadosten okvir v pogojih dekonstrukcije naravnih in samoumevnih idej moderne (kot so nacionalna država, etnokulturne identitete itd.), je treba v okviru sodobnih političnih teorij iskati možnosti za rekonceptualizacijo državljanstva.

Kozmopolitanizem in njegovi derivati (inter-, trans- in postnacionalizem) so v monografiji predstavljeni kot teoretski okvir in odziv na krizo modernih konceptualizacij državljanstva, ki so v spremenjenih družbenopolitičnih razmerah pomenile nezadosten okvir za pomiritev dejanskih sprememb v skupnosti z obstoječimi pravicami (str. 60–77). Avtor se v tretjem delu v oblikovanju odgovora na zastavljene dileme posveti vprašanju multikulturalizma in mnogovrstnega državljanstva (pri tem se osredotoča na primer državljanstva EU) kot potencialnih dejavnikov oblikovanja postmoderne državljanstva, razrešenega okovov modernosti. Kot ugotavlja avtor, potrebujemo koncept državljanstva, ki bo dovolj elastičen (str. 111–116), da premosti inherenten konflikt med tradicijama liberalne in republikanske misli, za katerega se zdi, da predstavlja samo bistvo državljanstva. Moderno državljanstvo namreč vsebuje inherenten paradoks, saj izvira iz tradicij republikanizma, ki so bliže okvirom državljanstva, kot so ga razumeli v antičnih grških polisih, vse bolj pa prevzema praktično obliko, utemeljeno na tradiciji liberalizma in teoriji neoliberalizma, ki najbolje odseva realnost državljanstva v rimskem imperiju.

Monografija *Relevantnost tradicij državljanstva* ponuja strnjen raziskovalni vpogled v osnovne sestavine koncepta državljanstva ter tako predstavlja kakovostno študijsko gradivo za proučevanja in poučevanje državljanstva. Monografija izpostavi nekatere sodobne dileme, ki bralca napeljujejo k nadaljnjemu proučevanju določenih razsežnosti in kompleksnosti vloge državljanstva v globalnem svetu. Kompleksnost pojma državljanstva in živahnost znanstvenih razprav avtor nazorno ponazori z analogijo indijske pripovedke o slonu in sedmih slepih (str.

29).¹ Ugotovimo lahko, da poskus definiranja in rekonceptualizacije pojma državljanstva kljub interdisciplinarni obravnavi ostaja »živahna razprava o naravi zverik«.

Literatura:

Pikalo, Jernej, ur. (2010): *Nova državljanstva v dobi globalizacije*. Ljubljana: Sophia.

Mirt Komel

Vlasta Jalušič: Zlo nemišljenja: Arendtovski vaje v razumevanju posttotalitarne dobe in kolektivnih zločinov.

Ljubljana: Mirovni inštitut, zbirka Politike, 2009.

214 strani (ISBN 978-961-6455-59-6), 12 evrov

Kaj bi dejala Hannah Arendt, če bi bila priča dogodkom, ki so vodili v vojno in razpad Jugoslavije? Kako bi gledala na genocid v Srebrenici? Kako bi razumela položaj novonastalih nacionalnih držav v jugoslovanskem prostoru? Vlasta Jalušič v svoji knjigi *Zlo nemišljenja* v prvi vrsti ponuja prav to: arendtovski način razmišljanja o polpretekli jugoslovanski zgodovini in aktualni posttotalitarni sedanjosti, v katero smo danes vpeti, pri čemer so problemi, ki jih odpira in poskuša obravnavati, širši, tako zgodovinsko kot geopolitično.

Knjiga je razdeljena na šest poglavij. V prvem poglavju z naslovom *Politično mišljenje, razumevanje in upor: zakaj ravno Hannah Arendt?* avtorica razgrne temeljne pojme, s katerimi bo operirala, predvsem arendtovsko opredeljevanje in redefiniranje pojmov, kot so totalitarizem, država, politika, človekove pravice, krivda in odgovornost, nacionalizem in rasizem itd. V drugem in tretjem poglavju, ki nosita naslova *Posttotalitarni elementi in Eichmannova mentaliteta v jugoslovanskih vojnah in množičnih umorih* ter *Organizirana nedolžnost in izključevanje (ali o nacionalnih državah in državljanstvu po vojnah in kolektivnih zločinih)*, se osredotoča na raziskovanje specifičnega razvoja množične mobilizacije v jugoslovanskem konfliktu, pri čemer si pomaga z novo konceptualizacijo rasizma in plemenskega nacionalizma, konca nacionalne države in tradicionalnega diskurza človekovih pravic ter odvečnostjo človeških bitij. V četrtem poglavju z naslovom *Postkolonialno nasilje in pošast genocida: splet evropske in afriške zapuščine* se središče zanimanja premakne od Evrope k Afriki, kjer so raziskane vzporednice med postkolonialno in posttotalitarno situacijo. V petem poglavju – *Dvomljivi inventarij tradicije ali kaj vse lahko izvemo iz recepcije Hannah Arendt v bivši Jugoslaviji in njenih »državah naslednicah«* – se Jalušičeva osredotoča na nekaj povsem drugega, a z občo problematiko še kako povezanega, namreč na (ne)recepcijo arendtovske misli v času Jugoslavije in njeno vzpenjajočo se popularnost v tem prostoru danes. V šestem, sklepnem poglavju, ki nosi naslov *Političnost in etika mišljenja oziroma kaj pomeni »misлити«*, se vrnemo k izhodiščnemu zastavku, ki razgrne razmerje med mišljenjem in nemišljenjem ter politični pomen mišljenja nasploh.

Nenaključno, knjiga je podnaslovljena z *Arendtovski vaje v razumevanju posttotalitarne dobe in kolektivnih zločinov*, kar izraža njeno splošno naravnanoost, saj gre – kljub temu da je to minuciozno obdelana študija primerov – predvsem za preučevanje specifičnega vidika »zla nemišljenja« sicer splošnejšega fenomena »banalnosti zla«, koncepta, ki ga je Arendtova skovala med svojim prisostvovanjem »procesu Eichmann« v Jeruzalemu. Osnovni zastavek koncepta

1. V pripovedki vsak od sedmih slepcev tipa svoj del slona in vsak zaključí, da je videz celega slona tak kot tisti del, ki ga je posamezni slepec otipal.

»zlo nemišljenja« je naslednji: mišljenje ni nekaj, kar je mogoče oddvojiti od človeka kot bitja, ki živi v pluralnosti soljudi in kar ga po stari aristotelovski definiciji opredeljuje kot »politično žival«, tako da »zlo nemišljenja« ni zgolj intelektualni problem, temveč v prvi vrsti politični, namreč problem politične odgovornosti. Ali še drugače: to, da mislimo ali da ne mislimo, to da smo bitja mišljenja ali nemišljenja, je politično vprašanje, saj ima posledice za naše soljudi. V tem smislu je »politična naivnost«, v katero se pogosto zavijajo znanstveniki in akademiki in s katero si večina ljudi očisti roke vseh političnih zadev, nekaj, do česar ne moremo biti indiferentni, saj je, kadar gre za politiko – in nemara samo in v prvi vrsti v tem primeru – neodločitev vselej že odločitev, neodločenost pa vselej že neka drža, ki ima posledice. Skratka, v politiki ima tudi nedejanje status dejanja, pa naj to hočemo ali ne, pa naj si pred tem zatiskamo oči ali ne.

Arendtino študijo elementov totalitarnega iz *Izvori totalitarizma*, njena dognanja o pogojih možnosti za vzpostavitev totalitarnega režima in o simptomih, prek katerih je mogoče prepoznati te elemente, Jalušičeva poveže z aktualnimi političnimi dogajanjem in polpreteklimi zgodovinskimi dogodki. Tako se denimo sprašuje o povezavi med genocidi, ki so nastali kot rezultat delovanja totalitarnih režimov s srede 20. stoletja in ki jih je Arendtova označila kot »nov tip zločina«, povezan z nastopom moderne, ter med genocidi v posttotalitarnem obdobju, kakršna sta bila genocida v Bosni in Ruandi. Drugi značilen element totalitarnega je »banalnost zla«, čemur je bila Arendtova priča v primeru Eichmann, kjer je bil ključni paradoks v tem, da eden glavnih vršilcev totalitarnega kolesja ni bil nikakršno »poosebljanje zla«, temveč povsem običajen birokrat s službo, ženo in otroki, ki je zgolj opravljal svojo dolžnost in svoj posel, nemeneč se za posledice svojih dejanj in nerazmišljujoč o njih. Podobno kot v primeru genocida Jalušičeva pojav anonimnobiurokratske politične neodgovornosti »vladavine Nikogar« poveže z izbrisom nekega celega segmenta prebivalstva v Sloveniji na začetku devetdesetih let 20. stoletja, kjer smo bili priča »civilnemu genocidu« oziroma »genocidu« na ravni civilne in politične eksistence: v primeru »izbrisanih« civilne eksistence, saj jim je bila odzвета »pravica imeti pravice« (osnovna, temeljna pravica, ki je pred vsemi ostalimi, kakor Arendtova povzame staro Heglovo definicijo), v primeru vseh vpletenih – kar ne pomeni samo vladajoče elite in birokratske uprave, temveč tudi vseh državljanov in državljanek republike Slovenije – pa politične eksistence. Eden izmed elementov totalitarnega, nemara ključni predpogoj, da nastopijo vsi ostali, skupaj ali v kombinaciji, je namreč izginotje političnega, uničenje političnih kapacitet ljudi, kar se nazadnje – ne glede na stopnjo uporabljenega nasilja – izkaže za prostovoljen pristanek ljudi na to, da so »depolitizirani« (in spontana drža takšne »depolitizacije« je natanko zgoraj že omenjena »politična naivnost«, torej ravnodušnost, brezbriznost do političnih zadev). Tako se izkaže, da so minuli totalitarni režimi morebiti res stvar preteklosti, elementi totalitarnega, iz katerih so bili ti režimi sestavljeni, pa kljub temu še vedno nevarno krožijo tudi v posttotalitarnem obdobju. Zakaj torej knjiga Vlaste Jalušič *Zlo nemišljenja*? V odgovor na to bi lahko parafrazirali, kar avtorica zapiše o svoji ljubi Hannah Arendt, namreč: ker je tako zelo politična avtorica, kar pomeni tako zelo sedanja in sodobna. Lahko pa bi preprosto dejali: zato ker je ena izmed redkih v našem prostoru, ki ne samo »politično misli«, ampak – kolikor obstaja neposredna zveza med mišljenjem in delovanjem – ki sploh »misli«.

Ana Podvršič

Maja Breznik: Kultura danajskih darov: od mecenstva do avtorstva.

Ljubljana: Založba Sophia, 2009.

197 strani (978-961-6768-06-1), 17,80 evra

V trenutni znanstveni produkciji o kulturi, za katero se zdi, da jo na eni strani določa esencijaliziranje kulture, na drugi pa povečevanje/demoraliziranje vznika kulturne industrije, je pričujoče monografsko delo še kako dobrodošlo. Na prvi pogled nepovezano in naključno zbrano gradivo bi lahko v grobem razdelili na tri vsebinske sklope: začetni kritiki epistemoloških strategij sodobnih teorij o kulturi sledijo raziskave o renesančnem mecenstvu in karnevalu, tem pa analiza kulture v poznem kapitalizmu in vloga avtorskega prava v sodobni kulturni produkciji. A namen dolgega časovnega okvira je preučevanje družbenih okoliščin, ki šele omogočijo vzpostavitev avtonomne sfere kulture v renesansi in mehanizmov njene reprodukcije v sodobnosti. Temeljna ideja knjige je, da se moderna kultura lahko artikulira le skozi ekonomsko sfero, med katerima se neposredna povezava izgubi ravno zaradi navidezne prevlade kulture v moderni družbi.

V njeno past so se ujele tudi sodobne teorije o kulturi, ki so sicer omogočile preboj v smeri umevanja kulturnih praks kot celostnega produkcijskega aparata. Vendar so hkrati tudi ustoličile koncepta reprezentacij in pomenov, zraven pa še sebe za tvorjenje teorije družbe nasploh. Tako se je po besedah avtorice izgubila možnost problematiziranja družbenih konfliktov in ideoloških spopadov, saj se odslej kulturo razume kot nekaj naravnega, in ne družbeno ustvarjenega. Po dekuluralizaciji spoznavnega predmeta se pozornost preusmeri na umetnostne prakse z začetkov moderne Evrope. Renesanci je pravzaprav zacvetela le s tajnim sodelovanjem cerkve, posvetnih oblasti in premožnih posojevalcev denarja. Z analizo materialnih pogojev renesančne umetnosti avtorica ugotovi, da je mecenstvo nujen neekonomski pogoj za razvoj ekonomske sfere v smeri finančništva, in to religioznim in družbenim prepovedim navkljub. Hkrati pa šele vzpostavitev blagovne ekonomije kot prevladujoče družbene menjave omogoči nastanek »avtonomne kulturne sfere«.

Praksa mecenstva je bila nepogrešljiva tudi za razvoj protokapitalističnih držav 15. in 16. stoletja, ki so svojo ideološko legitimacijo poiskale v idejah vzajemnosti, recipročnosti in solidarnosti. Vsak član tedanje družbe z izjemo najšibkejših je v javno blagajno prispeval po svojih močeh, upajoč, da se mu njegov dar povrne v obliki javnih dobrin. A del državne blagajne so bila tudi javna posojila kot oblika racionalne blagovne menjave, s katerimi so bogati posojilodajalci zalagali državno lakomnost. Iz formalne analize menjave daru in blagovne menjave sledi sklep, da je ideološki učinek te mešane družbene menjave ravno nasproten realnemu: medtem ko med ljudmi vzbuja vtis solidarnosti, saj v blagajno navsezadnje prispevajo vsi, mešana družbena menjava to solidarnost hkrati razbija. Ker so pri državnem vračilu darov oziroma pri delitvi dohodkov zasebni (premožnejši) posojilodajalci imeli prednost, so se z vsakim plačilnim krogom družbene razlike večale. Državnim »darovom« so podobni »darovi« renesančnih mecenov, ki naj bi z vlaganji v umetnost in filantropske dejavnosti dobrotljivo skrbeli za lepoto kraja in blaginjo družbe. Kar videz vznesenih premožnih bankirjev in trgovcev prikriva, je razredni boj, spopad med javnim in zasebnim, ki nekoč javne površine spreminja v zasebne in zasebni interes prikazuje kot javni.

V istem mehanizmu reprodukcije obstoječih odnosov dominacije in izkoriščanja se znajde tudi renesančni javni praznik, karneval, saj je igra kljub navidezni neresnosti pravzaprav kraj političnega boja družbenih razredov. Ta ugotovitev avtorice med drugim vodi v refleksijo o možnosti družbene kritike v sodobnem času, ki jo umesti v sfero umetnosti oziroma na ulico, pri čemer je v obeh primerih že vnaprej osiromašena za svoj politični potencial.

Nazadnje se preučevanje vloge moderne kulture v horizontu križanja različnih družbenih menjav osredotoči na avtorsko pravo in sodobno kulturno produkcijo. Pogoji trenutnega založništva so namreč neposredno povezani z vznikom kulturne industrije in kreativnega dela pred tridesetimi leti. Bolj kot gospodarski razcvet in osvobajanje kreativnega delavca nova ekonomska niša naznanja začetek krize zahodnega gospodarstva, ki je svojo proizvodnjo selilo v cenejša periferna območja. Kultura torej odigra bistveno vlogo pri novi mednarodni delitvi dela in svetovnega bogastva. Avtorica namreč meni, da je trenutno bogastvo zahoda posledica pravne intervencije, ki z avtorskim in patentnim pravom skrbi za prehajanje profita iz držav tretjega sveta z delovno intenzivnim gospodarstvom v zahodni svet z »vednostno« intenzivnim gospodarstvom, četudi ta v produkciji ustvari manj presežne vrednosti.

Pogodbeni odnos med avtorjem in založnikom prvega pravzaprav vzpostavlja kot delovno silo, katere ustvarjeno delo lahko v obtok spravi šele založnik. Avtor se vrne na mesto izkoriščenega delavca, četudi naj bi se zaradi čara njegove umetniške nadarjenosti od »navadnega« delavca pravzaprav razlikoval. Po avtorskem pravu mu namreč pripada pravica do dohodka tudi po prvi objavi, tj. neke vrste renta. Končno korist od rentnega odnosa pa imajo predvsem založniki in velike industrije, četudi jim stroški reproduciranja del zaradi tehnološkega napredka vztrajno padajo.

Analiza avtorskega prava bi nemara ostala prekratka, če se pod drobnogledom ne bi znašel še odnos med avtorjem in uporabnikom. Ta nas popelje nazaj k vprašanju mešane družbene menjave, kjer se blagovna menjava prisese na menjavo daru za čim lažje ustvarjanje profita. Kupec ob nakupu avtorsko zaščenega predmeta namreč prejme le določen del lastninskih pravic: različne zakonske omejitve in zagrožene kazni v primeru nepooblaščen uporabe pomenijo le neke vrste neprestano vračanje daru za predmet, ki bi po načelih blagovne menjave moral popolnoma pripadati kupcu. Kar potemtakem ustvarja kultura avtorsko varovanih del, je nova oblika odnosov in vezi, ki so ekonomsko determinirani.

Ugotovitve *Kulture danajskih darov* razjasnijo, zakaj avtorica vzpostavitev moderne kulture in mehanizme njene reprodukcije preučuje v historično-materialističnem horizontu. Če ne želimo osiromašiti resničnega potenciala kulturne sfere, jo moramo skupaj z njenimi procesi postaviti nazaj v odvisnost od dogajanja v družbeni produkciji in s tem odpraviti videz njene dominacije. Vse zagovornike avtonomije in nezainteresiranosti umetnosti ter privržence notranjih vznikov posameznih umetniških subjektivitet bosta v to lahko prepričala tudi obširno sociološko in zgodovinsko gradivo ter kritična obravnava konceptov nekaterih klasikov družboslovne misli, denimo družbene reprezentacije (R. Chartier), menjave daru (M. Mauss, M. Godelier), karnevala (M. Bahtin, G. Bataille) in družbenega upora (A. Negri, M. Hardt).

Poleg tega knjiga ne bi mogla iziti ob primernejšem času: četudi so se javne debate o restrukturaciji slovenskega univerzitetnega prostora že polegale, učinki novih programov ne bodo nič milejši. Ideološko in institucionalno preganjanje humanističnih ved bo nemara res odprlo dodaten prostor tehničnim raziskavam in »inovacijam«, a družbeno rabo novosti oziroma njeno demokratizacijo lahko problematizirata le družboslovje in humanistika. Kajti niti renesančna iznajdba tiska in lažje reproduciranje knjig niti sodobna digitalizacija samodejno ne prinašata večje dostopnosti in razširjenosti kulturnih dobrin. Možnost posredovanja vsebin prek spleta, ki stroške reprodukcije blaga praktično oklesti, v primežu avtorskega prava v resnici postopno ekonomizira in privatizira javne institucije, zlasti javne knjižnice. Z omejevanjem javnega dostopa do kulturnih produktov pa kultura postane tisto orodje razrednega boja, ki ločuje na ljudi s kulturo in tiste brez nje.

Če torej že govorimo o moderni kulturi in njenih darovih družbi, vidimo, da so ti lahko le danajski. Ko ekonomski interesi naddoločajo dogajanje v kulturni sferi, darovi navidezno avtonomne kulture – v obliki mecenstva ali pa sodobne avtorske pravice – namreč spodnašajo družbene mehanizme solidarnosti in skrbijo za kopičenje bogastva vladajočega razreda, in ne družbe v celoti. Podobno tudi kulturalizacija sodobnega družboslovja in humanistike deluje v

prid ideologiji vladajočim: ne le da odslej družbeno prizorišče zavzemajo različne kulturno-etnične večine in manjšine, ki so zgolj druga plat različnih *-izmov*; vzroki za etnične konflikte se namesto v razrednih razlikah iščejo v slabi/nepravi/nezadostni komunikaciji. Ampak, mar ne tiči srž kapitalizma ravno v delitvi na kapitalistični in delavski razred, v prisvajanju presežne vrednosti enega na račun drugega, in ne v pomanjkljivem dialogiziranju in (ne)razumevanju predstav različnih »drugih«?

Dejan Jontes

Michael Schudson: Why Democracies Need an Unlovable Press.
Cambridge: Polity, 2008.
146 strani (ISBN 978 0 7456 4453 0), 20,99 evra

Zadnje knjižno delo Michaela Schudsona, enega najpomembnejših sociologov (ameriškega) novinarstva, najbrž ne bo doseglo odmevnosti kot denimo njegovi vplivnejši deli *Sociology of News* ali *The Power of News*, vendar pa je zbirka desetih esejev o razmerju med novinarstvom in demokracijo kljub temu zanimiva, med drugim tudi zaradi avtorjevega presenetljivo optimističnega pogleda na novinarstvo.

V esejih se Schudson loteva raznolikih tem, od zgodovine novinarstva (tretje in četrto poglavje) in narativnih značilnosti novinarskih zgodb (osmo poglavje) do vloge strokovnjakov v demokraciji (zadnje poglavje). V tretjem in četrtem eseju Schudson ponovi v prejšnjih delih izpostavljene argumente o vzponu objektivnosti in nove, profesionalne novinarske kulture. Schudson pojasnjuje, da je razumevanje premika od strankarstva k objektivnosti kot ekonomsko pogojenega sicer zelo razširjeno, a nikjer zares utemeljeno. Zaradi nagle rasti bralstva, ki se je med letoma 1880 in 1920 s 3,5 milijona bralcev dnevno povečalo na 33 milijonov dnevno, je bila po njegovem mnenju ekonomsko koristna tudi raznolikost stilov. Zato je bila zelo verjetno tudi »glasna strankarska pripadnost ekonomsko najbolj donosna izbira« (str. 33). Za vzpon objektivnosti je zato poleg ekonomskih in tehnoloških dejavnikov vzroke treba iskati tudi v novinarski kulturi, saj noben od omenjenih argumentov ne pojasni, *zakaj* se neka norma artikulara. Zato se Schudson smiselno sprašuje, kakšnemu namenu je služilo moraliziranje o praksi, ki bi tako ali tako preživela, če je tehnologija vzpostavila objektivnost kot neizbežno prakso ali če je ekonomski interes časopisov vzpostavil objektivnost kot očitno najboljšo izbiro.

Poleg omenjenih dejavnikov, povezanih z vzponom novinarske kulture, Schudson med razloge, ki so do dvajsetih let 20. stoletja pripeljali do objektivnosti, prišteva še politične reforme, ki so zmanjšale pritisk strank na tisk, nastajajoče novinarske mitologije in nove poklicne prakse, med katerimi je še zlasti pomemben intervju, saj z njim poročanje postane več kot le stenografija. Še leta 1865 domala nepoznano intervjuvanje je namreč do leta 1900 postalo vsesplošno razširjeno. Na novo artikularna doktrina objektivnosti je bila po Schudsonovem mnenju povezana z naglim porastom v zbiranju novic. Pravila objektivnosti so urednikom omogočila, da so nadzorovali poročevalce, čeprav so imeli manj nadzora nad tujimi dopisniki. Ideologija objektivnosti je tako postala neke vrste industrijska disciplina, objektivnost pa se je zdela »naravna in progresivna ideologija za ambiciozno poklicno skupino v trenutku, ko je znanost postala Bog, učinkovitost je postala cenjena, ugledne elite pa so strankarstvo ocenjevale kot preostanek plemenskega 19. stoletja. Hkrati s težnjo po priključitvi prestižu znanosti, učinkovitosti in progresivnim reformam so se novinarji želeli oddaljiti od strokovnjakov za odnose z javnostmi in propagandistov, ki so jih kar naenkrat obkrožali« (str. 33).

V eseju *What's unusual about covering politics as usual* Schudson analizira poročanje po 11. septembru in ugotavlja, da so dogodki po terorističnem napadu potisnili novinarsko poročanje v t. i. sfero konsenza. Tu izhaja iz Hallinovega razlikovanja med tremi sferami, ki jih ponazori s koncentričnimi krogi – sfero konsenza (v sredini), sfero legitimnega nasprotovanja (drugi krog) in sfero deviantnosti (zunanj del) – za vsako pa je značilno drugačno razumevanje oziroma prakticiranje objektivnosti. Sfera konsenza vključuje družbena vprašanja, ki jih novinarji in večina v družbi nima za kontroverzne. V tej sferi se novinarji ne čutijo dolžne predstaviti nasprotujoča si stališča ali ostati nezainteresirani opazovalci. Ravno nasprotno, pravi Hallin (1989: 117), vloga novinarjev je tu zagovarjanje konsenzualnih vrednot. Sfera deviantnosti pa je domena tistih političnih akterjev in nazorov, ki jih novinarji in politični *mainstream* zavračajo kot neupravičene do glasu. Tudi tu nevtralnost odpove, novinarstvo pa postane mehanizem za vzdrževanje ločnic: igra vlogo izpostavljanja, obsojanja in izključevanja iz javne agende tistih, ki kršijo ali kljubujejo političnemu konsenzu. S tem pa zaznamuje in brani meje sprejemljivega političnega konflikta.

Pri poročanju o 11. septembru tako avtor ugotavlja, da se ob tej priložnosti niti objektivnost niti odločen profesionalizem nista zdela primerna za pokrivanje dogodkov znotraj sfere legitimnega nasprotovanja:

Zdelo se je, da novinarstvo kot prinašalec informacij in analiz javnih zadev ni dovolj. In tako so novinarji zamenjali način, kot bi zamenjali glasbeni ključ ali jezik. Premaknili so se proti sferi konsenza. Premaknili so se v nekaj, kar bi lahko imenovali celo duhovniški ali pastoralni način. Ton distancirane nevtralnosti je zamenjal tih, resnoben ton, kot bi govorili na pogrebu (str. 82).

Tak način je novinarjem postal všeč, ugotavlja Schudson, saj jim je bila blizu intimnost »konsenzualnega mi«, počutili pa so se tudi pomembne in spoštovane s strani občinstva kot le redkokdaj. Kljub tem ugotovitvam v naslednjem poglavju pravi, da novinarski kritiki pretiravajo, ko manihejsko poročanje o dobrem in slabem prepoznajo kot eno ključnih značilnosti sodobnega novinarstva. »Ameriški novinarji pišejo melodramatično tu, ironično tam, komično spet nekje drugje, spoštljivo v kakem drugem kontekstu. /.../ Naslednja naloga je skušati razumeti, kako izbirajo med temi načini, zakaj se zdi melodrama skoraj neizogibna na nekem mestu in ironija na drugem. Tega odgovora nimam« (str. 93).

Ključne Schudsonove argumente razgrne peto poglavje z enakim naslovom kot knjiga, kjer avtor v nasprotju s svojim dosedanjim delom ponudi dokaj optimističen pogled na novinarstvo:

Zagovarjam, kar nekoliko preseneča tudi mene samega, običajno najbolj kritizirane značilnosti ameriškega novinarstva: dogodkovnost, morbidno fascinacijo z gladiatorskim bojevanjem, globok, antipolitični cinizem in močno odtujenost novinarjev od skupnosti, o katerih poročajo (str. 82).

Zgoraj našteje značilnosti razume kot strateške priložnosti za odgovor na tri ključne omejitve sodobnega novinarstva: odvisnost od uradnih virov, omejitve, ki jih prinaša poklicna kultura, in zdravorazumskost. Tako osredotočenost na dogodke kot konfliktnost po njegovem mnenju ponujata ponavljajoč se vir za zoperstavljanje moči.

Čeprav je knjigi mogoče očitati marsikaj, od osredotočenosti na ameriški model novinarstva do nepovezanosti med posameznimi esei in mestoma pretirano optimističnega pogleda na novinarstvo, jo lahko vsekakor priporočamo v branje vsem, ki jih tematika zanima, nenazadnje tudi zaradi dostopnosti Schudsonovega sloga pisanja in jasnosti njegovih argumentov. Ker je večina poglavij v zadnjih desetih letih že izšla v različnih zbornikih in revijah, pa je knjiga primerna predvsem za bralce, ki se s Schudsonovim delom srečujejo prvič.

Literatura:

Hallin, Daniel (1987): *The Uncensored War: The Media and Vietnam*. Berkeley: University of California Press.

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Brina Malnar

Research ethics in the social arena

The paper examines the key ethical dilemmas that may emerge between a researcher and society, mostly due to the collision of scientific, political and economic principles in the research environment. The starting point of the discussion is the role of the “truth” as the main research principle, whose guiding role may become compromised due to research embeddedness in power relations. The article proceeds by exploring ways in which research practice and findings may become instrumentalised as a result of political, commercial or career-building pressures. It wraps up with the conclusion that socially responsible research ethics requires a reflective stance towards both personal research practice, as well as the public spin of research findings, and that the main societal-level ethical problem of contemporary sociological research is not so much the excessive politicisation of its findings, but that they lack a social impact.

Key words: research, society, ethics, politics

Blanka Groboljšek

Relationship between public and science: Some conceptual aspects, open issues and the role of the media in establishing the relationship between the public and science

The article deals with the theoretical and empirical aspects of the relationship between the public and science. Since the word is about a relatively new and multidisciplinary field of study, the purpose of this article is at first to overview different studies in this area. The second part of the article deals with the results of public opinion surveys, showing ambivalent public attitudes towards science and technology issues. In the next part, the focus is on the role of the media in shaping public perceptions of science and technology. A number of analyses were made of media and newspaper coverage of this issue, emphasising the growth in the proportion of articles on science and technology and the special importance of science sections. This is also evident from a content analysis of the weekly section *Znanost* published within the *Delo* daily newspaper, which represents an important framework for popularising particular science fields and establishing Slovenian science journalism.

Key words: public, science, media

Andrej Kirbiš, Sergej Flere

Subject Political Culture in Post-Communist Societies: A Comparative Study of Post-Yugoslav Students

The present study examined several measures of political culture among 2,178 social science students (M age = 19.8 years, SD = 1.89) in eight post-Yugoslav entities. The aggregate-level results indicate that socio-economically less developed environments had higher average levels of subject political culture, which is characterised by authoritarianism, general traditionalism, traditional gender role attitudes, state paternalism and general distrust. The only exception from this tendency was the measure of economic egalitarianism, where between-country differences were not significant. The authors demonstrate that, nearly two decades after the dissolution of Yugoslavia, some of the same value differences are still found in its successor territories. They conclude that the process of democratic consolidation is far from over in post-Yugoslav entities and that Slovenia comes closest to achieving that goal in the political-cultural context.

Key words: political culture, subject political orientations, political values, post-Yugoslav societies, democratisation, youth

Katja Pesjak

Parenthood in reorganised families in slovenia

The article focuses on relationships between biological parents and children and step-parents and children in the context of everyday life in reorganised families in Slovenia. The aim was to answer three questions: how are relations between biological parents and children in reorganised families redefined, what are biological parents' perceptions of relations between step-parents and children, and what are step-parents' perceptions of relations between them and children. Relations between biological parents and children are being transformed in the context of establishing new partnerships. Biological parents form their perceptions of the relationship between step-parents and children and perceptions of the constitutive elements of the relationship through life in a single-parent family and a reorganised family and through parenting experiences in a nuclear family. Step-parents' perceptions stem from the determinants of the step-parents' role.

Key words: biological parenthood, social parenthood, determinants of relations formed between parents and children, perceptions of step-parents–children relationships

Janja Vuga, Jelena Juvan

The Role of the Primary Social Environment in Relation to Military Organisation: the Case of the Slovenian Armed Forces

The article examines the relationship between the family and military organisation. In the first section, the authors define the relationship between military organisation and the family based on theory of the military as a greedy institution and the theory of social support. In the second section, the authors focus on the case of the Slovenian Armed Forces (SAF). The analysis is based on data acquired through several studies by the Defence Research Centre focusing on the relationship between military organisation and the demands of the primary social environment. In the research, the primary social environment is represented by the members' partners, parents and friends. Their attitudes to work at the SAF and to deployments abroad influence not only the members' levels of satisfaction, but also their devotion and quality of work.

Key words: motivation, family, primary social environment, international operations and missions, Slovenian Armed Forces

Table of contents

ARTICLES

Research ethics in the social arena Brina Malnar	7
Relationship between public and science: Some conceptual aspects, open issues and the role of the media in establishing the relationship between the public and science Blanka Groboljšek	25
Subject Political Culture in Post-Communist Societies: A Comparative Study of Post-Yugoslav Students Andrej Kirbiš, Sergej Flere	45
Parenthood in reorganised families in slovenia Katja Pesjak	67
The Role of the Primary Social Environment in Relation to Military Organisation: the Case of the Slovenian Armed Forces Janja Vuga, Jelena Juvan	89

BOOK REVIEWS

Luthar, Breda in Maruša Pušnik (ur): Remembering Utopia, The culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia. Washington: New Academia Publishing. <i>Nina Vobič Arlič</i>	113
Tomaž Deželan: Relevantnost tradicij državljanstva. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV (knjižna zbirka politični procesi in institucije), 2009. <i>Tit Neubauer</i>	115
Vlasta Jalušič: Zlo nemišljenja: Arendtvske vaje v razumevanju posttotalitarne dobe in kolektivnih zločinov. Ljubljana: Mirovni inštitut, zbirka Politike, 2009. <i>Mirt Komel</i>	118
Maja Breznik: Kultura danajskih darov: od mecenstva do avtorstva. Ljubljana: Založba Sophia, 2009. <i>Ana Podvršič</i>	120
Michael Schudson: Why Democracies Need an Unlovable Press. Cambridge: Polity, 2008. <i>Dejan Jontes</i>	122

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	127
--	-----

